

ВНЗ «НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ГЕРЕЛЮК ТАРАС БОГДАНОВИЧ

УДК 343.21.17

ДИСЕРТАЦІЯ
**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНИЩЕННЯ,
РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА КРАЇН СХІДНОЇ
ЄВРОПИ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче
право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.Б. Герелюк

Науковий керівник:
Соловйова Аліна Миколаївна,
доктор юридичних наук, доцент

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Герелюк Т.Б. Кримінально-правова характеристика умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є першим в Україні комплексним порівняльно-правовим дослідженням кримінально-правової характеристики умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи.

Охорона об'єктів культурної спадщини залишається пріоритетним завданням України в умовах її розвитку як правової держави, а також зважаючи на конфлікт на сході України.

Конституція України проголошує, що культурна спадщина охороняється законом (ч. 4 ст. 54), а держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що представляють культурну цінність (ч. 5 ст. 54). Крім того, кожен зобов'язаний не наносити шкоду культурній спадщині (ст. 66).

Метою Довгострокової стратегії розвитку української культури-стратегії реформ, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2016 р. №119-р, є збереження безцінної культурно-духовної спадщини, а однією зі стратегічних цілей зазначеної стратегії є вдосконалення політики у сфері захисту культурної спадщини.

З метою інтеграції України до європейського правового простору виникає необхідність дослідження законодавчих та доктринальних положень інших країн щодо кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини, особливо щодо кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в країнах Східної Європи.

Поняття «Східна Європа» не має єдиного визначення, адже визначається за допомогою не лише географічного критерію, але й економічного, геополітичного та соціокультурного.

Учені визначають Східну Європу як географічний образ, що включає дії як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних акторів. Такий образ відображає не конкретну географічну реальність, але скоріше є частиною ментальної карти, «створеного людиною зображення частини навколишнього простору, що відображає світ, як його уявляє собі людина», тобто соціальним уявленням про певну частину простору. Для цього дослідження основними критеріями віднесення країн до регіону Східної Європи стали: історичний, географічний та соціокультурний.

Крім того, культурна спадщина в країнах Балканського регіону, що належать до Східної Європи, зазнала значних втрат через війни на межі тисячоліть, тим самим, зменшивши загальне культурне багатство регіону та світу. Однак країни Балканського регіону вдосконалили кримінальне законодавство задля створення адекватної нормативно-правової бази щодо охорони культурної спадщини. Знищення та пошкодження об'єктів культурної спадщини завдають значної шкоди сучасним та наступним поколінням, що посилює необхідність забезпечення повної кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини.

У дисертації висунуто та обґрунтовано низку нових теоретичних і важливих у практичному значенні положень, що відбивають її наукову новизну, зокрема, вперше: на основі історичного аналізу нормативно-правових актів та історіографічних здобутків виділені періоди становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні: 1) імперський – початок ХХ – 1917 року; 2) період національно-визвольного руху – 1917–1921 рр.; 3) радянський – 1921 – 1991 р.; 4) сучасний – з 1991 року по теперішній час. До початку ХХ ст. відбувався поступовий процес накопичення матеріальних цінностей, створених людством, а також переосмислення культури та її

матеріальних форм як необхідного аспекту розвитку спільнот та соціумів, що потребує охорони, в тому числі і на законодавчому рівні.

Зазначено, що в деяких країнах Східної Європи для визнання предмета пам'ятником достатньо наявності особливих історичних, культурних, наукових та інших якостей, які дозволяють розглядати його як окрему частину культурної спадщини (Республіка Чехія, Республіка Польща). В інших країнах (Північна Македонія, Словацька Республіка) саме визнання об'єкту як «пам'ятки» не означає автоматичного внесення такого об'єкту до списку охоронюваних об'єктів культурної спадщини та не припускає поширення на нього особливого державного захисту.

Встановлено, що кримінальне законодавство країн Східної Європи пропонує різні підходи до визначення змісту предметів правової охорони. У цих країнах такі предмети злочинних посягань, як об'єкти культурної спадщини мають різне найменування: пам'ятники культури (КК Словаччини, Республіки Болгарія), витвори культури (КК Албанії), культурні цінності (КК Хорватії), національні цінності (КК Литовської Республіки), культурна спадщина (КК Північної Македонії) та ін. У деяких країнах Східної Європи предметом досліджуваного злочину стають не лише культурні чи історичні цінності (пам'ятки), а й природні об'єкти, наприклад, у КК Боснії і Герцеговини.

Охорона культурної спадщини за законодавством Східної Європи носить фрагментарний характер. Знищення культурної спадщини у країнах, що змінили своє законодавство після підписання міжнародних конвенцій, зазвичай карається як військовий злочин, а також як злочин проти власності. Охорона культурної спадщини здійснюється за допомогою норм кримінального права щодо охорони культурної спадщини у період збройних конфліктів, воєнного стану та у мирний час.

Установлено, що більшість кримінальних кодексів країн Східної Європи містить такий склад злочину, як знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини у розділі злочини проти власності (Чорногорія,

Сербія, Албанія та ін.). З'ясовано, що існують і виключення. Так, у КК Північної Македонії міститься окремий розділ, який має назву «Злочини проти культурної спадщини та природних раритетів».

На підставі аналізу основних різновидів кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи встановлено, що норма ст. 298 КК України, а також більшість кваліфікованих видів такого злочину, не є типовими для законодавства країн Східної Європи.

З'ясовано, що визначення поняття «культурна спадщина», «культурна цінність» не носить універсального характеру як в законодавстві України, так і в законодавстві країн Східної Європи відсутня термінологічна єдність. Це може привести до збільшення числа правових колізій, що може негативно позначитися на правозастосовній практиці. Наявність законодавчо закріпленої дефініції, яка включала б у себе лише основні сутнісні ознаки значною мірою може спростити застосування такого терміну на практиці. Крім того, аналіз понять, що міститься у різних нормативно-правових актах показав, що існує необхідність уніфікації термінологічного апарату. Систематизовано розуміння об'єктів культурної спадщини за міжнародним та національним законодавством країн Східної Європи, а також у доктрині та судовій практиці Східної Європи. В основу систематизації покладено логічний обсяг понять. Вважаємо, що поняття «культурна спадщина» і «культурні цінності» є сумісними, а відношення між ними є відношенням підпорядкування. Терміни «культурна спадщина» та культурні цінності знаходяться у логічному відношенні підпорядкування.

Злочини, що посягають на історичні та культурні цінності за кримінальним правом України та країн Східної Європи, автором поділено на наступні групи:

1. Умисне або необережне знищення (пошкодження) історичних або культурних цінностей (Литва);
2. Несанкціоновані археологічні розкопки

(Болгарія, Естонія); 3. Військові злочини, коли посягання на культурні цінності є порушенням норм і правил ведення війни і збройних конфліктів (Болгарія, Литва, Польща); 5. Інші злочини, що посягають на культурні цінності, наприклад, наруга над пам'ятниками історії і культури (Республіка Білорусь). Встановлено, що деякі норми і положення можуть бути затребувані українською кримінально-правова доктриною.

Обґрунтовано, що об'єднання законодавцем у ст. 298 КК України двох самостійних складів злочинів - незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298) і умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ч. 2 ст. 298) є штучним. Крім того, сам законодавець у частинах 3-5 ст. 298 розмістив кваліфіковані види умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ч. 2 ст. 298).

З'ясовано, суб'єктом складу злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством країн Східної Європи є, як правило, фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення певного віку, а також юридична особа, відповідальність якої виникає у випадках, коли відсутність нагляду або контролю з боку відповідальної особи призвело до вчинення злочину фізичною особою, що діє під наглядом і контролем відповідальної особи, з вигодою для такої юридичної особи. Встановлено, що за законодавством України та більшості країн Східної Європи з суб'єктивної сторони склад злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини характеризується умисною формою вини.

Встановлено, що об'єктивна сторона досліджуваного злочину за кримінальним правом України та країн Східної Європи характеризуються альтернативними діями, які полягають у: 1) знищенні або 2) пошкодженні або 3) руйнуванні. Проаналізовано доктринальні положення розуміння «знищення», «руйнування» та «пошкодження» в контексті ст. 289 КК України, а також

філологічне навантаження таких термінів. У результаті логіко-семантичного аналізу понять, з'ясовано тотожність таких понять як «знищення» та «руйнування». Автором запропоновано виключити слово «руйнування» з опису об'єктивної сторони складу злочину. Зазначається, що у більшості кримінальних законів країн Східної Європи відсутнє така дія, в диспозиції норми. Дисертант вважає, що «знищення» та «пошкодження» слід розмежовувати одна від одної за механізмом заподіяння шкоди.

Автором зазначено, що для кримінального законодавства інших країн Східної Європи є характерною наявність окремої норми щодо відповідальності за необережне пошкодження або руйнування об'єктів культурної спадщини (Республіка Білорусь). Автор наголошує, що у КК України у розділі злочини проти власності передбачено відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України), а також відповідальність за необережне знищення або пошкодження майна, що спричинило тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей, що чітко вказує на логіку українського законодавця – при наявності підвищеної суспільної небезпеки необережного знищення майна необхідна криміналізація даного діяння. У випадку криміналізації знищення культурних цінностей з необережності доцільно говорити про вчинення діяння, що завдало значної шкоди. З огляду на велике значення для певного народу чи людської спільноти збереження культурних цінностей, акт знищення або пошкодження пам'ятників історії і культури характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки. На основі вивчення зарубіжного досвіду країн Східної Європи з метою диференціації кримінальної відповідальності в залежності від форми вини, запропоновано доповнити Розділ XII КК України ст. 298-2 «Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин з необережності».

Україна, що знаходиться у центрі Європейського континенту, завжди була багатонаціональною та мультиетнічною державою, що в свою чергу було як перевагою, так і призводило до певних ірредентичних настроїв. На наш

погляд доцільним є доповнити ч.3 ст. 298 КК України словами «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

Окремої уваги заслуговує дослідження такої кваліфікуючої ознаки, як знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини шляхом підпалу, вибуху або іншим загально небезпечним способом. Нами встановлено, що КК країн Східної Європи здебільшого не містять такої кваліфікуючої ознаки.

Разом з тим, відповідно до ч. 2 ст. 229 КК Латвійської Республіки, кваліфікуючою ознакою знищення, пошкодження або осквернення пам'ятки культури, що охороняється державою є вчинення такого діяння шляхом підпалу, з використанням вибухових речовин або іншим загальнонебезпечним способом. У КК України відсутня такий кваліфікований склад злочину.

Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини загально небезпечним способом є діянням значної суспільної небезпечності, що потребує додаткової уваги з боку законодавця. Наявність необхідності та логічності такої кваліфікуючої ознаки дій, передбачених ч.2 та ч. 3 ст. 298 пояснюється і схожим підходом до криміналізації подібних за об'єктивною стороною діянь, передбачених ч.2 ст. 194 КК України. Так, кваліфікуючою ознакою умисного знищення або пошкодження майна згідно з ч. 2 ст. 194 КК України є вчинення такого діяння шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки.

Систематизовано підстави виділення кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи, а саме: 1) за предметом: щодо культурної та духовної спадщини, яка перебуває під особливим захистом міжнародного права (Сербія; Республіка Боснія та Герцеговина та ін.); щодо особливо цінних матеріальних історико-культурних цінностей або особливо цінних матеріальних культурних цінностей (Республіка

Білорусь, Словенія, Албанія; Хорватія та ін.); 2) за ознаками об'єктивної сторони: за наслідком, а саме розміром заподіяної шкоди (Білорусь, Республіки Словаччина; Хорватія, Естонія та ін.); 3) за ознаками суб'єктивної сторони: з низьких мотивів (Хорватія), з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» (Україна); 4) за ознаками суб'єкта: вчинення знищення, руйнування або пошкодження пам'яток історії та культури, об'єктів культурної спадщини групою осіб (Словаччина; Республіка Білорусь), вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища (Україна).

Проаналізовано основні різновиди кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи.

Визначено, що побудова ст. 298 КК України, а також більшість кваліфікуючих ознак не є притаманними для законодавства країн Східної Європи.

Проведений аналіз основних різновидів кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини КК України і країн Східної Європи дозволив запропонувати наступні зміни до чинного КК України: виключити ч.4 ст. 298 КК України слова «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини»; доповнити ч.3 ст. 298 КК України «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості»; доповнити ч.4 ст.298 КК України після слів «з використанням службового становища» словами «шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально небезпечним способом або якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки».

Ключові слова: кримінальне законодавство України, кримінальне законодавство країн Східної Європи, кримінальне право, кримінально-правова

норма, знищення, руйнування, пошкодження, об'єкт культурної спадщини, злочин, склад злочину, кваліфікуючі ознаки, кваліфікація.

SUMMARY

Gereliuk T.B. Criminal law characterization of intentional illegal destruction, destruction or damage to cultural heritage objects under the laws of Ukraine and Eastern Europe. – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of legal sciences, specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Penal Law. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2021.

The thesis is the first in Ukraine complex comparative-legal research of criminal-legal characteristic of intentional illegal destruction, demolition or damage of objects of cultural heritage under the legislation of Ukraine and the countries of Eastern Europe.

The protection of cultural heritage sites remains a priority for the state in the context of its development as a state governed by the rule of law, as well as in view of the conflict in eastern Ukraine.

The Constitution of Ukraine declares that cultural heritage is protected by law (Part 4 of Article 54), and the state ensures the preservation of historical monuments and other objects of cultural value (Part 5 of Article 54). In addition, everyone is obliged not to harm the cultural heritage (Article 66).

The purpose of the Long-Term Strategy for the Development of Ukrainian Culture-Reform Strategy, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on February 1, 2016 №119-r, is to preserve invaluable cultural and spiritual heritage, and one of the strategic goals of this strategy is to improve cultural heritage protection policy.

In order to integrate Ukraine into the European legal space, it is necessary to study the legislative and doctrinal provisions of other countries on the criminal law

protection of cultural heritage sites, especially on the criminal law protection of cultural heritage sites in Eastern Europe.

The concept of «Eastern Europe» does not have a single definition, because it is determined not only by geographical criteria, but also economic, geopolitical and socio-cultural.

Scholars define Eastern Europe as a geographical image that includes the actions of both foreign and domestic actors. Such an image does not reflect a specific geographical reality, but rather is part of a mental map, «a man-made image of a part of the surrounding space that reflects the world as a person imagines it,» that is, a social representation of a particular part of space. For this study, the main criteria for classifying countries in the region of Eastern Europe were historical, geographical and socio-cultural.

In addition, the cultural heritage of the countries of the Balkan region, which belong to Eastern Europe, has suffered significant losses due to wars at the turn of the millennium, thus reducing the overall cultural wealth of the region and the world. However, the countries of the Balkan region have improved their criminal legislation in order to create an adequate legal framework for the protection of cultural heritage. Destruction and damage to cultural heritage sites cause significant damage to modern and future generations, which increases the need to ensure full criminal protection of cultural heritage sites.

In the dissertation a number of new theoretical and important in practical sense provisions, reflecting its scientific novelty, are put forward and substantiated for the first time: on the basis of the historical analysis of normative-legal acts and historiographical achievements periods of formation of criminal-legal protection of cultural heritage objects : 1) imperial - the beginning of XX - 1917; 2) the period of the national liberation movement - 1917–1921; 3) Soviet - 1921 - 1991; 4) modern - from 1991 to the present. By the beginning of the twentieth century, there had been a gradual process of accumulation of material values created by mankind, as well as rethinking culture and its material forms as a necessary aspect of the development of

communities and societies, which needs protection, including at the legislative level.

It is noted that in some Eastern European countries an object can be recognized as a «monument» if it possesses special historical, cultural, scientific or other qualities that allow to consider it as a separate part of cultural heritage (e.g., Czech Republic, Poland). In other countries (Northern Macedonia, Slovak Republic), the mere recognition of an object as a «monument» does not automatically include such an object in the list of protected cultural heritage sites and does not imply the extension of special state protection.

It is established that the criminal legislation of Eastern European countries offers different approaches to determining the subjects of legal protection. In these countries, such objects of criminal encroachment as cultural heritage objects have different names: cultural monuments (Criminal Code of Slovakia, Republic of Bulgaria), cultural works (Criminal Code of Albania), cultural values (Criminal Code of Croatia), national values (Criminal Code of the Republic of Lithuania), cultural heritage (Criminal Code of Northern Macedonia), etc. In some Eastern European countries, the analyzed subject of the crime is not only cultural or historical values (monuments), but also natural objects, for example, in the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina.

The protection of cultural heritage under the laws of Eastern Europe is fragmentary. The destruction of cultural heritage in countries that have changed their legislation since the signing of international conventions is usually punishable as a war crime as well as a crime against property. The protection of cultural heritage is carried out through the rules of criminal law on the protection of cultural heritage in times of armed conflict, martial law and in peacetime.

It is highlighted that most criminal codes of Eastern European countries contain such a crime as destruction, demolition or damage of cultural heritage objects in the section of crimes against property (Montenegro, Serbia, Albania, etc.). There are some exceptions. Thus, the Criminal Code of Northern Macedonia contains a separate section entitled «Crimes against cultural heritage and natural rarities».

Based on the analysis of the main types of qualifying features of intentional illegal destruction, demolition or damage of cultural heritage sites under the laws of Ukraine and Eastern Europe, it is established that the norm of Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine, as well as most qualified types of such crimes are not typical for the legislation of Eastern Europe.

It was found that the definition of «cultural heritage», «cultural value» is not universal in the legislation of Ukraine and in the legislation of Eastern Europe there is no terminological unity. This can lead to an increase in the number of legal controversies, which can have a negative impact on law enforcement practice. The existence of a legally established definition, which would include only the basic essential features, can greatly simplify the application of such a term in practice. In addition, the analysis of the concepts contained in various regulations has shown that there is a need to unify the terminological apparatus. The understanding of cultural heritage objects is systematized according to the international and national legislation of the countries of Eastern Europe, as well as in the doctrine and judicial practice of Eastern Europe. The systematization is based on the logical scope of concepts. We believe that the concepts of «cultural heritage» and «cultural values» are compatible, and the relationship between them is a relationship of subordination. The terms «cultural heritage» and cultural values are logically subordinated.

Crimes that encroach on historical and cultural values under the criminal law of Ukraine and Eastern Europe are divided by the author into the following groups: 1. Intentional or negligent destruction (damage) of historical or cultural values (Lithuania); 2. Unauthorized archeological excavations (Bulgaria, Estonia); 3. War crimes, when encroachment on cultural values is a violation of the norms and rules of warfare and armed conflict (Bulgaria, Lithuania, Poland); 5. Other crimes that encroach on cultural values, such as abuse of historical and cultural monuments (Republic of Belarus). It is established that some norms and provisions may be required by the Ukrainian criminal law doctrine.

It is substantiated that the combination of two independent *corpus delicti* in Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine - illegal archaeological exploration, excavation, other earthworks or underwater works on the site of archaeological heritage (Part 1 of Article 298) and intentional illegal destruction, demolition or damage of cultural heritage sites or parts thereof (Part 2 of Article 298) is artificial. In addition, the legislator in parts 3-5 of Art. 298 placed qualified types of intentional illegal destruction, demolition or damage of cultural heritage sites or their parts (Part 2 of Article 298).

The subject of the crime of destruction, demolition or damage of cultural heritage sites under the laws of Eastern Europe is usually a sane individual who has reached a certain age at the time of commission of the crime, as well as a legal entity whose liability arises in cases where the lack of supervision or control by the responsible person has led to the commission of a crime by a natural person acting under the supervision and control of the responsible person, to the benefit of such legal entity. It has been established that under the legislation of Ukraine and most Eastern European countries, the composition of the crime of destruction, demolition or damage of cultural heritage sites is subjectively characterized by an intentional form of guilt.

It is established that the objective side of the analyzed crime under the criminal law of Ukraine and Eastern Europe is characterized by alternative actions, which are: 1) destruction 2) demolition 3) damage. The author has analyzed the doctrinal provisions of the understanding of «destruction», «demolition» and «damage» in the context of Art. 289 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the philological sense of such terms. As a result of logical-semantic analysis of concepts, the concepts «destruction» and «demolition» are believed to be having identical meaning. The author proposes to exclude the word «demolition» from the description of the objective side of the crime. It is noted that in most criminal laws of Eastern Europe there is no such action, in the disposition of the norm. The dissertation believes that

«destruction» and «damage» should be distinguished from each other by the mechanism of damage.

The author notes that the criminal legislation of other Eastern European countries is characterized by the existence of a separate rule on liability for negligent damage or destruction of cultural heritage sites (Republic of Belarus). The author also emphasizes that the Criminal Code of Ukraine provides for liability for intentional destruction or damage to property (Article 194 of the Criminal Code of Ukraine), as well as liability for negligent destruction or damage to property that caused grievous bodily harm or death, which clearly indicates the logic of the Ukrainian legislator - in the presence of the increased public danger of careless destruction of property criminalization of this act is necessary. In the case of criminalization of the destruction of cultural property by negligence, it is advisable to talk about the commission of an act that caused significant damage. Given the great importance for a particular nation or human community of preserving cultural values, the act of destruction or damage to historical and cultural monuments is characterized by an increased degree of public danger. Based on the study of foreign experience in Eastern Europe, in order to differentiate criminal liability depending on the form of guilt, it is proposed to supplement Section XII of the Criminal Code of Ukraine, Art. 298-2 «Destruction or damage of cultural heritage sites or their parts by negligence».

Ukraine, being located in the center of the European continent, has always been a multinational and multiethnic state, which in turn has both been an advantage and led to certain irredentist sentiments. In our opinion, it is advisable to supplement Part 3 of Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine with the words «actions provided for in parts two or three of this article, committed on the grounds of racial, national or religious intolerance».

Particular attention should be paid to the study of such a qualifying feature as the destruction or damage of cultural heritage sites by arson, explosion, or other generally dangerous means. The Criminal Code of Eastern Europe generally does not contain such a qualifier.

However, in accordance with Part 2 of Art. 229 of the Criminal Code of the Republic of Latvia, the qualifying sign of destruction, damage, or demolition of a cultural monument protected by the state is the commission of such an act by arson, explosion, or other generally dangerous means. The Criminal Code of Ukraine does not have such a qualified corpus delicti.

Destruction or damage to cultural heritage sites in a generally dangerous manner is an act of significant public danger that requires additional attention from the legislature. The presence of necessity and logic of such a qualifying feature of the actions provided for in Part 2 and Part 3 of Art. 298 is explained by a similar approach to the criminalization of objectively similar acts under Part 2 of Art. 194 of the Criminal Code of Ukraine. Thus, the qualifying sign of intentional destruction or damage to property in accordance with Part 2 of Art. 194 of the Criminal Code of Ukraine is the commission of such an act by arson, explosion or another generally dangerous manner, or causing property damage in a particularly large amount, or causing death or other serious consequences.

The grounds for allocating qualifying features of intentional illegal destruction, demolition or damage of cultural heritage sites under the legislation of Ukraine and Eastern Europe are systematized, namely: 1) on the object: on cultural and spiritual heritage, which is under special protection of international law (Serbia; Republic Bosnia and Herzegovina, etc.); in respect of especially valuable material historical values or especially valuable material cultural values (Republic of Belarus, Slovenia, Albania; Croatia, etc.); 2) on the grounds of the objective side: on the consequence, namely the amount of damage (Belarus, the Slovak Republic; Croatia, Estonia, etc.); 3) on the grounds of the subjective side: for low motives (Croatia), in order to search for movable objects originating from archaeological heritage sites «(Ukraine); 4) on the grounds of the subject: destruction, demolition or damage of historical and cultural monuments objects of cultural heritage by a group of persons (Slovakia; Republic of Belarus), commission of a crime by an official using official status (Ukraine).

The main types of qualifying features of intentional illegal destruction, demolition or damage of cultural heritage sites under the legislation of Ukraine and Eastern Europe are analyzed.

It is determined that the construction of Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine, as well as most of the qualifiers, are not inherent in the legislation of Eastern Europe.

The analysis of the main types of qualifying features of destruction, demolition or damage of cultural heritage sites of the Criminal Code of Ukraine and Eastern Europe allowed proposing the following changes to the current Criminal Code of Ukraine: to exclude Part 4 of Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine, namely the words «actions provided for in parts two or three of this article, committed in order to search for movable objects originating from archaeological heritage sites»; supplement Part 3 of Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine «actions provided for in parts two or three of this article, committed on the grounds of racial, national or religious intolerance»; to supplement Part 4 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine after the words «using official status» with the words «by arson, explosion or other generally dangerous method or if it caused death or other serious consequences.»

Keywords: criminal legislation of the countries of Eastern Europe, criminal legislation of Ukraine, criminal law, destruction, annihilation, damage, cultural heritage object, crime, corpus delicti, qualifying signs, qualifications.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Gereliuk T. Protection of archaeological and cultural heritage the criminal legal aspects. *Юридична наука*. 2016. №3(57). С. 48-53.
2. Герелюк Т.Б. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи. *Znanstvena misel journal*. 2019. №36. С. 52-55.
3. Герелюк Т.Б. Розуміння об'єктів археологічної та культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*: зб. наук. пр. Міжнар. гуманіт. ун-т. Одеса: МГУ, 2019. С. 139-142.
4. Герелюк Т.Б. Генезис кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. №6. Том 30 (69). С. 114-118.
5. Герелюк Т.Б. Кваліфікуючі ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи. *Правова позиція*. 2019. №4 (25). С. 218-223.
6. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. *Вісник Південного Регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2020. №23. С. 81-87.
7. Герелюк Т.Б. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи. *Вісник Південного Регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2020. №24. С. 48 – 57.
8. Gereliuk Taras. Protection of archaeological and cultural heritage: the criminal-legal aspects. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукраїнської

науково-практичної конференції (Хмельницький, 3 березня 2017 року).
Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 156-159.

9. Герелюк Т.Б. Історія кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні. *Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи* (Львів, 20-12 вересня 2019 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 96 -99.

10. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини, за законодавством України та країн Східної Європи. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки* (м. Дніпро, Україна, 6-7 вересня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 79-82.

11. Герелюк Т.Б. Основні різновиди кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини, за законодавством України і країн Східної Європи. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє* (м. Харків, 1–2 листопада 2019 року). Харків, 2019. С.154-155.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	13
1.1. Історія кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні.....	13
1.2. Розуміння об'єктів культурної спадщини у міжнародному та внутрішньодержавному законодавстві в Україні та країнах Східної Європи	25
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	58
2.1. Об'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи.....	58
2.2. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи.....	102
РОЗДІЛ 3. КВАЛІФІКОВАНІ ВИДИ ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	131

3.1. Підстави систематизації кваліфікуючих ознак складу знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини	131
3.2. Основні різновиди кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи	142
ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	166
ДОДАТКИ:	200

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

МКС – Міжнародний кримінальний суд

РНК РРФСР – Рада народних комісарів РСФРР

РФ – Російська Федерація

СНД – Співдружність незалежних держав

ЦК – Цивільний кодекс

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Охорона об'єктів культурної спадщини залишається пріоритетним завданням держави в умовах її розвитку як правової держави, а також зважаючи на конфлікт на сході України. Відповідно до ст. 54 Конституції України культурна спадщина охороняється законом, а держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, а також вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами. Метою Довгострокової стратегії розвитку української культури-стратегії реформ, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2016 р. №119-р, є збереження безцінної культурно-духовної спадщини, а однією зі стратегічних цілей зазначеної стратегії є вдосконалення політики у сфері захисту культурної спадщини. З метою інтеграції України до європейського правового простору виникає необхідність дослідження законодавчих та доктринальних положень інших країн щодо кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини, особливо щодо кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в країнах Східної Європи.

Поняття «Східна Європа» не має єдиного визначення, адже визначається за допомогою не лише географічного критерію, але й економічного, геополітичного та соціокультурного. Д.М. Замятін визначав Східну Європу як географічний образ, що включає дії як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних акторів. Такий образ відображає не конкретну географічну реальність, але скоріше є частиною ментальної карти, «створеного людиною зображення частини навколишнього простору, що відображає світ, як його уявляє собі людина», тобто соціальним уявленням про певну частину

простору¹. Для цього дослідження основними критеріями віднесення країн до регіону Східної Європи стали: історичний, географічний та соціокультурний.

Крім того, культурна спадщина в країнах Балканського регіону, що належать до Східної Європи, зазнала значних втрат через війни на межі тисячоліть, тим самим зменшивши загальне культурне багатство регіону та світу. Однак країни Балканського регіону вдосконалили кримінальне законодавство задля створення адекватної нормативно-правової бази щодо охорони культурної спадщини. Знищення та пошкодження об'єктів культурної спадщини завдають значної шкоди сучасним та наступним поколінням, що посилює необхідність забезпечення повної кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини.

Слід відзначити наявність значної кількості наукових праць, у яких висвітлюються питання кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини, в тому числі в порівняльному аспекті. На сучасному етапі розвитку кримінального права зазначену проблематику в українській кримінально-правовій науці досліджували: П.П. Андрушко, В.І. Акуленко, Р.В. Асейкін, В.В. Базелюк, Ю.М. Баулін, Ю.М. Борисов, Є.П. Гайворонський, Т.Г. Каткова, О.М.Костенко, П.С. Матишевський, О.С. Мільчуцька, М.С. Міщенко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Б.М. Одайник, Л.М. Палюх, І.Г. Поплавський, А.М. Соловйова, О.С. Сотула, Є.Л. Стрельцов, С.С. Яценко та інші відомі вчені.

Серед зарубіжних учених, які досліджували питання кримінально-правової відповідальності за знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, можна назвати таких учених, як: Й. Броше, Т. Живанович, Ак. Іджла, М. Легнер, Й. Кройц, В. Маковські, Ж. Петреска та ін. Праці вітчизняних та зарубіжних авторів становлять вагомий внесок в українську та зарубіжну кримінально-правову науку, проте залишається низка питань щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Виходячи з вищезазначеного,

¹ Замятин Д.Н. Феноменология географических образов. *Социол. исслед.* 2001. №8. С. 12–21.

актуальним і своєчасним є проведення порівняльно-правового дослідження кримінально-правової характеристики знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи задля вирішення існуючих проблем кримінально-правової охорони таких об'єктів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідних робіт ВНЗ «Національна академія управління» на 2014–2019 рр. на тему «Адаптація законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу» (державний реєстраційний номер 0114U006593). Дослідження спрямоване на реалізацію положень Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, ухваленої Законом України від 18 березня 2004 р., Плану заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи, затвердженого Указом Президента України від 12 січня 2011 р., Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка науково-теоретичних засад кримінально-правової характеристики знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи.

Для досягнення цієї мети у дисертації вирішувалися такі завдання:

дослідити історію кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи;

з'ясувати кримінально-правове розуміння об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи;

розглянути об'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи;

охарактеризувати суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи;

з'ясувати підстави систематизації кваліфікуючих ознак;

розглянути основні різновиди кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи;

сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи.

Предмет дослідження – кримінально-правова характеристика знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи.

Методи дослідження. Методи дослідження були обрані з урахуванням поставленої мети, завдань дослідження та його об'єкта і предмета. Методологічною основою є діалектичний метод пізнання, який є загальним методом пізнання для пояснення цілої низки явищ, використовувався при розгляді питань причинного зв'язку між діями, що полягало в знищенні або пошкодженні об'єкту культурної спадщини, та шкодою, завданою такому об'єкту; при трактуванні вини та її форм тощо (розділи 1–3). З урахуванням специфіки теми, мети і завдань дослідження застосовувався порівняльно-правовий метод при порівнянні положень законодавства України щодо знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини з відповідними положеннями кримінального законодавства країн Східної Європи. За допомогою історико-правового методу досліджено історію розвитку кримінального законодавства щодо знищення, руйнування або пошкодження

об'єктів культурної спадщини України та країн Східної Європи (підрозділ 1.1). За допомогою юридичного (догматичного) методу та методу системного аналізу розглянуто об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за кримінальним законодавством України та країн Східної Європи, сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (розділи 2–3). При вивченні правозастосовної практики використовувався статистичний метод (розділи 1–3). Завдяки формально-правовому методу були опрацьовані норми чинного КК України та інших нормативно-правових джерел, встановлені ознаки та сформульовані основні поняття (розділи 1–3). Соціологічний метод був використаний під час вивчення практики застосування кримінального закону з відповідних питань, узагальнення результатів анкетування практичних працівників (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять дані офіційної статистики за період із 2013 р. до 2020 р., зокрема дані МВС України щодо стану та структури злочинності, Генеральної прокуратури України щодо єдиного звіту про злочини, вчинені у державі; результати вивчення матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень (410 електронних копій); опублікована слідча, прокурорська та судова практика. Також були використані статистичні звіти та огляди судової практики Верховного Суду України, Верховного Суду, вищих судів низки зарубіжних країн (543 електронні копії рішень), результати проведеного протягом 2013–2020 рр. анкетування 100 практичних працівників правозастосовних і правозахисних інституцій України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у дисертації вперше у вітчизняній науці комплексно досліджено теоретико-правові та науково-прикладні проблеми знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи у порівняльно-правовому напрямку.

У межах здійсненого дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну:

вперше:

на основі історичного аналізу зроблено висновок, що становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні поділяється на такі періоди: 1) імперський – з початку ХХ ст. до 1917 року – формування категоріального апарату завдяки успіхам професійної історичної науки, археології, діяльності численних археологічних та архітектурно-художніх товариств; 2) період національно-визвольного руху – 1917–1921 рр. – підготовка законодавчого забезпечення охорони пам'яток старовини і мистецтва на державному рівні; 3) радянський – 1917–1991 рр. – розширення кримінально-правової законодавчої бази, спрямованої на особливу охорону пам'яток революції та інших символів радянської влади; 4) сучасний – з 1991 року по теперішній час – тривале формування підходів до охорони культурної спадщини як на законодавчому, так і на доктринальному рівнях;

на основі вивчення зарубіжного досвіду країн Східної Європи з метою диференціації кримінальної відповідальності, залежно від форми вини, запропоновано доповнити Розділ XII КК України ст. 298² «Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин з необережності»;

запропоновано доповнити ч. 4 ст. 298 КК України новою кваліфікуючою ознакою вчинення умисного знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості»;

на основі аналізу кримінального законодавства країн Східної Європи систематизовано підходи до визначення змісту предметів правової охорони об'єктів культурної спадщини;

вдосконалено:

положення щодо доповнення ч. 5 ст. 298 КК України кваліфікуючою ознакою вчинення діяння «вчинення злочину шляхом підпалу або іншим загально небезпечним способом або якщо воно спричинило загибель людини

або інші тяжкі наслідки»;

на підставі дослідження зарубіжного досвіду країн Східної Європи та з метою забезпечення логіки побудови КК запропоновано додаткові аргументи щодо відмежування окремих складів злочинів, передбачених відповідно ч. 1 ст. 298 КК України та ч. 2 ст. 298 КК України, та запропоновано виокремити зазначені самостійні склади злочинів у окремих статтях ст. 298 та ст. 298–3 КК України;

дістали подальшого розвитку:

на основі порівняльного аналізу кримінально-правових норм щодо знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, а також дослідження семантичного наповнення слів, положення щодо виключення слова «руйнування» з диспозиції ч. 2 ст. 298 КК України;

позиції щодо виключення кваліфікуючої ознаки «вчинення з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» з метою збереження логіки впорядкування кваліфікуючих ознак залежно від ступеня і характеру вчиненого суспільно-небезпечного діяння.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення й висновки, сформульовані в роботі, можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшої розробки теоретичних і прикладних проблем кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини, проблем кримінальної відповідальності за окремі види таких злочинів;

правотворчій діяльності – при обґрунтуванні нової редакції статті 298 Особливої частини КК України в ході наступної кодифікації кримінального законодавства, а окремі пропозиції щодо вдосконалення цього законодавства;

правозастосовній діяльності – при вирішенні проблем кваліфікації злочинів проти власності (Акт впровадження Спілки адвокатів України від 20 квітня 2020 р.);

навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Кримінальне право»,

«Кримінальне право зарубіжних країн», «Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства», спецкурсів, присвячених проблемам кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, при підготовці підручників, у науково-дослідницькій роботі здобувачів вищої освіти (Акт впровадження ВНЗ «Національна академія управління» від 20 квітня 2020 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані під час обговорення дисертації та окремих її розділів на засіданнях кафедри кримінального права, кримінології, цивільного та господарського права ВНЗ «Національна академія управління». Основні положення, теоретичні та практичні висновки дисертаційної роботи викладено у 4 доповідях на науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 3 березня 2017 року); «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпро, 6–7 вересня 2019 р.); «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 20–12 вересня 2019 р.); «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє» (м. Харків, 1–2 листопада 2019 року).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображено у 6 наукових статтях, опублікованих у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, 1 статті, опублікованій у зарубіжному періодичному виданні, 4 тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, 3 розділів, що включають 6 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (295 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінок, з них основний зміст – 165 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНИЩЕННЯ,
РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

*1.1. Історія кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та
культурної спадщини в Україні*

Кримінально-правова охорона об'єктів культурної спадщини має глибоке історичне коріння, обумовлені проходженням тривалого розвитку поняття «культурні цінності». На різних етапах розвитку української держави норми, що були присвячені кримінально-правовій охороні культурної власності мали свої особливості.

Передумови становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини почали складатися ще в XVIII столітті. Поступово формувалися ознаки і види культурних цінностей і об'єктів культурної спадщини, які потребують державної охорони. Так, у були XVIII столітті були видані укази, які забезпечували збереження культурних цінностей: «Про здачу старовинних раритетів комендантам» (1718 р.), «Про охорону археологічних знахідок і про передачу їх в Кунсткамеру» (1718 р.), «про порядок видачі нагородження за рідкісні предмети» (1718 р.), « Про надсилання з усіх єпархій та монастирів стародавніх рукописних літописів і подібних книг в Москву в Синод» (1722 р.) та інші [59].

Повноцінний розвиток кримінально-правова охорона об'єктів археологічної та культурної спадщини отримала порівняно нещодавно, у XIX столітті. Адже виникнення у людства потреби охорони культурних цінностей пов'язана з процесом накопичення історичних та культурних знань спільнот та народів. Крім того, набуття певним предметом особливої, історичної та

культурної цінності вимагає появи «історичної пам'яті», а саме символів спільного культурно-історичний досвід спільноти.

Одною з перших пам'яток права, яка діяла на території України та закріплювала норми пов'язані з охороною культурної спадщини стало Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року [206].

Глава IV розділу «Злочини проти віри» містила норму про святотатство. Її безпосередньою метою було забезпечення недоторканості церкви і її майна, але опосередковано вона впливала на охорону культурного надбання. Суспільна небезпека святотатства відзначалася насамперед у порушенні релігійних канонів і в заподіянні шкоди церкві. Тому включення в Уложення складу святотатства можна умовно вважати спеціальною мірою кримінально-правової охорони культурних цінностей [152].

Наступною віхою в законодавчому закріпленні норм щодо кримінально-правової охорони культурної власності можна назвати Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року. Уложення про покарання містило норму, яка встановлювала відповідальність за посягання на предмети релігії, включаючи культурні цінності, що в тексті документі отримало назву «святотатство» (ст. 252). Крім того, ст. 252 Уложення про покарання містила кваліфікуючу ознаку, що передбачала відповідальність за святотатство, пов'язане зі знищенням або пошкодженням культурних цінностей: «... якщо винний робить святотатство і при цьому пошкоджує або знищує таке майно, то він заслуговує на покарання у вигляді ув'язнення в фортецю на строк до одного року і зобов'язаний відновити такі предмети за власні кошти» [205]. Даний нормативний документ вперше згадував знищення та пошкодження релігійного майна, яке можна розглядати як культурну цінність. Як зазначає російський дослідник В.В. Братанов, предметами злочину святотатства визнавалися, по-перше, предмети священні, тобто, предмети релігійного шанування християн. Другу групу предметів святотатства становили предмети освячені, а саме речі, що вживаються при здійсненні

богослужіння освяченими: купелі і інші великі чаші для водосвяття, ковші, поміщені в них свічки, лампади, богослужбові книги [25].

У 1869 р. завдяки розвитку кримінального законодавства, постало питання спеціального суб'єкту, а саме посадових осіб, до компетенції яких входило недопущення знищення пам'яток старовини. Стаття 341 Уложення про покарання в новій редакції встановлювала, що «посадові особи, що мимовільно допустили знищення або будь-яку зміну пам'ятника старовини, внесеного до списків, піддаються відповідальності за перевищення влади».

Особливого розгляду в контексті кримінально-правової охорони культурної спадщини заслуговує також Проект Положення про охорону стародавніх пам'ятників, запропонований Московським археологічним товариством від 21 березня 1869 р. [171]. Проект Положення про охорону стародавніх пам'ятників 1869 р. містив поняття такого об'єкта культурної спадщини, як «пам'ятник старовини». Крім того, Положення встановлювало ознаки діянь, пов'язані зі знищенням або пошкодженням пам'яток старовини. Так, в ст. 1 глави I зазначалося, що підлягають охороні всі «пам'ятники зодчества, скульптури, живопису та іншого мистецтва до половини ХІХ століття, чудові за своїм художнім, історичним або археологічного гідності, а також акти, рукописи та первісні старожитності». В цьому розділі передбачалися такі діяння: 1) умисне пошкодження старожитностей і письмових документів (покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін від двох до чотирьох місяців або у вигляді арешту на строк до трьох місяців) (ст. 2); 2) проведення археологічних розкопок всупереч встановленим законом правилами (ст. 3); 3) взяття, без дотримання встановлених правил, предметів і писемних пам'яток, що належать до зібрання музеїв, архівів, сховищ і бібліотек всіх урядових і громадських установ, що спричинило їх пошкодження або втрату (покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін від двох до восьми місяців) (ст. 4).

Певні політичні та економічні перетворення рубежу ХХ століття принесли зміни в кримінальне законодавство щодо знищення або пошкодження культурної власності [40, с. 98]. Так, Уложення 1903 року вже не містило злочину святотатство [180]. Проте, у Кримінальному уложенні 22 березня 1903 р були передбачені декілька статей, що встановлювали кримінальну відповідальність за знищення або пошкодження культурної власності: ст. 380 встановлювала відповідальність за перебудову молитовного будинку зі зміною його зовнішнього вигляду або проведення відновлювальних робіт старого молитовного будинку без дозволу, що спричинило їх пошкодження; ст. 390 - підпал, вибух, затоплення церкви, публічних бібліотек, музеїв чи інших державних і громадських сховищ предметів науки і мистецтва. Норми, які були присвячені охороні культурної власності містилися і в інших главах Уложення 1903 року. Так, в главі 30 «Про пошкодження майна, шляхів сполучення, попереджуючих, граничних і тому подібних знаків або інших предметів» даного Уложення з'явилася самостійна норма, що встановлювала відповідальність за пошкодження музею, бібліотеки, церкви або християнського молитовного дому, а також шанованих, священних предметів церкви (ст. 553).

Таким чином, поступове зародження кримінально-правової охорони культурної власності відбувалося ще в ХVІІІ столітті [37, с.115]. Формування термінів, а також виокремлення знищення або пошкодження культурних цінностей як окремого злочину відбулося на рубежі ІХ- ХХ століть.

В 1905-1906 роках був розроблений проект Положення «Про охорону стародавностей», що містив у тому числі і кримінально-правові заборони. В цьому проекті вперше з'явилося достатньо чітке визначення понять стародавностей (пам'ятників історії і культури). Відповідно до даного законопроекту було визначено, «що після закінчення 150-літнього періоду існування, кожний пам'ятник стає пам'ятником стародавності, що підлягає охороні». У їхнє число включалися «всі пам'ятники зодчества, ліплення,

живопису і іншого мистецтва, значні за своєю стародавністю, художньою вартістю, археологічним чи історичним значенням, а так само акти, рукописи і первісні стародавності» [32].

Кримінально-правові заборони в Положенні «Про охорону стародавностей і письмових документів і справ, за що передбачалося покарання у виді тримання у в'язниці строком від двох до чотирьох місяців або арешт на строк не більше трьох тижнів. В роботі виділялася кваліфікуюча ознака, що припускає посилення покарання у випадку знищення предмета стародавності чи писемної пам'ятки або пошкодження його настільки, що він не міг бути відновлений у первісному вигляді. Як покарання за вчинення такого діяння передбачалося тримання у в'язниці строком від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців і, крім того, грошове стягнення в розмірі вартості знищеного або пошкодженого предмета [152].

Окремої уваги заслуговує термінологія. Найбільш плідним у формуванні понятійного апарату охорони культурної спадщини став кінець ХІХ-початок ХХ ст. У цей період вивчення пам'яток старовини відбувалося завдяки успіхам професійної історичної науки, археології, діяльності численних археологічних та архітектурно-художніх товариств. Атрибуція пам'яток спиралася на більш солідну в порівнянні з попереднім часом документальну базу, достовірність стала одним з критеріїв визначення історичної цінності. Важливим критерієм визнавалася приналежність того чи іншого пам'ятника до певної епохи, наявність в ньому характерних для епохи рис і ознак. Визначення «зразковий» або «характерний» були широко поширені в той час. Характерно в цьому відношенні визначення поняття пам'ятника старовини, дане А.С. Уваровим: «...Археологічним пам'ятником слід визнати тільки той залишок речовинний, тільки та письмова звістка або усне зведення, які пояснюють нам культурний стан стародавнього побуту будь-якого народу в відому епоху» [8, с.33].

Даний етап тісно розвитку української правової традиції, саме тому формування термінів протягом даної епохи відбувалося під егідою внутрішньої

політики Російської держави того часу. «Передісторією» збереження російських старожитностей прийнято вважати XVIII століття. Тоді інтерес суспільства до осмислення історичного минулого був стимульований відповідною державною політикою. Так, поняття старовину пов'язувалося, перш за все, з рухомою матеріальною цінністю речі і майстерністю її виконання. При цьому історичний вік речі далеко не завжди був головним критерієм оцінки. Як правило, в документах того часу фігурували два визначення - «зело старо» і «дивовижно» [167]. Тобто критерій «дивовижно» грав пріоритетну роль при визначенні поняття «старовина».

Окремою віхою кримінально-правової охорони культурної спадщини в Україні є період національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.). Кожен уряд у питанні розвитку української культури обрав для себе різні пріоритетні напрями. Так, Центральна Рада акцентувала на загальній українізації культури, уряд Гетьманату П. Скоропадського — на створенні культурно-освітніх закладів, розвитку бібліотечної та музейної справи, а також театральному мистецтві. Політика Директорії спрямовувалася здебільшого на театральне, музичне мистецтво та кінематограф. А радянська влада відразу активізувала свою діяльність на монументальному мистецтві як дієвому інструменті ідеологічної пропаганди [47].

Особливо активною охорона культурної спадщини стала в період Української держави гетьмана Павла Скоропадського. При втіленні своєї політики, у тому числі і в сфері охорони історико-культурного надбання, гетьманат намагався спиратися на структури, що діяли під орудою Церкви. Прикладом може бути діяльність Відділу охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві віросповідань на чолі із протоієреєм Йосипом Кречетовичем. Маючи налагоджені зв'язки зі служителями культу на місцях. Комітет поширював серед єпархіального духовенства ідеї наукової реставрації споруд релігійного призначення за-мість безконтрольних перебудов, радив

священнослужителям створювати при церквах музейні та бібліотечні зібрання [151].

Не дивлячись на те, що цей період був досить неспокійним в історії України, визначення урядами пмяткоохоронної політики як однієї з центральних є показовим фактором важливості охорони культурної спадщини в українській правовій традиції.

Наступним періодом кримінальної-правової охорони культурних цінностей в Україні є радянський період. 23 серпня 1922 року було прийнято перший Кримінальний кодекс УРСР [204], який, в цілому, повторював відповідний Кримінальний кодекс РСФРР 1922 року. У Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р була встановлена відповідальність за такі діяння: наруга над пам'ятником революції, що передбачає відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк не нижче шести місяців (ст. 87); приховування колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, які підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища, винний карався примусовими роботами на строк до одного року з конфіскацією прихованого майна (ст. 102).

Серед важливих для нашого дослідження нормативно-правових актів необхідно згадати також Декрет РНК РРФСР від 19 вересня 1918 р «Про заборону вивозу за кордон предметів мистецтва та старовини» [157]. За невиконання пунктів декрету передбачалося покарання у вигляді конфіскації майна і тюремного ув'язнення. Декрет РНК РРФСР від 5 жовтня 1918 г. «Про реєстрацію, прийом на облік та охорону пам'яток мистецтва і старовини, що знаходяться у володінні приватних осіб, товариств і установ» [159] містив санкцію у вигляді конфіскації майна та позбавлення волі, а Декрет РНК РРФСР від 17 жовтня 1921 р. «Про порядок реквізиції і конфіскації майна приватних осіб і товариств» [158] передбачав заборону на вивезення предметів старовини та мистецтва, за кордон без дозволу Народного Комісаріату Освіти (п. е, ст. 15). Згідно п. 17, винні особи несуть відповідальність у судовому порядку за невиконання пунктів даного декрету.

Аналіз термінологічної основи нормативно-правових актів 1918-1922 років дозволяє зробити висновок, що в актах 1918 р. найчастіше вживаються терміни «пам'ятники мистецтва і старовини», «предмети мистецтва та старовини», «предмети особливого художнього та історичного значення», «культурні скарби», трохи пізніше (в 1923-1924 рр.) вводяться такі поняття як заповідники та національні парки, пам'ятки садово-паркової культури музейно-академічного значення, предмети мистецтва, старовини, народного побуту та природи. Це різноманіття термінології свідчить про нестійкість уявлення про культурні цінності як про об'єкт права, сутність даних термінів в актах не розкривається. Крім того, до 1918 року в юридичній практиці не були відмежовані критерії культурно-історичної значимості того чи іншого артефакту [114, с. 94-95].

8 червня 1927 року був прийнятий новий Кримінальний кодекс УРСР і введений у дію відповідною постановою ВЦВК на усій території УРСР із 1 липня 1927 року. За текстом він також був близький до прийнятого 26 жовтня 1926 року Кримінального кодексу РРФСР [104].

У Кодексі 1927 року пошкодження або знищення пам'яток старовини, культурних цінностей не були криміналізовані, хоча в Кримінальному кодексі 1927 року законодавець закріпив відповідальність за приховування колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, які підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища. Порушення такої норми передбачало покарання у виді виправних робіт на строк до трьох місяців з конфіскацією приховуваного майна. Інші посягання на культурні цінності передбачали кримінальну відповідальність у загальному порядку.

Циркулярним листом Наркомосу і Главнауки від 7 грудня 1928 року «Про облік пам'яток архітектури» [213, с. 470] виконкомам різних рівнів пропонувалося в найкоротший термін подати в уряд списки пам'яток революційного руху, мистецтва і старовини. Складені топографічні картки зареєстрованих пам'яток вимагали повторного уточнення внаслідок

створюваного нового районування СРСР в 1929 р в опублікованому листі Главнауки «Про розподіл пам'яток архітектури на категорії» від 17 січня 1928 р. Основним критерієм була історична, архітектурна та художня цінність. Пам'ятники підлягали поділу на чотири категорії (вищу, першу, другу, третю), визначивши ступінь охорони і підвідомчість центральним або місцевим органам влади. До 1930 р. Центральні державні реставраційні майстерні підготували перший реєстр архітектурних пам'яток, що включав 3000 одиниць [120, с. 56].

Наступним нормативно-правовим актом, що став основою для кримінально-правової охорони культурної спадщини став КК УРСР, який було введено в дію з 1 квітня 1961 року. Згідно ст. 207 умисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток історії і культури, взятих під охорону держави, або територій та об'єктів природно-заповідного фонду каралося позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами на строк до двох років або штрафом від п'ятдесяти до ста двадцяти мінімальних розмірів заробітної плати [102].

29 жовтня 1976 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про охорону і використання пам'яток історії та культури. Подібний закон був прийнятий і в Українській РСР 29 грудня 1977 року.

Закон дає поняття «пам'ятники історії і культури», виходячи з єдиних критеріїв, що покликані були сприяти встановленню суворого державного порядку на всій території СРСР. Поняття «пам'ятники історії і культури» включало в себе не тільки цінності, які є продуктом діяльності людини, а й об'єкти навколишнього середовища, оскільки вони пов'язані з історичними подіями. Закон 1976 року поділяє всі пам'ятники на п'ять видів: пам'ятники історії, пам'ятники археології, пам'ятки містобудування і архітектури. пам'ятники мистецтва, документальні пам'ятники [160].

Окремо слід зауважити щодо охорони кіно фотодокументів. Ще в 1974 році ЮНЕСКО прийняло рішення про вивчення питання про охорону «рухомих

зображень». Йдеться про фіксацію таких зображень на фотоплівці або будь-яким іншим способом, які відтворюють важливі історичні події, твори фольклору і т. д. Виникло питання про збереження таких і подібних до них записів як частини національної культурної спадщини. Закон 1976 закріпив цю систему, включивши кінодокументи до переліку пам'яток історії та культури [20].

Повноцінно нового розвитку отримала кримінально-правова охорона культурної спадщини з набуття Україною незалежності, адже відбувався поступовий відхід від «заполітизованої» вибіркості охорони пам'яток.

У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила «Основи законодавства України про культуру» [161], якими були затверджені нові «правові, економічні, організаційні засади розвитку культури в Україні», і які «регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей». Серед основних принципів культурної політики в Україні було ствердження суверенних прав України у сфері культури, визнання культури як одного з головних чинників самобутності української нації та національних меншин, що проживають на території України, «збереження і примноження культурних надбань», «збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища».

Прийняття 18 березня 2004 року Верховною Радою України Закону «Про охорону археологічної спадщини» [173] суттєво змінило ст. 298 КК України. Змінилася назва статті, яка тепер звучала як «знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці». У відповідності до чинного законодавства замість невизначених понять «пам'ятки історії і культури», «об'єкти, які є особливою історичною або культурною цінністю» було введено юридично обґрунтовані, законодавчо закріплені поняття «пам'ятка — об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка національного значення», «об'єкт археологічної спадщини» [152].

Крім розвитку національного законодавства щодо означеної проблеми важливе значення також мав розвиток міжнародних нормативно-правових актів.

Гаазька конвенція 1907 року стала першою міжнародною угодою, що забороняє руйнування пам'яток культури і їх конфіскацію під час воєнних дій, яка істотно вплинула і на інститут реституції.

14 травня 1954 року була прийнята Конвенція про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [92]. Сторони, які підписали дану Конвенцію переконані, що шкода, що завдається культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ вносить свій внесок в світову культуру та беруть до уваги те, що збереження культурної спадщини має велике значення для всіх народів світу і що важливо забезпечити міжнародний захист цієї спадщини. Стаття 1 даної конвенції визначає поняття «культурних цінностей» та включає до цього поняття 3 групи: цінності, рухомі чи нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу (пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, архітектурні ансамблі, твори мистецтва, рукописи, книги та ін); а також, будівлі, такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів; так звані «центри зосередження культурних цінностей».

У листопаді 1972 р. була прийнята Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Ця Конвенція була ратифікована Українською державою 4 жовтня 1988 р. Статею 1 цієї Конвенції закріплюється, які об'єкти входять до поняття «культурна спадщина», а саме: пам'ятки, ансамблі та визначні місця [140, с. 291]. До складу пам'яток входять елементи та структури археологічного характеру, а також групи елементів, що мають видатну універсальну цінність з погляду історії. У Конвенції також містяться певні зобов'язання країн-учасників, виконання яких покладається саме на державний апарат. До таких зобов'язань належить: виявлення, охорона,

збереження, популяризація та передача майбутнім поколінням культурної і природної спадщини [93].

Конвенцією 1972 р. також передбачалося заснування при ЮНЕСКО Міжурядового комітету з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення, що отримав назву «Комітет всесвітньої спадщини». До його відання відносилися питання складання, поновлення й публікації списків цінностей культурної і природної спадщини (під назвою «Список всесвітньої спадщини»). Кожна держава, яка є стороною Конвенції, має подавати Комітету перелік цінностей культурної і природної спадщини, що розміщені на її території й можуть бути включені у такий список [93].

Цікавою для нашого дослідження є також Конвенція про охорону підводної культурної спадщини, яка була ратифікована Україною 20 вересня 2006 року [94]. Відповідно до ч.1. ст.1 Конвенції про охорону підводної культурної спадщини «Підводна культурна спадщина» означає всі сліди людського існування, які мають культурний, історичний або археологічний характер і частково або цілком, періодично або постійно знаходяться під водою протягом не менше 100 років, а саме: об'єкти, споруди, будинки, артефакти й людські останки разом з їхнім археологічним і природним оточенням; судна, літальні апарати, інші транспортні засоби чи будь-які їхні частини, їхній вантаж або інший вміст, разом із їхнім археологічним і природним оточенням; та предмети доісторичного характеру.

Інші міжнародні документи в царині культурних прав мають декларативний характер, констатуєчи принципи і спонукаючи уряди розпочати якісь дії щодо визнання та задоволення різноманітних культурних прав. До таких документів, зокрема, належать: Декларація ЮНЕСКО про принципи міжнародного культурного співробітництва, прийнята 4 листопада 1966; Універсальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001) також прямо стосується питань прав людини і культурної різноманітності [107].

В умовах сучасного стану України та продовження збройного конфлікту на Сході держави, охорона культурної спадщини, в тому числі, засобами кримінального права набуває особливого значення. Так, дані Української Гельсінської спілки з прав людини вказують на зростання кількості облікованих у Донецькій та Луганській областях злочинів, передбачених ст. 298 КК України (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини): 2013 р. – 1; 2014 р. – 5; 2015 р. – 8 [16].

Таким чином, на формування української правової традиції у контексті кримінально-правової охорони культурної спадщини впливали внутрішньо-політичні та зовнішньо-політичні чинники. Передумовою появи та поштовхом до розвитку кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини стало виникнення у людства потреби охорони культурних цінностей, що було викликане процесом накопичення історичних та культурних знань спільнот та народів та появи «історичної пам'яті», а саме символів спільного культурно-історичний досвід спільноти. Однією з основних тенденцій розвитку кримінально-правової охорони культурної спадщини є формування категоріального апарату з початку ХХ століття та поступове посилення кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти культурної спадщини. Проведений аналіз нормативно-правових актів та історіографічних надбань дозволяє виокремити періоди становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні: 1) імперський – початок ХХ – 1917 року; 2) період національно-визвольного руху – 1917–1921 рр.; 3) радянський – 1921 – 1991 р.; 3) сучасний – з 1991 року по теперішній час.

1.2. Розуміння об'єктів культурної спадщини у міжнародному та внутрішньодержавному законодавстві в Україні та країнах Східної Європи

Питання розуміння об'єктів культурної спадщини у внутрішньодержавному та міжнародному законодавстві в Україні та країнах

Східної Європи є дуже важливим, бо наразі існує тенденція посилення уваги до питання збереження культурної спадщини. Разом з тим проблеми правової охорони пам'яток історії та культури залишаються маловивченими. Зокрема, в науковій літературі недостатньо висвітлена проблема уніфікації понять, що використовуються в нормативно - правових актах, що регулюють відносини в галузі охорони об'єктів культурної спадщини. Подібна ситуація має місце і у країнах Східної Європи.

На наш погляд, дослідження питання розуміння об'єктів культурної спадщини у внутрішньодержавному та міжнародному законодавстві в Україні та країнах Східної Європи, є важливим і тому, що ще М.С. Таганцев, свого часу відзначав, що розвиток національного права неможливо без дослідження права інших народів, їх історичного правового досвіду; метою дослідження є не тільки догматичне виявлення викладу основ чинне права, але й критична їх оцінка на підставі даних практики та основ науки, на підставі досвіду інших народів та вітчизняної історії права. Суто технічно порівняльно-правовий метод застосовується протягом трьох класичних етапів наукового дослідження, яким власні свої суттєві закономірності та особливості застосування: етап визначення системи збору даних, етап збору даних, етап аналізу даних [185, С.116].

На етапі визначення системи збору даних дослідник визначається з об'єктами та предметом, загальними методами, обсягом дослідження, поєднуючи як теоретичну валідність, так і репрезентативність матеріалу. Причому якщо об'єктом дослідження виступає відповідна правова форма (кримінально-правові відносини), то предмет може бути диференційовано по різних складових. Так, залежно від ступеня узагальнення аналізу ми можемо стверджувати про глобальний, національний, інституційний, груповий, мікрорівневий ступені визначення об'єктів кримінально-правового порівняльного дослідження [185, С.116].

Аналіз розуміння об'єктів культурної спадщини розпочнемо із аналізу міжнародного законодавства та практики.

Сучасне міжнародне право включає в себе велику кількість міжнародно-правових актів універсального і регіонального характеру, що регламентують діяльність держав в сфері охорони культурної спадщини [19, с. 7].

Загальноприйняте визначення культурних цінностей міститься в Конвенції про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, прийнятої на дипломатичній конференції ЮНЕСКО в 1954 р (Гаазька конвенція) [92].

Визначення культурних цінностей дається у статті 1 цієї Конвенції. Так, згідно цієї Конвенції, культурними цінностями вважаються незалежно від їх походження та власника: (а) цінності, рухомі чи нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місця розташування, архітектурні ансамблі, визначені як такі представляють історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів або репродукцій цінностей, зазначених вище; (В) будівлі, головним і дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження в разі збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених в пункті (а); (С) центри, в яких є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (а) і (b), так звані «центри зосередження культурних цінностей» [92].

Конвенція стала першою міжнародною угодою універсального характеру, що об'єднує норми, які передбачають охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [19, с. 7]. Сучасне міжнародне право мало на меті запобігання знищенню чи пошкодженню культурних цінностей від перших

кодифікацій законів. Ці зусилля дали зрозуміти, що культурні та релігійні пам'ятки, а також твори мистецтва та науки потребують міжнародного захисту, а знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини підчас війни становлять військові злочини, і винні повинні притягуватися до відповідальності. Під час югославських воєн 1990-х бойовики навмисно орієнтувались на культурну та релігійну власність протилежної сторони, включаючи місця, що зараховані до Всесвітньої спадщини. У відповідь Організація Об'єднаних Націй зазначила, що буде розслідувати та притягувати винних осіб до відповідальності. Відповідне положення, що стосується злочинів проти культурних цінностей, відображає формулювання статті 56 Гаазьких регламентів 1907 року, а не Гаазької конвенції 1954 року та її Протоколу, хоча всі воюючі сторони були сторонами конвенції [225]. Один з найбільш відомих випадків такого військового злочину - обстріл укріпленого міста Дубровник напочатку жовтня 1991 року.

Анексія Криму та збройний конфлікт на Сході України показали прогалини та неготовність правознавців до проблем у сфері охорони культурних цінностей. Оскільки дослідження доступних публічних джерел (публікації у ЗМІ, повідомлення в соціальних мережах, аналіз судової практики, співбесіди, результати моніторингових візитів), не підтвердило здійснення попередньої підготовки культурних об'єктів до надзвичайних ситуацій або збройних конфліктів. Зокрема, «відмітні емблеми не розміщувались на культурних цінностях; спеціальні заходи архітектурного характеру (для запобігання та полегшення боротьби з пожежами, руйнуваннями) не проводились; не створено резервів матеріалів, необхідних для евакуації культурних цінностей; у багатьох місцях культури, релігії, мистецтва, науки, освіти чи благодійних цілей не було планів евакуації на випадок збройного конфлікту або вони не виконувались; державна служба, яка повинна була застосовувати захисні заходи у разі збройного конфлікту, не створювалася;

явно засіяв недостатній рівень освіти у галузі міжнародного гуманітарного права серед офіцерів та працівників культури» [293, с. 33].

Влітку 2014 року відбулося протистояння між українськими військовими силами та бойовиками «ДНР» за контроль над висотою Савур-Могили. Стратегічне значення висоти полягало в тому, що вона піднімається над навколишніми степовими просторами, дозволяючи контролювати значну територію кордону між Україною та Росією. Під час боїв у червні та серпні 2014 року меморіал, який знаходився на кургані, був значним пошкоджений. Фігура солдата впала, її уламки розсипалися. Пілони, барельєфи та сам обеліск (отримано ряд наскрізних отворів) були сильно пошкоджені. Як відомо, всередині обеліска знаходився невеликий музей присвячений боям за Савур-Могилу в липні – серпні 1943 р. Ще в 1936 р. Савур-Могила отримав статус пам'ятки старовинної та української епопеї, а відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 №928 Меморіал «Савур-Могила» було визнано пам'яткою історії національного значення та внесено до Державного реєстру нерухомих значних місць України [293, с. 33].

Проблема вдосконалення охорони культурної спадщини є важливою для всіх країн Східної Європи. Так, Йоріс Д. Кіла (Joris D. Kila) пише, що озброєний конфлікт в Республіці Македонія, що розпочався на початку лютого 2001 р. призвів до пошкодження історичної православної церкви в Матейце, а також фресок на території монастиря [267, с. 17].

Окрім Гаазької конвенції, словосполучення «культурні цінності» використовується в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. про засоби, направлені на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності, а також у Конвенції ЮНІДРУА щодо викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей (1995 р.). Натомість лексична конструкція «культурна спадщина» використовується в Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенції ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 р., Конвенції

ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини та в Декларації ЮНЕСКО щодо навмисного руйнування культурної спадщини 2003 р. [82].

Не менш важливими в питанні охорони об'єктів культурної спадщини є положення Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», прийнятої в 1972 р. [95].

У цій Конвенції під «культурною спадщиною» розуміються: пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки; визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології [95].

Крім того, можна виділити й інші міжнародні документи, положення яких є важливими для нашого дослідження щодо формування понятійного апарату в сфері охорони культурних цінностей. Так, у Міжнародній хартії з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія) (1964 г.) [137], якою встановлені базові принципи збереження пам'ятки як «монументального твору, що увібрав духовні надбання минувшини, який відіграє у сучасному житті роль живого свідка багатовікових традицій» [40], дано чітке визначення «нерухомої історичної пам'ятки».

Поняття «нерухома історична пам'ятка» поєднує як окремий архітектурний твір, так і міське чи сільське утворення, що засвідчує характерні ознаки певної цивілізації, певної фази розвитку або історичної події. Це поняття поширюється не лише на визначні пам'ятки, а й на скромні зразки творчості, які набули з плином часу культурної значущості [137].

У Рекомендації про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (1976р.) [178] дається визначення історичних і традиційних ансамблів. Під «історичними або традиційними ансамблями» розуміють будь-які сукупності будівель, споруд і відкритих просторів, у т. ч. місця археологічних і палеонтологічних розкопок, що складають людські поселення в міській чи в сільській місцевості, цілісність і цінність яких визнано з археологічної, архітектурної, передісторичної, історичної, естетичної чи соціально-культурної точок зору. Серед цих досить різноманітних ансамблів можна, зокрема, вирізнити історичні місця, історичні міста, старовинні міські квартали, села й невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі, беручи при цьому до уваги, що ці останні, як правило, слід ретельно зберігати в усій цілісності [178; 179].

Відповідно до «Проекту Середньострокової стратегії ЮНЕСКО на 2014-2021 роки» Стратегічною ціллю №7 Організації є: «Охорона, популяризація і передача спадщини», відповідно до якої у рамках системи ООН ЮНЕСКО володіє унікальним мандатом і експертною компетентністю відносно популяризації спадщини, її охорони та передачі майбутнім поколінням, що сприяє забезпеченню миру і сталого розвитку. Це дозволяє Організації на глобальному, регіональному і національному рівнях здійснювати свої функції, від консультацій з питань політики до розвитку потенціалу, в широкому спектрі галузей, починаючи зі спадщини, у всіх її проявах, і закінчуючи формами культурного самовираження і індустріями культури [14, с. 82].

Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) (1987 р.) [138] проголошує принцип захисту архітектурної спадщини міст від загроз деградації, руйнування і знищення внаслідок процесів урбанізації.

З метою охорони археологічної спадщини як джерела європейської колективної пам'яті та засобу історичних і наукових досліджень, у м. Валлетта, 16 січня 1992 року підписано Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини (переглянуто) (ETS №143) [55].

Міжнародна рада з питань охорони пам'яток і визначних місць (ІКОМОС – від англ. International Council of Monuments and Sites; ICOMOS) – неурядова організація, створена 1965 р. з метою забезпечення захисту і збереження пам'яток історії та культури [72]. ІКОМОС прийняв документ, який отримав назву «Принципи Валлетти» (2011 р), в якому виражена необхідність збереження міської культурно-історичної спадщини від процесів урбанізації.

Міжнародна практика, на наш погляд, має особливу вагу у будь-якому науковому дослідженні. Першим прецедентом притягнення до відповідальності за неправомірні дії щодо культурних цінностей став вирок Нюрнберзького трибуналу щодо Альфреда Розенберга, якому ставилося в вину, серед іншого, розграбування культурних цінностей, а саме: захоплення в широких масштабах творів мистецтва, меблів, текстильних товарів та ін. у всіх окупованих країнах. У самому вирокі посягання на культурні цінності розглядалося в межах більш широкого обвинувачення в розграбуванні суспільної та приватної власності, оскільки на момент засудження нацистських злочинців (1946 р.), ще не існувало універсального поняття «культурні цінності» [182, с. 19].

Дійсно, згадана на сторінках нашого дослідження Гаазька конвенція такого поняття не містила. Як зазначається в науковій літературі, із контексту ст. 27 і 56 було очевидно, що це споруди (храми, будівлі, що служать цілям науки, мистецтва і благодійності, історичні пам'ятники) і інше майно (наукові і художні твори) [182, с. 19].

Відповідно до ст. 56 Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належить державі, визнається як приватна власність. Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню [91].

Незважаючи на поширеність діянь, що посягають на культурні цінності, міжнародна судова практика цієї категорії справ представлена недостатньо.

Так, для повноти нашого дослідження слід згадати, вирок Палати Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії від 31 січня 2005 р. у справі №ІТ-01-42-Т, яким визнано винним П. Стругар. В обвинувальному вирокі, з остаточними змінами, зазначено, що в ході незаконного нападу ЮНА на Старе місто Дубровника 6 грудня 1991 року двоє людей було вбито, двоє – було важко поранено, а багато будівель історичного та культурного значення, включаючи установи, присвячені, зокрема, релігії, мистецтву та наукам, було пошкоджено.

Стаття 3 (b) кодифікує два злочини: «безцільне знищення міст, селищ чи сіл або спустошення, не виправдане військовою необхідністю». У цій справі звинувачується лише остання дія. З лінгвістичної точки зору значення двох термінів, «спустошення» та «знищення», є однаковим. Принаймні в контексті цієї справи, яка стосується руйнування будівель у Старому місті Дубровника, Палата вважає за доцільне прирівняти два злочини, визнаючи, що в інших контекстах, злочин спустошення може мати більш широке застосування [265].

Переходячи до першого елемента, тобто того, що руйнування відбулися в «великих масштабах», Палата вважає, що хоча цей елемент вимагає демонстрації того, що значна кількість об'єктів була пошкоджена або знищена, не вимагається повного знищення. Палата не буде висловлюватися з питання про те, чи існує якась ідентичність між терміном «великі масштаби» у цьому контексті та терміном «великий» у контексті злочину «велике знищення майна» відповідно до статті 2 (d) Статуту. Факти цієї справи цього не вимагають [265].

Наступним прикладом можна назвати справу М. Йокіча (вирок І Палати МТКЮ від 18 березня 2004 р. у справі №ІТ-01-42 /1-S), якого звинувачено у вчиненні військових злочинів, що полягали в знищенні культурних цінностей без військових цілей.

Особливу вагу у нашому науковому дослідженні слід приділити першій справі, розглянутій Міжнародним кримінальним судом щодо знищення культурних цінностей – це справа пана Ахмада Аль Махді Аль Факи, яка

розглянута Міжнародним кримінальним судом у вересні 2015 року. Аль Махді було визнано винним у військових злочинах, вчинених у 2012 році в Тімбукту (Малі), за умисне нанесення ударів по будівлях, призначених для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійності, історичних пам'яток (стаття 8 (2) (e) (iv) Римського статуту). Більш того, це також стало першим випадком, коли міжнародний кримінальний трибунал розглядав такий злочин як умисне знищення та пошкодження охоронюваних об'єктів культурної спадщини.

Польські науковці К. Верчинська, А. Якубовський (Karolina Wierczyńska, Andrzej Jakubowski) справедливо звертають увагу на те, що таке рішення МКС було сприйняте як знакове, що відкриває шлях для більш ефективного забезпечення міжнародного правосуддя щодо злочинів, пов'язаних з культурною спадщиною [292].

Рішення МКС у справі Аль-Махді, на нашу думку, може розглядатися як таке, що дійсно сприяє розвитку міжнародної системи кримінального правосуддя щодо злочинів, пов'язаних з культурною спадщиною [292].

У 1988 році Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включив найважливіші пам'ятники міста Тімбукту до Списку всесвітньої спадщини, а саме три мечеті, а також шістнадцять кладовищ і мавзолеїв. У період з травня 2012 року по вересень 2013 року на культурну спадщину міста неодноразово нападали ісламістські угруповання. Суд над Аль-Махді розпочався 22 серпня 2016 року, і він визнав свою провину за звинуваченням в умисних нападах на історичні пам'ятники міста. 27 вересня 2016 року Аль-Махді був засуджений до дев'яти років позбавлення волі; додатково в серпні 2017 року Суд видав наказ про репарації, яким накладено індивідуальні та колективні репарації громаді Тімбукту та оцінив відповідальність Аль Махді за ці репарації у 2,7 мільйона євро [258].

На національному рівні поняття культурних цінностей міститься у різних нормативно-правових актах. На наш погляд, дослідження поняття культурних цінностей, а також об'єктів культурної спадщини, пам'яток історії та культури

та інших понять, які використовуються законодавцями країн Східної Європи, є одночасно і складним і простим. «Складність» як гіпотеза, яку ми висуваємо на початку дослідження поняття об'єктів культурної спадщини на національному рівні в країнах Східної Європи, полягає у розгалуженості термінів, які називають та визначають об'єкт, який має культурну цінність, та у логічній не послідовності їх вживання.

Так звана «простота» у дослідженні поняття об'єктів культурної спадщини на національному рівні в країнах Східної Європи полягає у спільних засадах та традиціях національних правових систем країн Східної Європи. Такі країни є представниками сім'ї континентального права.

Сім'я континентального права на початку ХІХ ст. відіграла провідну роль у процесі кримінально-правової кодифікації завдяки двом правовим пам'яткам - КК Франції 1810 р. і Баварському КК 1813 р. Обидва джерела базувалися на ідеях класичної школи кримінального права. Ці два кодекси стали певними моделями для всієї сім'ї континентального права. Французька правова система відноситься до матричних правопорядків сучасного юридичного світу. Моделі розвитку, обрані французькими юристами для генерації національного права, стали концептуальною і нормативною основою для еволюції правових систем по всьому світу. Відомий французький компаративіст Р. Леже абсолютно справедливо відносить її до числа так званих Великих правових систем сучасності («Grands systèmes de droit contemporains») [185, С. 128].

Крім того, А.М. Соловйова слушно зазначала про спільність правової традиції всередині самої Східної Європи. А.М. Соловйова зазначає, що у даний час слов'яни розселені на великій території Південної та Західної Європи і далі на схід - до Далекого Сходу Росії. Виділяють три групи слов'янських народів, які зараз мають власні держави, серед них: західні слов'яни (Польща, Чехія), східні слов'яни (Україна, Білорусь, Росія), і південні слов'яни (Болгарія, Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Словенія, Чорногорія). Групу

східних слов'ян в результаті особливого історичного розвитку відносять до іншої правової сім'ї [185, С. 248].

Формування протодержавних утворень у західних і південних слов'ян відбувалося за схожою конструкції. Крім того, історично сформована культура, в тому числі і правова, західних і південних слов'ян має загальні ознаки. Це можна простежити і на сучасному етапі створення кодифікованого права [185, С. 248].

Для всіх національних правових систем країн Східної Європи головним є забезпечення дієвого механізму правового регулювання суспільних відносин щодо охорони культурної спадщини.

Ю.А. Дорохіна слушно зазначає, що ефективність дієвого механізму правового регулювання суспільних відносин може досягатися тільки у тому випадку, коли він спрямований на найбільш повне забезпечення прав і свобод людини та громадянина, зміцнення законності й правопорядку, формування правової культури населення тощо. Таке багаторівневе правове утворення включає ідеї, принципи, цілі, завдання, що становлять певну доктринальну основу парадигми політики в галузі права, з метою налагодження органічного процесу побудови вітчизняної системи права та створює політичні умови, які складаються в певний період часу, для розробки стратегії і тактики правового розвитку країни в рамках концепцій континентального права [53, с. 47].

Створення правової політики відповідно до ліберальних принципів не може не сприяти позитивному розвитку соціальної дійсності. На сучасному етапі правова політика держави переживає новий етап розвитку, який обумовлений докорінними змінами у соціально-політичному просторі, що потребує перегляду доктринальних положень, існуючих проблем, що потребують концептуалізації, що пов'язано з дискурсом Концепції правової політики як сучасної системи, побудованої на принципах лібералізму. На слушну думку Ю.А. Дорохіної, сьогодні саме відсутність узагальненої єдиної Концепції правової політики є першопричиною незадовільного стану розвитку

правової, політичної та економічної систем нашої країни, що стає на заваді захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина та реалізації завдань щодо інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір, розвитку рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах нашої держави [53, с. 47-48].

Ураховуючи ієрархію нормативно-правових актів, аналіз правового механізму охорони об'єктів культурної спадщини необхідно розпочати, на наш погляд, із конституційно-правових норм. Так, відповідно до ч.3 ст. 33 Конституції Республіки Молдова держава сприяє збереженню, розвитку і поширенню досягнень національної та світової культури і науки. Згідно ст. 59 Конституції охорона навколишнього середовища, збереження і охорона пам'яток історії та культури є обов'язком кожного громадянина [97].

Систему законодавства Республіки Молдова щодо охорони об'єктів культурної спадщини складають Конституція Республіки Молдова [247], закони «Про охорону пам'яток», «Про охорону археологічної спадщини», «Про музеї» [65], «Про охорону національної рухомої культурної спадщини» [67], та інші нормативно-правові акти.

У Законі Республіки Молдова «Про музеї» культурні цінності визначені в ст. 2 як будь-які предмети з ознаками відносного оригінальної творчості, що є історичним свідченням технічного, соціального, естетичного, релігійного, міфологічного і повсякденного укладу життя, що склався в суспільстві на певному відрізку часу [65].

Згідно ст. 1 Закону Республіки Молдова «Про культуру» [66] культурна цінність це, по-перше, результат творчої діяльності, який має значення в певному соціокультурному просторі; по-друге, це продукт культурної діяльності, цінність якого може бути виражена в грошовому еквіваленті.

Закон Республіки Молдова «Про охорону національної рухомої культурної спадщини» дає визначення поняття «національна рухома культурна

спадщина», якою є сукупність рухомих культурних цінностей, класифікованих як національна культурна спадщина в якості особливих або виняткових історичних, археологічних, документальних, етнографічних, художніх, науково-технічних, літературних, кінематографічних, нумізматичних, філателістичних, геральдичних, бібліографічних, картографічних, епіграфічних, естетичних, етнологічних і антропологічних цінностей, що становлять матеріальні свідчення еволюції природного середовища та взаємовідносин з нею людини, людського креативного потенціалу [67].

У ст. 4 Закону Республіки Молдова «Про охорону національної рухомої культурної спадщини» визначене й коло предметів, що складають національну рухому культурну спадщину, а саме: 1) археологічні та історико-документальні цінності: а) археологічні предмети, здобуті в результаті наземних і підводних розкопок або випадкових відкриттів, за винятком зразків будівельних матеріалів, матеріалів з визначних місць, які представляють собою археологічні свідчення для проведення спеціалізованих аналізів; б) написи, окремі елементи, отримані при демонтування історичних пам'яток; с) матеріальні та документальні свідчення, які стосуються політичної, економічної, соціальної, військової, релігійної, наукової, художньої, спортивної історії або з інших областей; d) рукописи, інкунабули, старовинні та рідкісні книги, публікації різних типів, з автографами і екслібрисами, періодичні видання; е) документи і друковані видання, що представляють суспільний інтерес: архівні документи, карти та інші картографічні матеріали; f) предмети меморіальної цінності; g) предмети і документи нумізматичної, філателістичної, геральдичної цінності: монети, медалі, нагороди, значки, банкноти, друку, дипломи (свідоцтва), поштові марки, прапори і штандарти; h) епіграфічні предмети; і) фотографії, фільми, аудіо- та відеозаписи; j) музичні інструменти; k) військові форми і аксесуари до них; l) одяг; 2) художні цінності: а) твори образотворчого мистецтва: живопис, скульптура, графіка, малюнки, гравюри, естампи тощо; б) твори декоративно-прикладного мистецтва: меблі, вишивки, килими,

предмети зі скла, кераміки, металу, дерева, тканини та інших матеріалів, прикраси; с) предмети культу: ікони, вишивки, ювелірні вироби, меблі тощо; d) дизайнерські проекти і прототипи; e) первинні матеріали художніх, документальних і анімаційних фільмів; f) пам'ятники, споруджені в громадських місцях, художні твори, експоновані під відкритим небом; g) поштові листівки та ілюстрації; h) декоративні предмети, що використовуються в театральних постановках; 3) етнографічні цінності: a) елементи народної архітектури; b) елементи технічних пристроїв; c) предмети домашнього вжитку і господарського призначення; d) знаряддя праці; e) предмети домашнього текстильної промисловості: килими, настінні доріжки, рушники, народний костюм і т.п. ; f) меблі; g) реквізити звичаїв; h) предмети культу; i) продукція сучасних народних промислів; 4) цінності наукового значення: a) рідкісні зоологічні, ботанічні, мінералогічні, петрологічні, палеонтологічні, антропологічні, спелеологічні та анатомічні екземпляри і колекції; b) мисливські трофеї; 5) цінності технічного характеру: a) унікальні предмети технічної творчості; b) раритети, незалежно від марки; c) прототипи апаратів, приладів і машин сучасного виробництва; d) годинники; e) предмети народної техніки; f) технічні документи: проекти, плани, ескізи, патенти на винаходи; g) транспортні засоби і засоби зв'язку; h) матриці CD, SD-ROM, DVD; 6) цінності меморіального характеру: a) пам'ятні цінності і предмети; b) документи і фотографії, що відображають життя певних особистостей; c) предмети, пов'язані з подіями національного і міжнародного значення [67].

Значним масивом термінів оперує і законодавство Республіки Білорусь. Традиційно, аналіз розпочнемо із норм Основного закону. Відповідно до ст. 15 Конституції Республіки Білорусь [99] держава відповідальна за збереження історико-культурної та духовної спадщини, вільний розвиток культур всіх національних громад, які проживають в Республіці Білорусь.

Відповідно до ч.1 ст. 51 Конституції Білорусі кожен має право на участь у культурному житті. Це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, що знаходяться в державних і громадських фондах, розвитком мережі культурно-просвітніх установ.

Систему нормативно-правових актів у сфері охорони культурної спадщини Республіки Білорусь доповнюють Закони «Про культуру в Республіці Білорусь», «Про охорону історико-культурної спадщини Республіки Білорусь», «Про музеї та музейні фонди Республіки Білорусь», «Про бібліотечну справу в Республіці Білорусь», «Про архівну справу та діловодство в Республіці Білорусь».

Історико-культурною спадщиною в розумінні Закону Республіки Білорусь «Про охорону історико-культурної спадщини Республіки Білорусь» є сукупність непересічних результатів і свідочств історичного і духовного розвитку народу Білорусі, втілених в історико-культурні цінності.

Згідно зі ст. 2 Закону Республіки Білорусь «Про історико-культурну спадщину» історико-культурні цінності - це найбільш визначні матеріальні об'єкти і нематеріальні прояви людської творчості, які мають видатні духовні, естетичні та документальні гідності і взяті під охорону держави в порядку, визначеному цим Законом. Історико-культурні цінності, в свою чергу, поділяються на: 1) матеріальні цінності, матеріальне втілення яких складає їх сутність; 2) духовні цінності, можливе матеріальне втілення яких не має істотного впливу на їх сутність [62].

Таким чином, історико-культурною цінністю (пам'яткою), за законодавством Республіки Білорусь, визнаються об'єкти, що володіють сукупністю двох ознак: культурною значущістю і юридичним визнанням за допомогою включення в охоронний реєстр - Державний список історико-культурних цінностей Республіки Білорусь. Компоненти, включені в термін «історико-культурні цінності», входять в поняття «історико-культурна спадщина».

До нематеріальних історико-культурних цінностей відносяться, згідно зі ст. 14 Закону Республіки Білорусь «Про охорону історико-культурної спадщини Республіки Білорусь», звичаї, традиції, обряди, фольклор (усна народна творчість), мова, її діалекти, зміст геральдичних, топонімічних об'єктів і творів народного мистецтва (народного декоративно-прикладного мистецтва), інші нематеріальні прояви творчості людини. До нематеріальних історико-культурних цінностей також відносять герби історичних міст та ін. [150].

К.А. Булденко пише: «Закон, в тому числі законодавство про культуру в цілому, відрізняється тим, що поняття культурних цінностей, що підлягають правовій охороні, не сформульовано шляхом застосування чіткої, лаконічної відсильною норми на законодавчому рівні» [26, с. 174]. Ми погоджувачись із точкою зору К.А. Булденко зазначимо, що відсутність чіткої термінології притаманна всім країнам Східної Європи. Так, Конституція Російської Федерації (далі – РФ) гарантує громадянам право на участь у культурному житті, а також на доступ до культурних цінностей (ст.44). З метою забезпечення даного положення держава здійснює діяльність з вироблення і реалізації державної політики та правового регулювання в галузі культури [100].

У російському законодавстві поняття культурних цінностей розкривається в наступних нормативно - правових актах: Федеральний закон «Про культурні цінності, переміщені в Союз РСР в результаті Другої світової війни і знаходяться на території Російської Федерації» (1998 р), Основи законодавства РФ про культуру (1992 р.), Закон РФ «Про вивезення і ввезення культурних цінностей» (1993 р.).

Основоположним нормативним актом у сфері охорони культурних цінностей в РФ є Закон РФ від 9 жовтня 1992 року «Основи законодавства РФ про культуру». У статті 3 вказаного Закону наводиться таке визначення: культурні цінності – це моральні та естетичні ідеали, норми і зразки поведінки, мови, діалекти і говори, національні традиції і звичаї, історичні топоніми,

фольклор, художні промисли і ремесла, твори культури і мистецтва, результати і методи наукових досліджень культурної діяльності, що мають історико-культурну значимість будівлі, споруди, предмети і технології, унікальні в історико-культурному відношенні території та об'єкти [162].

У свою чергу Закон РФ «Про вивезення і ввезення культурних цінностей» містить в статті 6 вказівку на те, що під культурними цінностями розуміються рухомі предмети матеріальних світу, що знаходяться на території Російської Федерації, а саме: культурні цінностей, створені окремими особами (групами осіб), які є громадянами Російської Федерації; культурні цінностей, що мають важливе значення для Російської Федерації і створені на території Російської Федерації іноземними громадянами та особами, які не мають громадянства, які проживають на території Російської Федерації; культурні цінності, виявлені на території Російської Федерації; культурні цінності, придбані археологічними, етнологічними і природо-науковими експедиціями за згодою компетентних органів влади, звідки походять ці цінності; культурні цінності, придбані в результаті добровільних обмінів; культурні цінності, отримані як дарунок або законно придбані за згодою компетентних органів влади, звідки походять ці цінності. І в статті 7 вказані категорії предметів, що потрапляють під дію цього закону, тобто перераховані такі предмети, які згідно з цим нормативним актом і є культурними цінностями [156].

Від початку 1990-х років в Україні поступово формується законодавча і нормативно-правова база, що врегульовує роль держави, спеціальних органів охорони культурної спадщини, владних органів регіонального рівня, землекористувачів, юридичних і фізичних осіб незалежно від форми власності, в якій перебувають об'єкти та пам'ятки історії і культури. Проголошення Незалежності України дало імпульс до напрацювання національної системи законодавства, зокрема з охорони культурної спадщини. І вже з 2000 року була започаткована нова нормативно-правова основа функціонування сучасної

пам'ятко охоронної структури державних та громадських органів і організацій з охорони культурної спадщини [174].

Відповідно до ст. 66 Конституції України кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки [96].

Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає терміни «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «предмет охорони об'єкта культурної спадщини». Згідно до ст.1 культурна спадщина - це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Охорона культурної спадщини - система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини [172].

Закон України «Про охорону археологічної спадщини» визначає поняття археологічна спадщина України як сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини [173].

Ю.А. Дорохіна справедливо зазначає, що вітчизняне законодавство не містить єдиного поняття щодо таких об'єктів та оперує поняттями «культурні цінності» й «культурна спадщина». Так, Конституція України (ст. 54) містить поняття «культурних цінностей», а у ст. 66 закріплено обов'язок громадянина не заподіювати шкоду культурній спадщині. Так само Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. (ст. 1) містить поняття «об'єкт культурної спадщини», а Закон України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. – «культурні

цінності». Лише в Законі України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р. законодавець розмежовує поняття «культурні цінності» й «культурна спадщина», але при цьому у ст. 1 Закону йдеться про те, що категорія «культурні цінності» застосовується у значенні, що міститься в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», а «культурна спадщина» взагалі не розкривається [53, с. 208].

На думку Т. Г. Каткової, у поняття «культурна спадщина» не має єдиного розуміння, що і породжує неоднозначність тлумачення підчас правозастосування норм права [73]. Зокрема, вона доводить, що визначені поняття та правовий режим охорони культурної спадщини в Законі України «Про охорону культурної спадщини» [172] стосуються тільки нерухомих об'єктів, що породжує невідповідність існуючим підзаконним актам, тому пропонує включити до списку об'єктів культурної спадщини рухомі предмети, які становлять для суспільства історичну, наукову, художню цінність. У зв'язку з цим Т. Г. Каткова визначає культурну спадщину як природні, природно-антропогенні або створені людиною рухомі і нерухомі об'єкти, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність: споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними території чи території під водою, визначні місця, об'єкти науки і техніки, а також предмети та документи.

Для Конституцій всіх країн Східної Європи є характерним гарантування права користуватися національними і загальнолюдськими культурними цінностями [241-253]. З метою зосередження уваги на предметі нашого дослідження, згадаємо лише конституційно-правові норми окремих країн Східної Європи. Так, відповідно до статті 54 Конституції Республіки Болгарії 1991 р. [242] кожному гарантується «право користуватися національними і загальнолюдськими культурними цінностями» [98].

Відповідно до ст. 42 Конституції Литовської Республіки держава надає підтримку культурі та науці, приділяє увагу охороні пам'яток і цінностей історії, мистецтва та інших пам'яток і цінностей культури Литви [273].

У статті 59 Конституції Республіки Молдова визначено, що охорона пам'яток історії та культури є обов'язком кожного громадянина. Розвиваючи цю ідею, у ст.14 Закону про охорону пам'яток встановлено, що будь-які юридичні особи, які володіють, використовують або зберігають пам'ятки історичної, мистецької чи наукової цінності, зобов'язані дотримуватися положень цього закону, що є умовою, яка включена до актів власності, купівлі-продажу чи оренди [256].

Згідно ст. 3 Закону Республіки Болгарії «Про пам'ятки культури та музеї» пам'ятками культури вважаються твори людської діяльності, що є документальним відображенням матеріальної і духовної культури і мають наукове, художнє та історичне значення або пов'язані з історичними подіями та революційною боротьбою, з життям і діяльністю видатних громадських діячів, діячів культури і науки [63].

З точки зору Закону Республіки Македонії «Про захист культурної спадщини», культурна спадщина - це матеріальні та нематеріальні блага, які є виразом чи свідченням людського творіння в минулому та сьогоденні або є спільним твором людини та природи, що мають археологічні, етнологічні, історичні, мистецькі, архітектурні, міські, екологічні технічні, соціологічні та інші наукові чи культурні цінності, властивості, зміст чи функції, мають культурно-історичне значення і завдяки їх охороні та використанню перебувають під правовим режимом відповідно до закону [64].

Аналізуючи поняття «культурні цінності» за національним законодавством країн Східної Європи, дослідник стоїть перед непростю проблемою розуміння термінології в контексті лінгвістичних особливостей мови певної країни та національних правових традицій окремих країн. Так, лише на прикладі національного законодавства Республіки Польща, ми можемо

говорити про те, що у ст. 5 Конституції Республіки Польща [270] використовується термін «національна спадщина», тоді як у ч. 1 ст. 6 Конституції Республіки Польща вживається інший термін – «культурні блага», а в ч. 2 ст. 6 – «культурна спадщина».

Разом з тим, термін «культурні блага» використовується ще у ст. 73 Конституції Республіки Польща [270].

Для повноти нашого дослідження згадаємо і термінологічний «мозковий штурм» на рівні кримінально-правових норм Республіки Польща. У КК Республіки Польща використано такі терміни, як: «культурні цінності» (ч. 1 ст. 125, ч. 2 ст. 126 КК), «цінності, які мають особливе значення для культури» (ч. 2 ст. 125, ч. 2 ст. 294 КК), «річ, яка має особливе значення для культури» (ч. 1 ст. 295 КК) [236].

Більше того, законодавець ввів у Законі Республіки Польща від 23 липня 2003 року про охорону та догляд за пам'ятками [288] поділ на нерухомі та рухомі пам'ятники, вводячи також новий термін – «пам'ятка», а також термін «археологічна пам'ятка». Слід також зауважити, що у функціонуючій системі юридичних термінів, з'являються також терміни неюридичні, такі як: «твори мистецтва», «античність» або «минула епоха». Іноді ці терміни, особливо термін «твір мистецтва», помилково трактуються як синоніми термінів «пам'ятка» або «культурна цінність».

Таким чином, у Республіці Польща, відповідно до Закону РП від 23 липня 2003 року «Про охорону пам'яток і догляд за пам'ятками» [288], предметом охорони та догляду є пам'ятка, яка згідно ст. 3 цього ж Закону визначається як: «нерухомі чи рухомі цінності, їх частини чи комплекси, що є роботою людини або пов'язані з людською діяльністю і є свідченням минулої епохи чи події, наявність якої становить суспільний інтерес через її історичну, мистецьку чи наукову цінність».

Отже, пам'ятка - це кожен із елементів культурної спадщини та ландшафту, який має вищезазначені характеристики, незалежно від того, чи була встановлена для нього форма охорони.

Інші пункти цього положення також визначають інші елементи культурної спадщини, такі як:

- нерухома пам'ятка - нерухомість, її частина або комплекс нерухомості, що має ознаки, зазначені в пункті 1 (пункт 2),

- рухома пам'ятка - рухома річ, її частина або група рухомих речей, що мають ознаки, зазначені в пункті 1 (пункт 3),

- археологічна пам'ятка - нерухома пам'ятка, що знаходиться на поверхні, під землею або під водою та є залишком людського існування та діяльності (пункт 4);

- історичний будівельний комплекс - просторово споріднена група будівель, що відрізняються архітектурною формою, стилем, матеріалами, функціями, часом створення або зв'язками з історичними подіями (пункт 13);

- культурний ландшафт - простір, історично сформований у результаті діяльності людини, що містить продукти цивілізації та природні елементи (пункт 14);

- околиці пам'ятки - територія навколо пам'ятника чи поруч із ним, визначена у рішенні про внесення цієї області до реєстру пам'ятки з метою захисту мальовничих цінностей пам'ятки та її захисту від шкідливого впливу зовнішніх факторів (пункт 15).

Крім того, предмет охорони визначений у ст. 6 пункт 1 Закону Республіки Польщі «Про охорону пам'яток та догляд за пам'ятками» [288], передбачено, що перелічені в них пам'ятки підлягають охороні незалежно від їх стану.

У законодавстві Литовської Республіки використовуються різні терміни для позначення об'єктів, які є цінними з точки зору їх значення для культури: «культурні цінності» - в Законі «Про захист рухомих культурних цінностей», «цінності, які мають важливе наукове, історичне чи культурне значення» у КК

Литовської Республіки, «музейна цінність» у Законі Литовської Республіки про музеї тощо. Так, Закон Литовської Республіки «Про захист рухомих культурних цінностей» від 23 січня 1996 р. встановлює державне регулювання охорони рухомих культурних цінностей, облік, охорону, фінансування охорони рухомих культурних цінностей та відповідальність за порушення цього Закону [271].

Крім того, у частині 2 статті 2 Закону Литовської Республіки про охорону рухомих культурних цінностей термін «рухомі культурні цінності» визначається як «рухомі матеріальні твори суспільства та людської діяльності та інші об'єкти, що мають високу культурну цінність, є значними з етнічної, археологічної, історичної, художньої, науково-технічної, релігійної чи іншої точок зору, створені 50 років тому або раніше; а також шляхом опису типових і специфічних явищ національного життя; твори високої культурної цінності, створені понад 50 років тому, також можуть бути рухомою культурною цінністю» [271].

Відповідно до Опису критеріїв для оцінки рухомих цінностей, які претендують на внесення до реєстру культурних цінностей, встановлені такі критерії оцінки:

1) критерій репрезентативності - характеристика, яка найкраще ілюструє етапи розвитку культурного процесу або характеристики окремого типу рухомого об'єкта;

2) значущість - критерій впливу, що вказує на значимість процесів розвитку суспільства та держави, поширення культури;

3) рідкість - кількісний критерій, що описує рідкісність рухомого предмету;

4) унікальність - якісний та кількісний критерій, що описує виняткову культурну цінність [255].

Виходячи зі змісту оціночної ознаки високої наукової, історичної чи культурної цінності, формалізований критерій цінності замінюється критеріями репрезентативності, значимості, рідкості та унікальності оцінюваного об'єкта.

Оскільки для розкриття змісту об'єкта потрібні спеціальні наукові, історичні чи мистецькі знання, яких правознавці не мають або мають недостатньо, ці критерії, як правило, повинні оцінюватися спеціалістом чи експертом відповідно до їх професійної компетентності та обґрунтованість кожного висновку експерта повинна бути перевірена судом [290, с. 203].

У ч. 2 ст. 2 Закону Республіки Литви про музеї передбачено, що: «Музейна цінність – об'єкт, який має археологічну, історичну, художню, етнічну, релігійну, наукову, меморіальну або іншу культурну цінність, об'єкт музейного накопичення, збереження, дослідження та виставки [280].

Згідно зі ст. 1 Закону Литовської Республіки про справжню культурну спадщину [272] нерухомі культурні цінності – це будівлі культурної цінності та суспільного значення, їх приналежності та комплекси, ансамблі та площі, зареєстровані в порядку, встановленому цим Законом.

Разом з тим, пам'ятки культури – це найзначніші нерухомі культурні цінності, задекларовані пам'ятками культури у порядку, встановленому цим Законом [272].

Звертаємо увагу, що словосполучення «цінності, які мають важливе наукове, історичне чи культурне значення» застосовується у КК Литовської Республіки одинадцять разів, зокрема, весь час в одному розділі XXVIII КК «Злочини та кримінальні правопорушення проти власності, майнових прав та майнових інтересів». Така змішана оціночна ознака складу кримінального правопорушення закладена в до складів злочинів, передбачених статтями 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188 та 189. Слід зазначити, що в більшості випадків така ознака є ознакою кваліфікованих складів кримінальних правопорушень. Виключення становлять склади привласнення знайденої речі (ст. 185 «Misappropriation of a Found Item») та знищення або пошкодження майна через необережність (ст. 188), де така ознака закріплена на рівні основного складу кримінального правопорушення.

Ураховуючи складність поняття об'єкта високої наукової, історичної та культурної цінності, не лише для пересічних громадян, а й для деяких висококваліфікованих практиків, Верховний Суд Республіки Литви (Lietuvos Aukščiausiasis Teismas) створив прецедент, описуючи основні риси об'єкта високої наукової, історичної та культурної цінності.

Верховний Суд Литви заявив, що: Стаття 178 (3) КК містить особливості, щодо кваліфікації крадіжки, щодо, зокрема, випадку викрадення цінності високої вартості та/або високої наукової, історичної чи культурної значущості. Вищезазначені кваліфікуючі ознаки крадіжки можуть мати місце одночасно. Цінності, що мають наукове, історичне чи культурне значення, також можуть бути визнані предметами високої вартості. У випадку, коли викрадені цінності мають велике наукове, історичне чи культурне значення, слід зауважити, що це саме по собі не означає, що вони також є предметами великої вартості - їх вартість може не перевищувати порогової суми. Також навпаки, просте викрадення предметів, вартість яких перевищує таку суму, саме по собі не означає визнання їх як цінностей, важливого наукового, історичного чи культурного значення. Таким чином, висока вартість викраденого майна або високе наукове, історичне чи культурне значення викрадених предметів - є альтернативним ознаками, із особливим змістом та специфікою [LAT 31 січня 2012 р. кримінальна справа №. 2К-6/2012] [290, с. 200].

Аналізуючи кваліфікуючу ознаку крадіжки, литовська авторка А. Дракшене звертає увагу на певну ієрархію: «[...] в даному випадку важлива не вартість речі, а її висока значущість, історичне або культурне значення. Таке значення, зазвичай, означає одночасно грошовий вираз, але він буде мати вирішальне значення тільки в тому випадку, якщо вкрадений предмет не буде визнаний таким, що має велику наукову, історичну або культурну цінність [257, с. 297].

Отже, судова практика та доктрина кримінального права Республіки Литви розрізняє високу вартісну цінність і високу наукову, історичну або

культурне значення цінностей як два різні, самостійні поняття. Крім того, такі поняття не є взаємозалежними, оскільки, висока вартість предмету злочину не обов'язково означає його високе наукове, історичне або культурне значення.

Законом Республіки Естонії від 20.02.2019 про охорону культурної спадщини встановлено, що збереження і різноманітність культурної спадщини, забезпечується наступними заходами: 1) збереження і охорона пам'яток культури (далі - пам'ятки), територій, що представляють культурну цінність; 2) охорона археологічних знахідок і археологічних пам'яток; 3) охорона нематеріальної культурної спадщини [279].

Входження Словаччини 1 травня 2004 р. до складу Європейського союзу, що є генератором загальноєвропейських норм, прискорило процес вдосконалення законодавства. Кримінальний кодекс Словацької Республіки (Закон 300/2005), був прийнятий у 2005 році, набув чинності 1 січня 2006 р. Підчас створення нового Кримінального кодексу були враховані культурні та правові традиції Словаччини, а також збережені прогресивні і перевірені часом кримінально-правові інститути епохи Чехословаччини. Одночасно в новому законі строго визначені межі охорони прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних договорів і Конституції Словацької Республіки [185].

У Законі Республіки Словаччини «Про охорону фонду пам'яток» (Zákon o ochrane pamiatkového fondu) [294] визначено, що цінність пам'ятки - це сукупність значущих історичних, соціальних, ландшафтних, міських, архітектурних, наукових, технічних, мистецьких чи мистецько-ремісничих цінностей, внаслідок яких речі можуть бути предметом індивідуального або територіального захисту. Пам'ятник культури згідно з цим законом - це рухома або нерухома річ монументальної цінності, яка оголошена пам'яткою культури з міркувань захисту.

Отже, фонд пам'яток Словацької Республіки складається з рухомих та нерухомих пам'яток національної культури та їх ансамблів (груп пам'яток чи пам'ятних зон). Національні пам'ятки культури - це переважно предмети

мистецтва, архітектури та урбанізму, археологічні пам'ятки, об'єкти народної архітектури, історичні сади та парки, об'єкти виробництва, науки та техніки, пам'ятки, пов'язані з важливими історичними подіями та особистостями словацької історії.

Основу законодавства Республіки Чехія щодо визначення пам'яток культури становить Закон «Про догляд за державними пам'ятками» №20/1987 [295] у § 2, де зазначено, що Міністерство культури Чеської Республіки визначає нерухоме та рухоме майно чи їхні частини пам'ятками культури згідно з цим Законом, а) які є важливими свідченнями історичного розвитку, способу життя та суспільства від найдавніших часів до сьогодення, як прояви творчих здібностей і роботи людини в різних галузях людської діяльності, б) які мають безпосереднє відношення до важливих історичних особистостей та подій.

Річ стає пам'яткою культури на підставі процедури визнання речі пам'яткою культури. Міністерство культури Республіки Чехії приймає рішення про визнання речі пам'яткою культури. Порядок оголошення речі пам'яткою культури розпочинається або за пропозицією особи (яку може подати будь-хто), або за власною ініціативою Міністерства культури. Міністерство розпочинає провадження про визнання речі пам'яткою культури шляхом повідомлення відповідних осіб, тобто її власника, регіональної влади, муніципальної влади тощо. Що стосується археологічних знахідок, Міністерство культури оголошує їх пам'ятками культури лише на пропозицію Академії наук Чехії [36].

Деякі вчені зазначають, що термін культурна спадщина, у порівнянні з терміном культурна цінність або культурна пам'ятка є ширшим за обсягом, оскільки він характеризує об'єкт як «форму вираження культурної спадщини, яку слід зберігати, охороняти та передавати майбутнім поколінням». Концепція культурної спадщини включає, серед іншого, нематеріальні елементи культури

(наприклад, танець, фольклор тощо), нещодавно визнані правовими для захисту на міжнародному рівні [259].

Ю.С. Баланюк зауважує, що об'єктом охорони в міжнародному праві виступають культурні цінності в широкому розумінні цього поняття [14, с. 32-33]. У зв'язку з цим в контексті міжнародного захисту культурних цінностей ми можемо констатувати, що об'єкти всесвітньої культурної спадщини являють собою особливу групу культурних цінностей, перелік яких визначається відповідно до Конвенції ЮНЕСКО 1972 р. [182, с. 19]. Термін „культурні цінності», без сумніву, є найбільш універсальний у юридичному сенсі, адже включає в себе найбільш значиму, особливо цінну частину - культурну спадщину народів. Оскільки культурна спадщина уявляє собою особливу складову культурних цінностей, то і категоріальну проблематику культурної спадщини потрібно розглядати у більш широкому контексті - у контексті проблематики культурних цінностей [14, с. 32-33]. У науковій літературі є і інші точки зору щодо співвідношення понять «культурні цінності» та «культурна спадщина».

Е.П. Чорновол і А.В. Головізнін вважають, що хоча поняття «культурні цінності» широко використовується в суспільних науках, в тому числі в юриспруденції, проте до теперішнього часу воно не отримало однозначного легального закріплення і тлумачення в теорії права, що ускладнює віднесення до таких цінностей тих чи інших об'єктів і знижує ефективність, а то і адекватність правового регулювання їх обігу [215].

Зауважуючи, що поняття «культурна спадщина» та «культурні цінності», є складним для розуміння, наведемо точки зору вчених з різних країн Східної Європи.

М. Фріго (Manlio Frigo) зазначає, що поняття культурної спадщини, порівняно з поняттям культурних цінностей, є ширшим за своїм обсягом, оскільки воно виражає «форму спадщини, яка зберігається та передається майбутнім поколінням». І навпаки, концепція культурні цінності є

«неадекватними та невідповідними для кола питань, охоплених поняттям культурної спадщини», що включає, серед іншого, нематеріальні культурні елементи (такі як танець, фольклор тощо). Це видно з тексту статті 2 вищезазначеної Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини від 17 жовтня 2002 р., яка включає у визначення «нематеріальна культурна спадщина» практики, вирази, знання, навички - а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти та культурні простори - які громади, групи, а в деяких випадках окремі люди визнають частиною своєї культурної спадщини [259, с. 369].

Так, польським дослідником Я. Прушиньским (J. Pruszyńskiego) пропонується під культурною спадщиною розуміти «запас нерухомих і рухомих речей, які разом із пов'язаними з ними духовними цінностями, історичними та моральними явищами, вважаються гідними правового захисту на благо суспільства та його розвитку та передаються наступним поколінням, завдяки визнаній їх історичної та патріотичної цінності» [283, с. 50].

М. Тцинський (Maciej Trzcíński) справедливо зазначає, що поняття культурна спадщина є більш широким, ніж поняття «культурні цінності» та охоплює не лише культурні цінності, а й духовні блага [287, с. 42]. Незважаючи на різне ставлення до даного поняття, категорія культурних цінностей набуває ознака «універсальної значущості» для світової спільноти в цілому [58, с. 83].

Таким чином, у чинних міжнародних документах та національних правових системах країн Східної Європи діють такі терміни: «культурна спадщина», «національна спадщина», «культурні цінності», «цінності, що мають особливе значення для культури», «пам'ятник», «цінності, що мають важливе значення для історії та культури», «археологічний пам'ятник», «археологічна спадщина», «археологічні цінності» тощо.

Ми спробували систематизувати законодавчі та доктринальні концепції в країнах Східної Європи. В основу систематизації ми покладаємо логічний обсяг

понять, та вважаємо, що всі існуючі терміни потребують поділу на основі свіввідношення таких основних понять, як «культурна спадщина» (як правило, синонімічно тотожним є поняття «національна спадщина») та «культурні цінності» (як правило, синонімічно тотожними є поняття «пам'ятка», «цінності, що мають важливе значення для історії та культури», «цінності, що мають особливе значення для культури» тощо).

Вважаємо, що поняття «культурна спадщина» і «культурні цінності» є сумісними, а відношення між ними є відношенням підпорядкування. Терміни «культурна спадщина» (А) та культурні цінності (Б) знаходяться у відношенні підпорядкування (Додаток А).

У науці логіки під відношенням підпорядкування розуміють таке відношення, яке фіксує співставлення родового і видового поняття [123]. Поняття з найширшим змістом – це поняття культурної спадщини. Слід зазначити, що юристи-науковці вже не один раз розкривали термінологічну основу свого дослідження через логіку понять. Так, наприклад, у монографії А.М. Соловйової вдало використано цей метод [186, с. 35].

Таким чином, концепції «культурна спадщина» і «культурні цінності» ще знаходяться на стадії свого розвитку, при чому міжнародно-правові документи, а також доктрина та практика міжнародного права визначають у цьому процесі вектор такого розвитку, встановлюючи універсальні права і свободи людини і громадянина в сфері культурних прав, визначаючи їх зміст і встановлюючи єдине правове регулювання, а також встановлюючи загальні засади інституту відповідальності за знищення та пошкодження об'єктів культурної спадщини. Завданням кожної держави є не тільки їх деталізація в національному законодавстві, а й їх практична реалізація з метою збереження і раціонального використання культурної спадщини.

У ряді країн для визнання предмета пам'яткою достатньо наявності особливих історичних, культурних, наукових та інших його якостей, що дозволяють розглядати його як окрему частину культурної спадщини

(Республіка Чехія, Республіка Польща). В інших країнах (Північна Македонія, Словацька Республіка) саме поняття «пам'ятка» не є достатнім для її охорони і до включення об'єкта до списку охоронюваних не припускає поширення на нього особливої державної захисту.

Крім того, аналіз розуміння об'єктів культурної спадщини на міжнародному рівні та у законодавстві країн Східної Європи показав, що різні мовні версії розглянутих нами термінів («культурна спадщина», «культурні цінності», «археологічна спадщина», «пам'ятки історії та культури») становлять велику складність, оскільки вони часто не забезпечують правильного перекладу одного і того ж самого поняття.

Разом з тим, замість простого недоліку, що виникає внаслідок різних мовних версій, що передають одне і те ж поняття, це може призвести до проблеми узгодження різних національних юридичних концепцій. Це особливо вірно, якщо врахувати, що термін «культурні цінності» зазвичай перекладається як «vlerat kulturore», «kulturene vrednote», «wartości kulturowe», «kultūrinēs vertybēs» та «культурни вредности» тощо, які є не лише (очевидними) еквівалентами цього терміну іншими мовами, але також можуть мати суттєво інший юридичний зміст у відповідних національних правових системах країнах Східної Європи.

Отже, аналіз сучасної нормативно-правової бази та практичної сфери охорони культурної спадщини дозволяє стверджувати, що визначення поняття «культурна спадщина», «культурна цінність» не носить універсального характеру, як в законодавстві нашої країни, так і в законодавстві країн Східної Європи відсутня термінологічна єдність. Це може привести до збільшення числа правових колізій, що може негативно позначитися на правозастосовній практиці. Наявність законодавчо закріпленої дефініції, яка включала б у себе лише основні сутнісні ознаки значною мірою може спростити застосування такого терміну на практиці. Крім того, аналіз понять, що міститься у різних

нормативно-правових актах показав, що існує необхідність уніфікації термінологічного апарату.

Таким чином, систематизовано розуміння об'єктів культурної спадщини за міжнародним та національним законодавством країн Східної Європи, а також у доктрині та судовій практиці Східної Європи. В основу систематизації покладено логічний обсяг понять. Вважаємо, що поняття «культурна спадщина» і «культурні цінності» є сумісними, а відношення між ними є відношенням підпорядкування. Терміни «культурна спадщина» та культурні цінності знаходяться у відношенні підпорядкування.

Визначення поняття «культурна спадщина», «культурна цінність» наразі не носить універсального характеру, як в законодавстві нашої країни, так і в законодавстві країн Східної Європи відсутня термінологічна єдність. Це може привести до збільшення числа правових колізій, що може негативно позначитися на правозастосовній практиці. Наявність законодавчо закріпленої дефініції, яка включала б у себе лише основні сутнісні ознаки значною мірою може спростити застосування такого терміну на практиці. Крім того, аналіз понять, що міститься у різних нормативно-правових актах показав, що існує необхідність уніфікації термінологічного апарату.

З'ясовано, що у ряді країн для визнання предмета пам'ятником достатньо наявності особливих історичних, культурних, наукових та інших його якостей, що дозволяють розглядати його як окрему частину культурної спадщини (Республіка Чехія, Республіка Польща). В інших країнах (Північна Македонія, Словацька Республіка) саме поняття «пам'ятка» не є достатнім для її охорони і до включення об'єкта до списку охоронюваних не припускає поширення на нього особливої державної захисту.

РОЗДІЛ 2.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

2.1. Об'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи

До об'єктивних ознак незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини відносяться об'єкт кримінального правопорушення, а також об'єктивна сторона кримінального правопорушення. Вивчення об'єктивних ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини доцільно розпочати з аналізу об'єкта злочину, оскільки саме він значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, та є, як правило, вихідним поняттям при побудові Особливої частини КК країн Східної Європи.

У доктрині кримінального права країн Східної Європи існує досить багато точок зору щодо кримінально-правової природи та розуміння такого елемента складу кримінального правопорушення.

Б.С. Нікіфоров свого часу пропонував під об'єктом злочину розуміти «суспільні відносини, проти яких направлено вчинюваний злочин. Злочин, в свою чергу, є посяганням на об'єкт, що охороняється кримінальним правом, у вигляді перешкоджання реалізації прав і законних інтересів громадян і держави» [149, с. 106]. А.А. Піонтковський вважав, що об'єктом будь-якого злочину є суспільні відносини, які охороняються апаратом кримінально-правового примусу [164, с. 132]. А.А. Музика і Є.В. Лашук вважають об'єктом злочину суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом і яким завдана істотна шкода або створена загроза її заподіяння суб'єктом [143, с. 56].

М.С. Таганцев, свого часу зазначав про те, що об'єктом злочину є норма права в її реальному бутті (правоохоронюваний інтерес) [194, с. 47]. Ю.А. Демидов зазначав, що визнання об'єктом злочину найцінніших для суспільства відносин, не виключає можливості прояву їх в кримінальному законодавстві з різних боків, в тому числі як державне або суспільне положення, як суб'єктивне право або як суб'єктивний інтерес [49, с. 50]. Є.В. Фесенко та П.С. Матишевський називали об'єктом злочину цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким воно може заподіяти або спричиняє шкоду [136; 209].

У власному дослідженні ми дотримуємося точки зору про те, що об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Певні правові блага, інтереси, цінності, які охороняються законом, лежать в основі всіх, без винятку, суспільних відносин, в тому числі таких, які охороняються кримінально-правовими нормами. Отже, об'єктом знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи визнаються певні суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, яким в результаті вчинення кримінального правопорушення заподіюється шкода, або створюється загроза її заподіяння. Аналіз таких відносин і стане наступним етапом нашого дослідження.

Кримінально-правової охорони об'єкти культурної спадщини в Україні, підлягають на підставі встановлення кримінальної відповідальності за їх знищення, руйнування або пошкодження у Розділі XII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку і моральності» за допомогою ч. 2 - ч. 5 ст. 298, якою встановлено відповідальність за умисні посягання на пам'ятки культури, що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Нам необхідно з'ясувати об'єкт такого кримінального правопорушення.

Об'єкти кримінального правопорушення у кримінально-правовій літературі звичайно класифікуються за двома основами: у залежності від ступеня узагальненості – по «вертикалі» (загальний, родовий і безпосередній) і в залежності від важливості безпосереднього об'єкту – по «горизонталі» (основний, додатковий обов'язковий, додатковий факультативний [56, с. 227].

Відповідно до прийнятої класифікації об'єктів злочину по вертикалі, всі об'єкти поділяються на загальний, родовий, видовий і безпосередній.

На погляд Ю.А. Дорохіної, як і родовий об'єкт виділяється в межах загального, так і видовий об'єкт доцільно виділяти в межах родового. У цьому полягає весь сенс назви «видовий», яка фіксує логічне співвідношення «роду» та «виду». Крім того, видовий об'єкт має об'єднувати в собі кілька (два чи більше) безпосередніх об'єктів. Якщо видовий об'єкт повністю збігається з безпосереднім, то в його виділенні взагалі втрачається будь-який сенс [53, с. 115].

Не дивлячись на суто теоретичне значення загального об'єкту, зазначимо, що у доктрині кримінального права йому приділена належна увага. Так, загальним об'єктом злочину називають сукупність суспільних відносин, поставлених під охорону чинного кримінального закону [44, с. 66]. У свою чергу зауважимо, що «родовий» і «загальний» об'єкти – це «не реальні об'єкти злочину, а поняття, які узагальнюють поняття про об'єкти конкретних злочинних посягань, що виникають на базі інформації про ознаки конкретних явищ» [56, с. 227-228].

Узагальнюючи інформаційні моделі, що містяться в конкретних складах злочинів, які являють у свою чергу теж наукові абстракції, ми піднімаємося на більш високий рівень абстракції і визначаємо ознаки так званого родового об'єкту, а потім і загального. Причому найчастіше визначення ознак «родового» об'єкту носить суб'єктивний і суперечливий характер, тому в кримінальному законодавстві ті самі склади в різні періоди розвитку держави знаходяться в різноманітних главах Кримінального кодексу, або неоднаково

розміщаються по главах КК у різноманітних державах, або викликають серйозні розбіжності в науці щодо правильності їх розміщення в тій чи іншій главі КК, чим демонструється залежність категорії «родовий об'єкт» не стільки від об'єктивних реалій, а від рівня і специфіки узагальненості ознак цих реалій [56, с. 227-228].

У той же час, слід підкреслити, що загальний об'єкт існує лише як теоретична модель, що не має значення для кваліфікації, що «немислиме без окремого, як і окреме без загального» [101, с. 78], можемо стверджувати, що при заподіянні шкоди культурним цінностям або іншим, пов'язаним з ними, остання завдається всій сукупності суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, що визначає, насамперед, ступінь суспільної небезпеки такого заподіяння.

Якщо виходити зі структури кримінального закону, то кримінальне законодавство країн СНД, як колишніх союзних республік, є в певній мірі близьким до кримінального закону України. КК багатьох держав пострадянського простору склалися на основі Модельного кримінального кодексу для держав-учасниць СНД. Але, при порівнянні можна знайти і чимало особливостей [185].

Білоруський учений Д. В. Шилін, досліджуючи систему кримінально-правових норм про культурну спадщину за КК Республіки Білорусь, справедливо зазначає, що «у чинному КК значно збільшилася кількість складів злочинів, що захищають культурну спадщину (в порівнянні з Кримінальним кодексом 1960 року)» [217]. Білоруський вчений І.Е. Мартиненко у КК Республіки Білорусь виділяє 13 (тринадцять) складів таких злочинів [128, с. 165-166]. Разом з тим ці злочини розташовуються в різних розділах КК і посягають на різні родові об'єкти: а) закони і звичаї ведення війни (перетворення в об'єкт нападу, знищення або розкрадання культурних цінностей, що перебувають під захистом під час збройного конфлікту - п. 8 і 81 ст. 136 КК); б) громадський порядок і громадську мораль (знищення,

пошкодження і наругу над історико-культурними цінностями - ст. 344-346 КК); в) порядок здійснення економічної діяльності (контрабанда культурних цінностей і неповернення на територію Республіки Білорусь історико-культурних цінностей - ст. 228, 230 КК); г) відносини власності (різні форми розкрадання майна - глава 24 КК) [217].

Для цілей нашого дослідження особливий інтерес становлять стст. 344-345 КК Республіки Білорусь, які посягають на громадський порядок і громадську мораль. Родовим об'єктом таких злочинів як знищення, пошкодження і наруга над історико-культурними цінностями - ст. 344-346 КК називають громадський порядок і громадську мораль.

Як свідчить аналіз наукової літератури, у юридичній теорії до сьогодні ще немає єдиного тлумачення поняття «громадський порядок». Одні автори ототожнюють його з поняттям правопорядку чи порядком суспільних відносин, інші під громадським порядком розуміють певну поведінку людей у громадських місцях, треті пов'язують це поняття з громадськими відносинами, які забезпечують створення нормальних умов для діяльності громадян, підприємств, установ, організацій [219, с. 75]. Поняття «громадський порядок» прийшло з наполеонівської Франції на початку ХІХ століття. У той час була проведена чітка межа між кримінальною поліцією і поліцією адміністративною, на яку був покладений обов'язок «охороняти громадський порядок в кожній місцевості» [222, с. 84].

Р. Ширшикова під громадським порядком розуміє врегульовану правовими та іншими соціальними нормами певну частину суспільних відносин, що становлять режим життєдіяльності у відповідних регіонах, забезпечують недоторканність життя, здоров'я й гідності громадян, власності та умов, які склалися для нормальної діяльності установ, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян.

Реальний прояв суспільних відносин залежить не тільки від умов та обставин, які створюються самими суб'єктами відносин, а й від тих, які

перебувають за межами волі учасників відносин. У зв'язку з цим слід визнати, що громадський порядок уключає не тільки певні системи суспільних відносин, а й супутні їм сприятливі умови та обставини, що забезпечують їх безперешкодний прояв.

Отже, поняття «громадський порядок» – це категорія, яка складається з трьох основних елементів: 1) зміст громадського порядку; 2) засоби його регулювання; 3) цілі встановлення громадського порядку [125]. У науковій літературі наголошується на тому, що зміст громадського порядку складається з певної частини суспільних відносин, які утворилися в суспільстві, а також супутніх їх прояву умов та обставин. Отже, зміст громадського порядку становлять такі системи суспільних відносин: 1) системи суспільних відносин, що забезпечують життя, здоров'я, честь і гідність громадян; 2) системи суспільних відносин, які забезпечують збереження власності; 3) системи суспільних відносин, що забезпечують нормальну діяльність підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян [219, с. 75].

У науці адміністративного права категорія «громадський порядок» розглядається в широкому та вузькому значенні [90]. У широкому розумінні під громадським порядком розуміються «всі зв'язки та відносини в суспільстві, вся його структура» [6, с. 661]. У вузькому розумінні громадський порядок - це «система вольових суспільних відносин, які утворюються та розвиваються головним чином у громадських місцях, на основі дотримання норм права та інших соціальних норми та спрямовані на забезпечення умов для нормального функціонування підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань, для роботи та відпочинку громадян, поваги до їх честі, людської гідності та суспільної моралі» [6, с. 662-663]. Саме останнє визначення громадського порядку, тобто вузьке визначення запропоноване як визначення родового об'єкта знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини.

Саме таке визначення дозволяє нам бачити об'єктом злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, всі складові елементи громадського порядку [133, с. 56].

Кримінальні правопорушення громадського порядку та моральності можна визначити як умисні суспільно-небезпечні посягання на громадський порядок у різних сферах забезпечення життєдіяльності людей і моральні основи життя суспільства, взяті під охорону законом про кримінальну відповідальність [7]. Виходячи з безпосередніх об'єктів ці злочини можуть бути поділені на два види: 1) злочини проти громадського порядку (групове порушення громадського порядку – ст. 293, масові заворушення – ст. 294, заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, – ст. 295, хуліганство – ст. 296); 2) злочини проти моральності [46, с. 128]. К. М. Губарь незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (ст. 298 КК України) відносить до другої групи злочинів [46, с. 128]. Подібну точку зору займають й інші українські вчені.

Б.М. Одайник вважає, що родовим об'єктом злочинів, передбачених розділом XII Особливої частини КК України є моральність, яка поряд з громадським порядком виступає частиною родового об'єкта [153, с. 10]. За переконанням вченого, при урахуванні законодавчого визначення суспільної моралі, можливе застосування власного терміну «моральність» в кримінально-правовому розумінні. А саме, моральність – це порядок поведінки, що склався у суспільстві на основі традиційних культурних і духовних цінностей і який мотивується моральними ідеалами, переконаннями і принципами [153, С. 10]. Автор наполягає, що моральність – це саме порядок поведінки, тому що позиція особи по відношенні до норм моралі визначається як раз через її активну поведінку, яку вона у своїй свідомості співвідносить з цими нормами. Мораль виступає в даному випадку в якості умовного бар'єру, за яким будь-яка дія сприймається і особою, і суспільством як аморальна. Як приклад, можна

навести більшість складів злочинів розділу XII Особливої частини КК України, де суб'єктом усвідомлюється, що його поводження має публічний характер і протирічить моральним нормам, які склалися в суспільстві. Більш того, він розраховує або ж допускає, що його поведінка буде негативно оцінена оточуючими. Крім того, внутрішніми спонуканнями до будь-якої діяльності, певної поведінки виступають ідеали, переконання, принципи, які сформувалися у даної особи в процесі існування в соціумі. Вони можуть бути як моральними, так і аморальними. А коли ми ведемо мову про мораль і моральність, то маємо на увазі саме суспільно-корисні мотиви, і поведінку, допустиму для нормального громадського життя [153, с. 10].

Охорона культурної спадщини забезпечується міжнародним договірним режимом у рамках міжнародного гуманітарного права, а також криміналізовано як знищення та пошкодження культурної спадщини у мирний час (Кримінальні правопорушення власності). Слід зауважити, що більшість КК країн Східної Європи відносить такий злочин, як знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини до розділу кримінальні правопорушення власності (Чорногорія, Сербія, Албанія та ін). Тому слід зупинитися на розумінні власності як родового об'єкта.

На думку Ю.А. Дорохіної, відповідь на питання, що є об'єктом злочинів проти власності, полягає у розумінні поняття власності на сучасному етапі розвитку суспільних відносин як складної, універсальної міжінтегральної категорії, яка включає такі складові: 1) власність як правова категорія; 2) власність як економічна категорія; 3) власність як соціальна категорія. Саме у єдності усіх складових власність має охоронятися кримінальним законом. Також зазначимо, що категорії «об'єкт злочину» та «об'єкт кримінально-правової охорони» щодо відносин власності співпадають, оскільки власність опосередковує статику майнових відносин, надаючи можливість особі володіти, користуватись та розпоряджатись своєю власністю незалежно від інших. До речі, саме тому злочини проти власності відмежовані від злочинів у сфері

господарської діяльності, де власність опосередковує динаміку майнових відносин та регулює рух майна у господарській сфері. Все вищевикладене сприяло формуванню позиції щодо розуміння об'єкта злочинів проти власності. Найбільш прийнятним є визначення об'єкта злочину проти власності як відносин власності [53, с. 117].

М.С. Пономарьова основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 298 КК України, називає моральні засади суспільства в частині ставлення до культурної спадщини та збереження археологічної спадщини України [168, с. 138]. М.С. Пономарьова аналізує точку зору щодо безпосереднього об'єкта В.Т. Дзюби, який вважає, що безпосереднім об'єктом правопорушення, передбаченого ст. 298 КК України, є честь і гідність громадян України, національна самосвідомість та духовність, яким завдається шкода шляхом знищення, руйнування, або пошкодження об'єктів національної історико – культурної спадщини України. Разом з тим, додатковим безпосереднім об'єктом правопорушення є право власності. Вказана думка обумовлена тим, що пам'ятка культури, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності [168, с. 138].

З приводу безпосереднього об'єкта слід зазначити, що такий об'єкт являє собою частину видового об'єкта. Видовим об'єктом злочину у науці кримінального права називають суспільну мораль. На думку А. М. Ігнатова, суспільна мораль являє собою пануючу в суспільстві систему правил поведінки (норм), ідей, традицій [168, с. 35].

Б.Т. Нехлюя доповнює, що суспільна мораль це не лише система правил поведінки в суспільстві, а й система поглядів про погане і хороше, добро і зло, справедливості, честі і інших соціальних категоріях [203, с. 412]. Іншими словами, суспільна мораль вбирає в себе всі види загальнолюдських цінностей, що мають абсолютний характер і є незмінними протягом всієї історії розвитку людства, які отримують матеріальне втілення в пам'ятках історії та культури, археологічних об'єктах, культурні цінності. Подібні цінності служать в

суспільстві в якості орієнтира виховання, освіти, формування належної поведінки з позиції моральності. Існують різні точки зору щодо безпосереднього об'єкта знищення чи пошкодження пам'яток історії та культури. Так, А.І. Коробєєв пропонує вважати безпосереднім об'єктом злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 243 КК РФ, «історичну пам'ять народу і держави і їх культуру» [166, с. 353].

У свою чергу, І.Е. Мартиненко визначає в якості цього об'єкта злочинні посягання основи історико-культурної спадщини [130, с. 20]. О.В. Давлетшина формує позицію, згідно з якою безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 243 КК РФ, є суспільні відносини, що забезпечують духовну, національну і економічну безпеку РФ [48, с. 56].

Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 243 КК РФ, російський дослідник А.Е. Шалагін, називає суспільну моральність [216]. В.П. Ревін висловлює думку, що під безпосереднім об'єктом аналізованого складу злочину слід розуміти «суспільні відносини, що забезпечують охорону пам'яток історії, культури та природних комплексів, що мають величезне моральне, пізнавально-споглядальний значення для цілих поколінь людей» [200, с. 212]. А.В. Діамантів називає «... суспільна мораль у сфері утримання та збереження пам'яток історії та культури» [84, с.932], оскільки точно враховує і особливості видового об'єкта і предмета злочинного посягання. С.В. Полубінська називає безпосереднім об'єктом як суспільну мораль [85, с. 468]; російські автори стверджують, що об'єктом злочину, передбаченого ст. 243 КК РФ, є суспільна мораль в сфері духовного і культурного життя [86, с. 799; 87, с. 998], а К.Ф. Шергина вважає безпосереднім об'єктом цього злочину суспільну мораль та громадську власність [197].

Моральність – це порядок відносин між людьми, що існує в суспільстві за умови дотримання норм моралі. Суспільна моральність – це погляди, уявлення і правила, що визначають поведінку, духовні та моральні якості, необхідні людині в суспільстві, та відповідні правила, що визначають умови нормального

громадського життя людей [46]. Тому злочини проти громадського порядку та моральності можна визначити як умисні суспільно-небезпечні посягання на громадський порядок у різних сферах забезпечення життєдіяльності людей і моральні основи життя суспільства, взяті під охорону законом про кримінальну відповідальність [113, с.229].

Ю.М. Ткачевський зазначає, що об'єктом злочину, передбаченого ст. 243 КК РФ, є «історична пам'ять народу і держави та їх культура» [110, с. 448]. Безпосередній об'єкт злочину – це суспільні відносини, які забезпечують охорону пам'яток історії, культури та природних комплексів, що мають величезне моральне, пізнавально-споглядальне значення для цілих поколінь людей [199, с. 214]. Безпосереднім об'єктом знищення або пошкодження пам'яток історії або культури є «суспільні відносини в галузі збереження унікальних історичних, культурних та інших пам'яток, що володіють особливим правовим статусом» [108, с. 102; 201, с. 462-473].

Стаття 221 Кримінального кодексу Республіки Молдова передбачає кримінальну відповідальність за умисне знищення чи пошкодження пам'яток історії та культури чи об'єктів природи, взятих під охорону держави. Об'єктом злочину, є суспільні відносини щодо цілісності, сутності та потенційного використання пам'яток історії та культури або об'єктів природи, взятих під охорону держави.

Злочини проти культурної спадщини та природних раритетів містяться в главі 24 Кримінального кодексу в Республіки Македонія, відразу після злочинів проти власності. Македонська вчена Мая Конеска (Maja Koneska) зазначає, що таке позиціонування не є випадковим і пов'язане з тим, що ці злочинні діяння за своєю суттю є злочинними діяннями проти власності. Однак, на відміну від глави 23, де об'єктом охорони є рухомі предмети, що знаходяться в особистій власності, де об'єктом захисту є приватна власність фізичних та юридичних осіб, у главі 24 законодавець як об'єкт захисту має культурну спадщину та

природні раритети македонських територій, а також об'єкти світової культурної спадщини [269].

Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч.2-ч.5 ст. 298 КК України, є суспільні відносини, які виникають у сфері правової охорони об'єктів культурної спадщини. Як бачимо, норма статті 298 КК України, на відміну від законодавства деяких країн Східної Європи (наприклад, Молдова, Македонія тощо) не передбачає кримінальну відповідальність за знищення чи пошкодження об'єктів природи, взятих під охорону держави.

Таким чином, безпосереднім об'єктом незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (ч.2-ч.5 ст. 298 КК) України є лише суспільні відносини, які виникають в сфері охорони історико-культурної цінності, збереження їх ціннісних характеристик.

Під час вчинення незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, винний впливає на предмет злочину. У науці кримінального права прийнято визначати предмет злочину як «матеріалізований елемент матеріального світу, впливаючи на який винний здійснює посягання на об'єкт злочину» [109, с. 216]. Некоректним є намагання ототожнити предмет злочину з об'єктом злочину в цілому або з будь-яким його елементом. Оскільки, предмет злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, що співвідноситься з ним (об'єктом) як частина і ціле. При цьому поряд із суспільними відносинами до структури об'єкта злочину ми відносимо предмет злочину і потерпілого від злочину [144, с. 106].

Предмет є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Законодавці країн Східної Європи, як правило, прямо в тексті статті вказують на його видові ознаки, з метою відмежування їх від інших охоронюваних кримінальним законом предметів.

Проблема захисту в Україні об'єктів культурної спадщини ускладнена також через анексію Криму. *Важливі об'єкти культурної спадщини, в*

основному списку яких – «Херсонес Таврійський» і його хори, а в попередньому списку – знаковий для кримськотатарського народу Ханський палац у Бахчисарайі, культурний ландшафт столиці кримських ханів, Судак і торгові шляхи генуезців у Криму. Також дуже важливі так звані пам'ятки Кримської Готії в Бахчисарайському районі – Мангун-Кале, Чуфут-Кале. Моніторингова місія ЮНЕСКО озвучила лише частину проблем [31].

Предметом злочину за ст. 243 КК РФ є пам'ятники історії і культури, природні комплекси [216]. До них відносяться об'єкти матеріальної культури, що володіють історичною, мистецького, наукового чи іншої національної цінністю, зареєстровані в державних реєстрах (списках) пам'яток історії та культури. До окремої групи належать предмети і документи, які мають історичну або культурну цінність, їх значимість встановлюється експертним шляхом. Природні комплекси - унікальні території, які включають землю, води, надра, тваринний і рослинний світ (заповідники, національні парки, заказники). Предметом даного злочину вони виступають лише в тому випадку, якщо взяті під охорону в установленому законом порядку [148, с. 577-578]. Охоронювані об'єкти становлять історико-культурну цінність з точки зору історії, археології, архітектури, антропології, мистецтва, містобудування, науки і техніки, етнології, естетики та культури.

Предметами злочину, відповідальність за який передбачена ст. 243 КК РФ, є: а) пам'ятники історії і культури; б) природні комплекси або об'єкти, узяті під охорону держави; в) предмети або документи, що мають історичну або культурну цінність.

Пам'ятниками історії і культури визнаються об'єкти, що володіють сукупністю двох ознак: культурною значущістю і особливим правовим статусом. По-перше, це об'єкти матеріального світу (споруди, пам'ятні місця і предмети), пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори духовної творчості (мистецтва і літератури), що володіють історичною, художньою, науковою та іншою культурною цінністю.

По-друге, вони повинні бути зареєстровані як такі і внесені до переліку (звід) об'єктів історичної та культурної федерального (загальноросійського) значення.

Пам'ятки природи – це унікальні, непоправні, що мають особливе природоохоронне, наукове, культурне, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення природні комплекси, повністю або частково вилучені з господарського використання, а також об'єкти природного або культурного походження, щодо яких встановлено режим особливої охорони. До них відносяться: державні природні заповідники, національні парки, природні парки, державні природні заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки та ботанічні сади, території та акваторії, придатні для організації лікування та профілактики хвороб, а також для відпочинку населення і володіють природними лікувальними ресурсами. Зазначені природні комплекси та об'єкти можуть мати федеральне, регіональне або місцеве значення; предметом злочину вони виступають лише в тому випадку, якщо взяті під охорону в установленому законом порядку [198, с. 232].

Ряд найбільш значущих природних комплексів включається до Списку об'єктів всесвітньої культурної і природної спадщини, який щорічно оновлюється ЮНЕСКО (наприклад, «озеро Байкал», «вулкани Камчатки»).

До об'єктів, взятих під охорону держави, відносяться як рухомі предмети, так і нерухомі об'єкти і території, пов'язані з історичними подіями (наприклад, археологічні розкопки). Категорії предметів, що відносяться до рухомих культурних цінностей, вказані в ст. 7 Закону РФ від 15 квітня 1993 р N 4804-1 «Про вивезення і ввезення культурних цінностей». До них відносяться історичні цінності, предмети та їх фрагменти, художні цінності, старовинні книги, архіви, унікальні і рідкісні музичні інструменти, поштові марки, рідкісні колекції флори і фауни і т. ін.

Таким чином, предметом злочину, відповідальність за який передбачена ст. 243 КК РФ, є як рухомі, так і нерухомі об'єкти федерального, регіонального та муніципального значення, що знаходяться в будь-якій формі власності і

володіють особливим правовим статусом. Якщо перераховані предмети знаходяться в приватній власності окремих осіб (ікони, картини, музичні інструменти і т.д.), то їх знищення або пошкодження, вчинені власником, утворюють склад цього злочину [202, с. 290].

В Україні в 2017 році винні пошкодили пам'ятник командира Червоної Армії Миколі Щорсу, відпилявши частину правої передньої ноги коня. Як відомо, пам'ятник Миколі Щорсу являє собою кінну статую загальною висотою 13,8 метрів. Статую виготовлено з бронзи та встановлено на постаменті з граніту заввишки 6,5 метрів. У рамках закону про декомунізацію пам'ятник Щорсу мали демонтувати ще минулого року. Однак, оскільки монумент представляє художню цінність, то міська влада планує його перенести у Музей тоталітаризму [207]. Національна поліція відкрила кримінальне провадження за фактом пошкодження пам'ятника командира Червоної Армії Миколі Щорсу. Слідчі Шевченківського райвідділу поліції почали кримінальне провадження за ст.194 (Умисне пошкодження майна) Кримінального кодексу [54].

Ми навели приклад, у якому чітко видно, що на практиці виникають проблеми розмежування за предметом посягання двох самостійних злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена відповідно ст. 194 КК України і ч. 2 ст. 298 КК України. Так, поліція порушила кримінальну справу за фактом пошкодження пам'ятника жертвам Голокосту в Кривому Розі на Україні, повідомляє прес-служба національної поліції Дніпропетровської області 19 січня. Про інцидент правоохоронцям повідомили місцеві жителі. Вандалам загрожує покарання, передбачене статтею КК України «Умисне знищення або пошкодження майна», - штраф до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виправні роботи на строк до двох років або позбавлення волі на строк до трьох років [27].

Б.М. Одайник правильно вказує, що розмежовуючи склади, передбачені статтями 194 і 298 КК України, слід зазначити, що головною відмінністю,

безсумнівно, є предмет злочину – чуже майно в першому випадку, і майно, наділене особливими ознаками – пам'ятки – об'єкти культурної спадщини – у другому [155, с. 81-82]. Саме з причин складності кваліфікації знищення, пошкодження або руйнування такого особливого предмету як культурні цінності, пам'ятники і т.ін., ми особливо зупинилися на проблемі предмета через призму розмежування двох складів злочинів, що передбачені статтями 194 і 298 КК України.

У науковій літературі наявна точка зору, відповідно до якої ці злочини посягають на один і той самий об'єкт, тому пропонується статтю, що передбачає кримінальну відповідальність за посягання на пам'ятки історії, культури і археології виключити з кримінального закону, а замість цього доповнити статтю, що передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, кваліфікуючою ознакою: ті ж діяння, вчинені щодо пам'ятника історії, культури, релігії або іншого об'єкта, взятого під охорону держави, а також предмета або документа, що має історичну, наукову, культурну або релігійну цінність [165, с. 9].

Дана позиція мотивується тим, що далеко не бездоганим у цьому випадку є й віднесення суспільної моральності до основного об'єкта злочину, вчиненого стосовно пам'яток – об'єктів культурної спадщини як певного виду майна [165, с. 7]. Аналогічна точка зору зустрічається і в українській кримінально-правовій науці. Так, Ю.А. Дорохіна обґрунтовує необхідність уніфікації термінології в нормативних актах у сфері охорони культурної власності [53].

На думку Ю.А. Дорохіної, задля дієвого захисту об'єктів культури кримінально-правовими засобами стосовно таких об'єктів доцільно запропонувати ввести таке поняття, як культурна власність. Викладене обумовлено тим, що, крім права власності, існує і сама власність, причому не лише як вольове, а і як економічне відношення, так само, крім права користування і розпорядження, існують реальне користування і розпорядження,

причому, знов-таки, не лише як вольове, а і як економічне явище. Зазначене стосується не лише будь-яких фізичних предметів, які викликають інтерес з боку людини, але і будь-яких продуктів суспільної праці, тобто культури в цілому [53, с. 209].

Взаємодія людей у процесі володіння, користування і розпорядження «культурними» продуктами людської праці має призвести до усвідомлення значущості останніх і необхідності їх збереження. Соціальна цінність таких об'єктів не підлягає сумніву. Саме викладеним обґрунтовується наша позиція щодо поняття «культурна власність», у змісті якого наголошується не тільки на економічній та юридичній складових, а і на соціально-ціннісному, естетичному і етичному аспектах об'єкту. Так, будь-яка культурна цінність є насамперед власністю (як юридична, економічна та соціальна категорія) та може бути предметом злочинів проти власності. Підтвердження нашої позиції можна знайти як у вітчизняному законодавстві, а саме в ч. 8 ст. 319 ЦК України, згідно з якою особливості здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності встановлюються законом, та у ст. 4 Закону України «Про заставу» 1992 р., згідно з якою предметом застави не можуть бути культурні цінності, що є об'єктами права державної чи комунальної власності, так і в зарубіжному законодавстві, що оперує саме цим терміном [53, с. 209].

З такою точкою зору погодитись можемо, але є ряд застережень.

По-перше, саме введення терміну «культурна власність» викликає ряд заперечень. У науці та законодавстві присутні вже такі терміни як: «культурні цінності», «об'єкти культурної спадщини», пам'ятки історії та культури тощо. Такі терміни вже потребують узгодження між собою, оскільки вони закріплені на законодавчому рівні у спеціальних нормативно-правових актах. Термін «культурна власність» не лише перевантажить термінологічну основу питання, але є, на наш погляд, не зовсім вдалим з філологічної точки зору. Термін об'єкти культурної спадщини об'єднує пам'ятники історії, культури, релігії а

так само інший об'єкта, взятий під охорону держави, а також предмет або документ, що має історичну, наукову, культурну або релігійну цінність.

По-друге, злочини, передбачені ст. 194 і ст. 298 КК України посягають на різні об'єкти.

Предмет злочину (Obiectul material) за ст. 221 Кримінального кодексу Республіки Молдова складається з: а) пам'яток історії та культури; б) об'єктів природи, що взяті під охорону держави.

Згідно із Законом Республіки Молдова «Про охорону пам'яток», прийнятим Парламентом Республіки Молдова від 22.06.1993 р., пам'ятники – об'єкти або комплекси об'єктів, що мають історичну, художню або наукову цінність, є свідченням розвитку цивілізації на території республіки, а також духовного, політичного, економічного і соціального розвитку та зареєстровані в реєстрі пам'яток Республіки Молдова, що охороняються державою. Твір архітектури, скульптури чи монументального живопису тощо можна вважати предметом злочину, передбаченого ст. 221 Кримінального кодексу Республіки Молдова, від моменту опрацювання компетентними органами документів, в яких зазначається про цінність пам'яток.

Окрім пам'яток історії та культури, предмет злочину, про який йдеться, може складатися з предметів природи, взятих під охорону держави.

Ці предмети утворюють фонд природних територій, що охороняються державою. Згідно із Законом Республіки Молдова «Про фонд природних територій, що охороняються державою», прийнятим Парламентом Республіки Молдова 25.02.1998 р. Об'єктами природи, взятими під державну охорону є: а) наукове застереження «Plaiul Fagului», «Pădurea Domnească»); б) національні парки; в) пам'ятки природи (геологічна чи палеонтологічна; гідрологічна; ботанічна; представницький сектор з лісовою рослинністю; рідкісні флористичні або фауністичні види); г) природний заповідник (лісове господарство; лікарські рослини; змішані); д) ландшафти; ф) природні ресурси; г) територія з багатофункціональним управлінням [256].

Прийнято вважати, що культурні цінності - це тільки матеріальні цінності, які ототожнюються з поняттям «пам'ятники історії і культури». Однак в спеціальній літературі не раз вже висловлювалася судження про невивиправдано звуженому підході до розуміння культурних цінностей [4].

На законодавчому рівні в розуміння культурних цінностей вкладається різний зміст, проте, найчастіше розуміння зводиться до широкої інтерпретації. Культурні цінності - об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України (стаття 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей») [68].

Таким чином, перераховані культурні цінності можуть мати духовний характер та (або) бути матеріалізовані. Пам'ятники ж історії і культури - лише один із проявів культурних цінностей суспільства. Раніше в законі до них відносили спорудження, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність (ст. 1 Закону від 15 грудня 1978 року «Про охорону пам'яток історії та культури»). З позиції ж чинного законодавства «пам'ятки історії і культури» є «об'єктами культурної спадщини», що підлягають державній охороні згідно з Федеральним законом від 25 червня 2002 року «Про об'єкти культурної спадщини (пам'ятках історії та культури) народів РФ» [141].

Разом з тим наукове авторське розуміння розглянутих термінів нерідко відрізняється від законодавчого визначення. Так, дослідники цього феномена по-різному інтерпретують його зміст. Одні під культурними цінностями розуміють пам'ятники культури і історії, які є унікальними речовими творами релігійного або світського характеру, які внаслідок значної історичної, наукової, художньої чи іншої культурної цінності, складаються на державному обліку і підкоряються спеціальному правовому режиму [52].

Важливо підкреслити, що предметом злочину, передбаченого в ч. 1 ст. 243 КК РФ, є об'єкти культурної спадщини (пам'ятки історії та культури) народів Російської Федерації, включені до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації. У зв'язку з цим необхідно розглянути характерні риси даних об'єктів [11, с. 24]. Предметом цього злочину у науці російського кримінального права часто називають також культурні цінності. «Культурні цінності являють собою матеріальне втілення людської діяльності, що має унікальність, високу споживчу вартість і важливе історичне, наукове, художнє чи інше культурне значення для суспільства», - зазначає І.Б. Афонін [10, с. 7].

У наказі Міністерства культури Російської Федерації від 3 жовтня 2011 року №954 «Про затвердження Положення про єдиний державний реєстр об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації» зазначено, що єдиний реєстр являє собою державну інформаційну систему, що включає в себе банк даних. На підставі рішень органів державної влади, Мінкультури Росії включає в єдиний реєстр об'єкти культурної спадщини шляхом присвоєння їм реєстраційних номерів. Включеним до даного реєстру об'єкт стане лише тоді, коли федеральний орган охорони об'єктів культурної спадщини та органи виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації, уповноважені в галузі охорони об'єктів культурної спадщини, видадуть відповідні рекомендації [11, с. 24].

О.М. Мартишева справедливо вважає, що предмет злочину, передбачений ст. 243 КК РФ, потребує уточнення. По-перше, поняття «культурні цінності» необхідно виключити зі ст. 243 КК РФ, закріпивши відповідальність за їх знищення або пошкодження в самостійній нормі кримінального закону. До культурних цінностей можуть відноситися тільки рухомі об'єкти, тоді як об'єктами культурної спадщини, посягання на які становить основний зміст злочину, передбаченого ст. 243 КК РФ, може виступати тільки нерухомість. По-друге, предмет злочину «природний комплекс» повинен бути виключений з ч. 1

ст. 243 КК РФ, оскільки при знищенні або пошкодженні природних комплексів основним безпосереднім об'єктом є екологія, а не суспільна мораль. Посягання на «природний комплекс» має бути передбачено в розділі «Екологічні злочини» [135, с. 10-11].

Культурні цінності являють собою матеріальне втілення людської діяльності, що має унікальністю, високою споживчою вартістю і має важливе історичне, наукове, художнє чи інше культурне значення для суспільства [10, с. 7].

Ми не зупиняємося детально на характеристиці предмета посягання, оскільки нами проведено його детальний аналіз у підрозділі 1.2. Разом з тим, зазначимо, проблеми щодо кримінально-правового розумінням предмета знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, напряду пов'язані із термінологічною «бурею» у законодавстві країн Східної Європи, на якій ми детально зупинилися у підрозділі 1.2.

Тут, вбачається згадати вислів польського науковця Я. Прушинський (J. Pruszyński), який в цьому контексті писав, що «дефектність структури норм кримінального права є особливо згубним явищем, так як викликає безкарність злочинців і безсилля їх жертв» [283, с. 181].

Таким чином, родовий об'єкт злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини не однаковий в Україні та країнах Східної Європи. Проаналізувавши точки зору учених на об'єкт злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, які наявні в науці кримінального права України та країн Східної Європи, зазначимо, що вони відрізняються різноманітністю. Кримінальне законодавство країн Східної Європи пропонує різні підходи до визначення змісту об'єктів культурної спадщини. У країнах Східної Європи об'єкти культурної спадщини мають різне найменування: в Словаччині, Болгарії - «пам'ятники культури», в Албанії - «витвори культури», в Хорватії - «культурні цінності», в Литві - «національні цінності», в Північній Македонії - «культурна спадщина» та ін. У

деяких країнах предметом досліджуваного злочину стають не лише культурні чи історичні цінності (пам'ятки), а й природні об'єкти: наприклад, у КК Боснії і Герцеговині, РФ. На наш погляд, природні комплекси та об'єкти, узяті під охорону, не можуть розглядатися в якості різновиду об'єктів культурної спадщини, оскільки вони віднесені до елементів навколишнього природного середовища.

Охорона культурної спадщини за законодавством Східної Європи носить фрагментарний характер. Знищення культурної спадщини у країнах, що змінили своє законодавство після підписання міжнародних конвенцій зазвичай карається як військовий злочин, а також як злочин проти власності. Охорона культурної спадщини забезпечується міжнародним договірним режимом у рамках міжнародного гуманітарного права, а також криміналізовано як знищення та пошкодження культурної спадщини у мирний час (злочини проти власності). Таким чином, більшість КК країн Східної Європи відносить такий злочин, як знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини до розділу злочини проти власності (Чорногорія, Сербія, Албанія та ін). Існують і виключення. Так, КК Північної Македонії виокремлює цілий розділ «Злочини проти культурної спадщини та природних раритетів».

Окремого аналізу потребує *об'єктивна сторона злочину*, яка як окремий елемент складу злочину складається з ряду взаємодіючих ознак, що в своїй сукупності характеризують процес зовнішнього прояву посягання, зовнішній бік процесу суспільно небезпечного кримінально-протиправного посягання, тобто те, як злочин проявляється з точки зору його зовнішнього сприйняття. В.М. Кудрявцев вважає, що об'єктивна сторона – «це зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний кримінальним правом об'єкт, тобто акт вольового поводження, що здійснюється в об'єктивному світі і виражається в заподіянні шкоди зазначеному об'єкту або створенні загрози заподіяння такої шкоди» [181, с.102].

Л. Гаухман визначає об'єктивну сторону злочину як сукупність зовнішніх, об'єктивних, соціально значимих, таких, що виражають суспільну небезпечність та її ступінь, суттєвих, типових для даного виду злочинів ознак, передбачених кримінальним законом і – при бланкетності диспозиції статті Особливої частини КК – в інших законах та (або) інших нормативних правових актах, які характеризують злочин як закінчений та вчинений виконавцем (виконавцями) [34, с. 90]. Поняття об'єктивної сторони злочину слід відрізнити від поняття об'єктивної сторони складу конкретного злочину [193, с. 43]. Об'єктивна сторона конкретного злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом ознак злочину, які характеризують його зовнішній бік.

Об'єктивна сторона - це зовнішній прояв злочину, тобто такий прояв, що представляє собою сукупність зовнішніх, об'єктивних ознак (обставин) злочину, які характеризують посягання на його об'єкт і піддаються сприйняттю, встановленню та доведенню. Будь-яка ознака об'єктивної сторони є соціально значущою та такою, що виражає суспільну небезпечність посягання та ступінь суспільної небезпечності певного злочину [80, с.13-16]. У числі ознак об'єктивної сторони конкретного складу злочину виступають істотні типові ознаки зовнішньої сторони даного виду злочинів в їх узагальненому вираженні, що виділяються з незліченної безлічі можливих проявів відповідного виду злочинів, вчинених в реальності. Ознаки об'єктивної сторони складу злочину - це юридично значимі ознаки, тобто ознаки, передбачені, по-перше, в кримінальному законі і, по-друге, коли диспозиція статті Особливої частини КК ... бланкетна - в іншому (інших) законі (законах) і (або) іншому (інших) нормативно-правовому акті (нормативно-правових актах) [78, с. 188].

Г.В. Чеботарьова пропонує визначати об'єктивну сторону складу злочину в такому вигляді: «система передбачених кримінальним законом ознак, які характеризують зовнішній бік посягання особи на суспільні відносини та є предметом її суб'єктивної оцінки» [214, с. 249]. Таке (інтегроване) поняття об'єктивної сторони складу злочину, на думку Г.В. Чеботарьової, глибше

відображає її сутність та більш адекватно характеризує її зміст і межі. Воно дозволяє, по-перше, зафіксувати системні зв'язки між елементами складу злочину, по-друге, виразити її відношення до цих елементів, по третє, відобразити її реальний зміст, обмежений певним суб'єктивним ставленням особи, що вчиняє злочин, до його зовнішніх ознак [214, с. 249].

У доктрині кримінального права країн Східної Європи існують різні визначення об'єктивної сторони злочину. Відмінності між існуючими дефініціями об'єктивної сторони злочину полягають, перш за все, в ступені конкретизації авторами її змісту, а також в обсязі відображення її ознак [214, с. 249].

Перше, що потрібно встановити в об'єктивній стороні, - це діяння. Якщо не буде діяння (дії або бездіяльності) - не буде і самого злочину [81, с.384-391].

З об'єктивної сторони ми будемо характеризувати ч. 2 ст. 298 КК України. Звертаємо увагу, що не зовсім коректним є розміщення у ст. 298 КК України двох самостійних складів злочинів. У частині 1 ст. 298 КК України передбачено кримінальну відповідальність за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Частинами 2-5 ст. 298 КК України передбачено кримінальну відповідальність за основний та кваліфіковані види умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин.

В.В. Кузнєцов справедливо зазначає, що «останні зміни до ст. 298 КК України, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» від 9 вересня 2010 р., суттєво змінили її конструкцію. У редакції від 18 березня 2004 р. ст. 298 КК України містила три частини. Перша частина передбачала основний склад злочину, а інші – кваліфіковані. Законодавець вирішив посилити відповідальність за такі дії і тому в частині першій цієї статті передбачив відповідальність фактично за замах на той злочин, який раніше охоплювався

частиною першою ст. 298 КК України. Тому такі дії за конструкцією є іншим складом злочину. Тобто у результаті таких змін ст. 298 КК України стала передбачати два основні склади злочинів (частини перша та друга цієї статті)» [118, с. 86]. На кваліфікацію впливає визначення ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 298 КК: дії, наслідки (знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини чи їх частин), причинний зв'язок між діями і наслідками. Злочин вважається закінченим з моменту настання наслідків (матеріальний склад) [79].

На питання: «Як, на ваш погляд, слід розуміти в ч. 2 ст. 298 КК України поняття знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини? » - 95,7% респондентів відповіли - як наслідки, а 4,3% - як дію.

З об'єктивної сторони виходячи із філологічного, логічного тлумачення змісту норми ч. 2 ст. 298 КК України злочин може бути вчинений шляхом: 1) знищення; 2) руйнування; 3) пошкодження [41, с. 81].

Наше дослідження потребує поступового аналізу всіх термінів. Почнемо із терміну «знищення». У тлумачному словнику української мови під знищенням розуміють такі дії:

1. Вбиваючи, нищачи, припиняти існування кого-, чого-небудь, призводити до загибелі, смерті.
2. Руйнувати, псувати що-небудь, ламаючи, рвучи і т. ін.
3. Скасовувати, ліквідувати що-небудь [2].

Під руйнуванням розуміють «процес розбивання, ліквідації чогось, нищення, руїна, розвал, руйнація» [183]. Руйнування – це ліквідація (припинення існування кого-, чого-небудь), зніщення, зніщування, ніщення, вінищення, виніщування [184].

Виходячи з визначення понять, ми змогу прийти до висновку про філологічну подібність термінів «знищення» та «руйнування» [39].

У кримінально-правовій літературі є різні точки зору щодо розуміння цих двох понять. «Знищення таких предметів призводить до їх повної

непридатності. Руйнування — істотне їхнє пошкодження, результатом якого є часткова втрата їхніх властивостей та цінності, що вимагає значного реставраційного ремонту. Пошкодження — це заподіяння зазначеним предметам таких пошкоджень, за яких вони суттєво не втрачають своїх властивостей та цінності і тому не потребують значних витрат на ремонт. Шкода взятим під охорону об'єктам може бути спричинена механічним, хімічним, біологічним, технологічним та іншим способом. Закінченим злочин визнається з моменту настання будь-якого з названих наслідків» [105, с. 370-371]. «Руйнування – дії, спрямовані на завдання об'єктові серйозних ушкоджень, унаслідок яких він втрачає свою цінність, проте може бути відтворений. Пошкодження – дії, спрямовані на завдання об'єкту будь-яких пошкоджень, які знижують його історичну, наукову, художню чи культурну цінність» [79].

Знищення – дії, пов'язані з руйнуванням, ліквідацією, втратою існування, охоронюваних об'єктів, виключаючи їх відновлення. Пошкодження пам'яток історії чи культури призводять до часткової втрати подібними об'єктами унікальних властивостей та якостей, зберігаючи при цьому можливість подальшого використання та відновлення. Так, у лютому 2012 року, в будівлі колишньої Свято-Миколаївської церкви (Казань) в результаті ремонтних робіт були пошкоджені старовинні фрески. Старообрядницька іконографія 19 століття просто була розбита перфораторами [216].

Варто зазначити, що такі терміни як знищення та пошкодження вживаються і в інших статтях КК України. Так, наприклад, умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194); умисне пошкодження об'єктів електроенергетики (ст. 194-1); необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196) та ін. Однак, термін «руйнування» у текстах статей відсутній.

Р.О. Боднарчук аналізуючи поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 КК України) наводить думку Б.С. Волкова про позначення цих злочинів термінами, «знищення та пошкодження», є найбільш

вдалим, адже вони достатньо повно відображають специфіку цього виду посягань на власність й охоплюють всі можливі форми приведення майна у непридатний стан. Слід зазначити., що у вітчизняній кримінально-правовій літературі робилися спроби позначити «знищення та пошкодження» майна єдиним збірним терміном. Одні, «псування», другі – «пошкодження», треті – «знищення». З приводу цього Б.С. Волковим були зроблені наступні зауваження. Аналізуючи твердження Т.Л. Сергєєвої про те, що наявність між знищенням та пошкодженням майна як певних відмінностей, так і спільних ознак, (як при знищенні, так і при його пошкодженні відбувається зміна властивостей майна, яке стало предметом злочину, що полягає у погіршенні його якості), навіть до повної втрати річчю своєї якості, дає підстави для вживання єдиного поняття «псування». Б.С. Волков вважає, що подане Т.Л. Сергєєвою поняття «псування» суперечить загальноприйнятому розумінню цього терміну в значенні «пошкодження», (як його синонім, і не поширюється на поняття «знищення» [21, с. 54].

Б.М. Одайник вказує на те, що «з об'єктивної точки зору злочини, передбачені статтями 178 і 298 КК України, є подібними, і виражаються у формі пошкодження або руйнування, однак положення про знищення як спосіб вчинення злочину притаманне лише ст. 298 КК України. Більш того, на відміну, наприклад, від ст. 194 КК України, у статтях 178 і 298 КК України кримінальна відповідальність за пошкодження чи руйнування предмета злочину не обумовлюється розміром заподіяної в результаті таких дій шкоди. Кримінально караним є будь-яке пошкодження чи руйнування таких предметів» [155, с. 82].

Б.М. Одайник дослідивши об'єктивну сторону знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини прийшов до слушного висновку, «основними і загальними ознаками злочинного впливу на пам'ятки — об'єкти культурної спадщини у досліджуваній статті КК України є: втрата пам'яткою цінних властивостей, обмеження використання її за призначенням,

можливість відновлення пам'ятки. Спосіб впливу на пам'ятку може бути будь-яким і на кваліфікацію не впливає [154, с. 91].

Злочин, передбачений ч. 2 ст. 298 КК України, вважається закінченим з моменту настання наслідків, оскільки має матеріальний склад. *Так, вироком Коростенського міськрайонного суду Житомирської області 26 червня 2019 р. О. було визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч.2 ст.298 КК України.*

22.08.2017 року близько 01 години 00 хвилин, О., за попередньою змовою з особою, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження, маючи умисел на пошкодження частини об'єкту культурної спадщини, а саме пам'ятника «Молоді Коростениціни ХХ століття», який являється пам'яткою історії місцевого значення, що розташований в м.Коростені по вул.Грушевського між будинками №34 та №36, із застосуванням фізичної сили, умисно пошкодили вищевказаний пам'ятник шляхом зривання мідних частин облицювання, якими окантований вказаний пам'ятник, після чого з місця події зникли [189].

У ст. 344 КК Республіки Білорусь встановлено відповідальність за умисні знищення або пошкодження історико-культурних цінностей або матеріальних об'єктів, яким може бути надано статус історико-культурної цінності [131, с. 133]. Об'єктивну сторону складають дії (бездіяльності), що призвели до знищення, пошкодження або втрату знаходяться під охороною держави об'єктів, визнаних в установленому порядку як історико-культурних цінностей, а також нововиявлених об'єктів, яким такий статус може бути присвоєно. Склад злочину - матеріальний. Злочин визнається закінченим з моменту настання зазначених наслідків [131, с. 134].

Історико-культурні цінності охороняються і за допомогою встановлення кримінальної відповідальності за наругу над ними (ст. 346 КК Республіки Білорусь). Саме поняття наруги в кримінальному законі Республіки Білорусь не розкривається. Але сутність його полягає в негативному впливі на предмет, в знуцанні над ним. Будь-який нецензурний напис на предметі, що має історико-

культурну цінність, наклеювання до нього будь-яких непристойних зображень і т.ін. – все це охоплюється поняттям «наруга». На відміну від знищення або пошкодження таких цінностей, при нарузі над ними предмет не втрачає своїх властивостей, він лише втрачає зовнішню, гідну, форму, придатну для сприйняття. Як наруга над історико-культурними цінностями кваліфікуються дії за умови відсутності ознак знищення або пошкодження, які передбачені в ст. 344 КК Республіки Білорусь. Для зазначеного злочину характерна наявність умисної вини у вигляді прямого умислу. При цьому умислом винного має охоплюватися усвідомлення того, що він знущається саме над історико-культурною цінністю. Відповідальність за цей злочин настає з 16-річного віку.

У Кримінальному кодексі Польщі в розділі «Злочини проти громадського порядку» поміщені приписи про відповідальність за осквернення пам'яток. Статтею 261 КК Польщі, передбачено кримінальне покарання у формі штрафу або обмеження волі щодо особи, винної у скоєнні наруги над пам'ятником чи іншим громадським місцем, створеним для увічнення пам'яті про історичну подію або особу.

Не в усіх КК країн Східної Європи криміналізовано такі дії. Хоча останнім часом в засобах масової інформації все частіше набувають розголосу випадки, коли дії щодо об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) носять шкідливий характер, але не завдають майнової шкоди.

Яскравим прикладом подібних діянь можна вважати інцидент, що стався в 2018 р в Калінінграді, коли невідомі облили фарбою пам'ятник Еммануїлу Канту, а пізніше і його могилу. У квітні 2019 р поширення в інтернеті отримав відео-ролик, на якому молода дівчина танцює на майданчику пам'ятника «Курган Безсмертя», який знаходиться в парку 1000-річчя Брянська і є об'єктом культурної спадщини регіонального значення. Незважаючи на схожість характеру скоєних діянь, вони отримали різну кримінально-правову оцінку право застосовних органів [22, с. 117].

Вандалізм – форма агресивної протиправної поведінки, що проявляється в умисному знищенні та пошкодженні матеріальних цінностей. Його основними ознаками, крім агресивності, є протиправність і аморальність. Злочини, пов'язані з вандалізмом, посягають як на природні, так і набуті права окремих індивідів, громадян або суспільства в цілому [24, с. 121].

Сучасна правова політика України ґрунтується на ліберальних ідеях, заснованих на прагненні до свободи, демократизму, гуманізму, на визнанні пріоритетності прав особи. Зокрема, як слушно наголошує Френсіс Фукуяма, «лібералізм як світоглядна та політична концепція приречений на перемогу. З огляду на значний вплив лібералізму у світі (надто на Заході та в межах безпосереднього американського впливу), а також на поширення та популяризацію ліберальних уявлень в посткомуністичній Україні, згадане положення стало майже аксіомою для багатьох українських політиків та науковців» [53, с. 48].

Можливо цим пояснюється той факт, що Кримінальний кодекс України не має спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за такі дії щодо культурної спадщини, але найпоширеніші злочини проти об'єктів культурної спадщини - це знищення, руйнування або пошкодження пам'яток - об'єктів культурної спадщини та самовільний пошук археологічних пам'яток, пошкодження релігійних об'єктів споруди або культові споруди (стаття 178), незаконне утримання, знищення або осквернення релігійних об'єктів (стаття 179), осквернення могил, поховання чи інше місце померлого (ст. 297). Ці злочини називають вандалізмом, тому що вони цинічно покликані порушити мир і викликати обурення суспільства [224].

Отже, у КК України, РФ та деяких інших країн Східної Європи такі дії не криміналізовано на рівні окремого складу злочину. Так, наприклад, КК РФ містить норму, яка передбачає відповідальність за вандалізм (ст. 214 КК РФ). Вандалізм виділився з кримінально-караного хуліганства з прийняттям КК РФ 1996 р, в зв'язку з чим вчені відзначають певну схожість зазначених діянь [5, с. 27]. Дії, поганяють пам'ятники, могли б отримати оцінку за ст. 214 КК РФ. Однак

така кваліфікація неможлива через законодавчий опис злочину вандалізму [22, с. 117].

У ст. 243 КК РФ встановлено кримінальну відповідальність за знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації, включених до єдиного державного реєстру об'єктів культурного спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації, виявлених об'єктів культурної спадщини чи культурних цінностей, диспозиція і санкція якої змінені Федеральним законом «Про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації в частині припинення незаконної діяльності в галузі археології» від 23 липня 2013 року №245-ФЗ [132, с. 123]. При кваліфікації діяння за ознаками статті 243 КК РФ форма поведінкового акту (дія або бездіяльність) не повинна мати значення [75, с. 16].

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 243 КК РФ полягає у вчиненні дій щодо пошкодження або знищення пам'яток історії і культури, природних комплексів або об'єктів, а також предметів або документів, що мають історичну або культурну цінність. Таке злочинне діяння є злочином з матеріальним складом. [10, с. 18]. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 243-1 КК РФ, характеризується дією (бездіяльністю) у вигляді порушення вимог збереження і (або) сучасного використання об'єктів культурної спадщини, виявлених об'єктів культурної спадщини, наслідком у вигляді необережного безповоротного знищення або пошкодження пам'яток історії та культури у великому розмірі, а також причинного зв'язком між ними [211, с. 87].

Злочин, передбачений ст. 243 КК РФ, характеризується тим, що призводить до фактичної втрати історичних або культурних цінностей або до втрати ними своїх унікальних властивостей. Дані дії висловлюють грубе нехтування до ідеалів етики, естетики, гармонії. Іншими словами, вони представляють собою наругу над духовними цінностями і моральними засадами суспільства [139, с. 157]. Так, в результаті широкомасштабної

реконструкції м. Казань, Республіка Татарстан позбулася чотирнадцяти будівель, що становлять культурну та історичну цінність, ще одинадцять об'єктів перебували під загрозою ліквідації. Такі наслідки стали можливими в результаті порушення містобудівного, земельного законодавства, а також норм про охорону пам'яток історії та культури [61].

Слід особливо відзначити, що об'єкти археологічної спадщини вважаються виявленими з дня їх знаходження. Ці об'єкти підлягають державній охороні вже безпосередньо з того моменту коли їх виявили. Такі об'єкти без проведення історико - культурної експертизи набувають статусу виявлених пам'яток [77, с. 276].

Об'єктивна сторона розглянутого злочину виражається в дії, змістом якого є знищення або пошкодження пам'яток історії та культури. Слід зазначити, що формулювання диспозиції зазначеної статті Кримінального кодексу змінилася в порівнянні з колишньою її редакцією, яка розкривала даний елемент злочину як знищення, руйнування і псування зазначених предметів. При цьому представляється, що справжній спосіб опису найбільш точно і повно відображає зовнішню сторону досліджуваного злочину і передає характер його суспільної небезпеки [132, с. 125].

Розмір пошкодження пам'ятника історії і культури не повинен впливати на кваліфікацію діяння за статтею 243 КК РФ. *Так, 8 червня 2016 р. вироком Міщанського районного суду м Москви РФ, особу було визнано винною в скоєнні злочину, передбаченого ч.1 ст. 243 КК РФ. Винний, маючи умисел на пошкодження виявленого об'єкту культурної спадщини, що підлягає державній охороні відповідно до Федерального закону від 25 червня 2002 року №73-ФЗ (ред. від 09.03.2016 р.), діючи свідомо, вибравши в якості предмета злочинного посягання входні двері першого під'їзду будівлі, що є об'єктом реставраційного відтворення, який зберіг історичний вигляд початкового столярного заповнення. Такі входні двері є елементом виявленого об'єкту культурної спадщини, були композиційним і архітектурно-художнім вирішенням головного фасаду будівлі. Винний в період з 01 години 12 хвилин до 01 годин 26 хв.*

09.11.2015 року, підійшов до зазначених дверей, заздалегідь приготувавши для вчинення злочину каністру з легкозаймистою рідиною, що представляла собою суміш бензину і скипидару та облив зазначені двері, усвідомлюючи, що своїми діями заподіє шкоду, і двері втраять свою цінність, і в подальшому не можуть бути використані за призначенням. Винний за допомогою невстановленого запального пристрою, підпалив її, в результаті чого двері загорілися, але були погашені співробітниками ФГКУ. Винного було затримано, а його злочинні дії були припинені [30].

При кваліфікації діяння за ознаками статті 243 КК РФ форма поведінкового акту (дія або бездіяльність) не повинна мати значення. За ст. 243 КК РФ може кваліфікуватися діяння, вчинене тільки умисно [75, с. 16].

Проте, злочини проти культурних цінностей можуть кваліфікуватися і за іншими статтями Кримінального кодексу РФ про що наочно свідчить офіційна статистика. Як правило, це норми, що передбачають кримінальну відповідальність за розкрадання: крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства. Однак не виключено, що діяннями, де в якості предмета виступає культурна цінність, можуть виступати привласнення або розтрата, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, свідомо чи необережне знищення або пошкодження майна. [77, с. 274].

Слід особливо відзначити, що об'єкти археологічної спадщини вважаються виявленими з дня їх знаходження. Ці об'єкти підлягають державній охороні вже безпосередньо з того моменту коли їх виявили. Такі об'єкти без проведення історико - культурної експертизи набувають статусу виявлених пам'яток [77, с. 276].

Об'єктивна сторона розглянутого злочину виражається в дії, змістом якого є знищення або пошкодження пам'яток історії та культури. Слід зазначити, що формулювання диспозиції зазначеної статті Кримінального кодексу змінилася в порівнянні з колишньою її редакцією, яка розкривала даний елемент злочину як знищення, руйнування і псування зазначених предметів. При цьому представляється, що справжній спосіб опису найбільш

точно і повно відображає зовнішню сторону досліджуваного злочину і передає характер його суспільної небезпеки [132, с. 125].

Що стосується сербського кримінального законодавства в частині захисту культурних цінностей від пошкодження та (або) знищення, то можна відмітити наявність у КК Сербії двох самостійних складів злочинів. Мова йде про норму статті 383 і ч. 3 статті 212 КК Сербії [238].

Статтею 383 КК Сербії було доповнено після підписання та ратифікації Гаазької конвенції 1954 року та Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 року.

Відповідно до ст. 383 КК Сербії той, хто порушує міжнародне право під час війни чи збройних конфліктів, знищує культурні чи історичні пам'ятки чи інші об'єкти культури чи релігійні споруди чи установи чи споруди, призначені для мистецтв, наук, освіти чи гуманітарних цілей, або наказує вчиняти такі дії, карається позбавленням волі від трьох до п'ятнадцяти років [238].

Відповідно до ч.3 ст. 212 КК Сербії, карається позбавленням волі від шести місяців до п'яти років, той, хто руйнує, пошкоджує чи іншим чином робить непридатним культурний об'єкт, захищене середовище нерухомого культурного блага [238].

Розміщення такої норми на рівні частини третьої статті свідчить про більш серйозну форму кримінально-караного знищення та пошкодження чужого майна, порівняно з основним складом.

Форми об'єктивної сторони визначені альтернативно як знищення, пошкодження або приведення у непридатність, що також визначає наслідки цього злочинного діяння. Шкідливі наслідки мають місце, коли властивості предмета злочинного посягання частково змінюються в негативному сенсі.

Під пошкодженням, сербські вчені розуміють зміну властивості об'єкту в негативному сенсі, тобто зміну зовнішнього вигляду чи зменшення значення. Об'єкт стає непридатним, коли його вже не можна використовувати взагалі, коли він вже не може служити тій цілі, для якої він був призначений [277].

Під знищенням розуміють повне руйнування фізичних властивостей речі (горінням, розчиненням тощо) або приведення її у такий стан, коли така річ втрачає свою цінність і стає повністю непридатною для використання (шляхом розбивання, знесення) [277]. Ця форма злочину карається позбавленням волі від шести місяців до п'яти років.

Аналогічним чином поступили і законодавці Чорногорії. Чорногорія також приєдналася до Гаазької конвенції у 1954 році, в результаті чого, змінила кримінальне законодавство.

Статтею 439 КК Чорногорії встановлено, що хто, порушуючи норми міжнародного права під час війни або збройного конфлікту, знищує або використовує для військових цілей культурні чи історичні пам'ятки чи інші культурні товари чи релігійні споруди чи установи або споруди, призначені для наукових, мистецьких, освітніх чи гуманітарних цілей, або хто присвоює злочини рухоме культурне благо або наказує про вчинення таких правопорушень, карається покаранням ув'язненням на строк від трьох до п'ятнадцяти років [234].

Відповідно до ст. 253а КК Чорногорії той, хто завдає шкоди, руйнує або робить непридатним культурний об'єкт, карається тюремним ув'язненням на строк від одного до восьми років.

Стаття 264 КК Македонії передбачає відповідальність за пошкодження або знищення об'єктів під тимчасовою охороною чи культурної спадщини або природних раритетів [235].

КК Словенії містить норму щодо пошкодження або знищення об'єктів особливого культурного значення або природних раритетів, яка знаходить в Розділі 23 Злочини проти власності. Той, хто незаконно пошкоджує або знищує об'єкти особливого культурного значення, природні цікавості, інші охоронювані природні чи державний ресурси, засуджується до позбавлення волі на не більше ніж п'ять років. (ст. 219 КК Словенії) [239].

КК Албанії передбачає відповідальність за знищення творів культури. Навмисне знищення чи пошкодження творів культури карається штрафом або

до трьох років позбавлення волі. У ч. 2 ст. 160 визначається, що коли злочинне діяння призвело до знищення або пошкодження творів культури загальнодержавного значення, воно карається штрафом або до восьми років позбавлення волі [227].

Зупинемося і на положеннях КК Словаччини, оскільки пошкодження та руйнація пам'яток культури визнається злочином за цим КК (§ 248а «Пошкодження та руйнація пам'яток культури» КК Словаччини).

У науковій літературі зверталася увага на ґрунтовність кримінально-правових положень нового КК Словаччини.

Підчас створенні нового Кримінального кодексу були враховані культурні та правові традиції Словаччини, а також збережені прогресивні і перевірені часом кримінально-правові інститути епохи Чехословаччини. Одночасно в новому законі суворо визначені межі охорони прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних договорів і Конституції Словацької Республіки. До найважливіших змін, які привніс новий Кримінальний кодекс, слід віднести поглиблення диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності фізичних осіб, оптимізацію основ кримінальної відповідальності неповнолітніх, зміну існуючого матеріального поняття злочину на формальне його розуміння, зміну категоризації кримінальних діянь, а також зміну всієї системи призначення покарань, включаючи розширення їх видів [185, С. 260-261].

З об'єктивної сторони склад злочину, передбачений § 248а «Пошкодження та руйнація пам'яток культури» КК Словаччини, характеризується, діями винного, який пошкоджує, знецінює або знищує нерухомий об'єкт, який є пам'яткою культури, або перешкоджає процедурі визнання нерухомого об'єкта пам'яткою культури і тим самим завдає значної шкоди.

Статтею 321 КК Федерації Боснії та Герцеговини встановлено кримінальну відповідальність за пошкодження, знищення та незаконне вивезення пам'яток культури та охоронюваних природних об'єктів [228].

Відповідно до ч. 1 ст. 321 КК Федерації Боснії та Герцеговини відповідальність несе той, хто завдає шкоди або знищує пам'ятку культури або природний об'єкт, який охороняється, та карається штрафом або позбавленням волі на строк не більше трьох років.

Кваліфікованим видом є норма ч. 2 ст. 321 КК Федерації Боснії та Герцеговини, якщо кримінальне правопорушення, зазначене у ч. 1 цієї статті, вчинено стосовно пам'ятки культури або охоронюваного природного об'єкту особливої цінності або якщо завдано значної шкоди. У такому разі винний карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років.

Відповідно до ч. 3 ст. 321 КК Федерації Боснії та Герцеговини хто експортує чи вивозить за кордон пам'ятку культури чи охоронюваний природний об'єкт без а дозвіл, виданий компетентним органом, карається позбавленням волі на строк не більше трьох років [228].

Особливо слід зупинитися і на аналізі положень КК Республіки Болгарії.

Так, особлива частина Кримінального кодексу Республіки Болгарія структурована також на глави, розділи і статті. У кожному розділі по родовому об'єкту об'єднуються окремі категорії злочинів. Класифікація злочинів зроблена в залежно від значимості охоронюваних суспільних відносин, тобто вона підпорядкована їх ранжируванню. Відразу ж слід зазначити, що існуюча класифікація злочинів у Особливої частини Кримінального кодексу Болгарії не відповідає, з погляду сучасного кримінального права, вимогам диференціації злочинів за ступенем їх суспільної небезпеки. Як видно зі змісту Кримінального кодексу, Особлива частина починається з злочинів проти республіки. Відомо, що нові кримінальні кодекси ряду країн Європи, повністю прийняті в останні роки, починають класифікацію злочинів або з злочинів проти основних прав і свобод особи, або з злочинів проти миру і людства [185, с. 264].

На нинішньому етапі розвитку болгарського кримінального права нормами Особливої частини Кримінального кодексу охоплені майже всі суспільно небезпечні посягання на соціальні цінності нового суспільства, плюралізму та ринкової економіки. Це результат безлічі змін і доповнень його

після радикальних суспільно-політичних і економічних змін за останні десять років.

Процес вдосконалення Кримінального кодексу Болгарії пройшов кілька етапів. Перші істотні зміни Кримінального кодексу зроблені в 1975 р., коли в кодекс було включено ряд нових складів злочинів: проти безпеки міжнародної цивільної авіації (ст.ст.340- 3416 КК), наркотизм (ст.ст.354-354в КК), деякі екологічні злочини (ст.ст.352-353 КК), апартеїд (ст.ст.417-418 КК). Слід зазначити, що останні зміни КК 2000 р знову пов'язані з розширенням сфери боротьби з наркотизмом [185, с. 264].

Найбільш великі реформи Кримінального кодексу після його прийняття в 1968 р. здійснені в 1982 р. Вони ставляться як до деяких інститутів Загальної частини, так і до вдосконалення редакції та розширенню Особливої частини Кримінального кодексу. Тоді вперше в кримінальне законодавство Болгарії були включені два нових інституту - виправданий господарський ризик (ст.13а КК) і повна реабілітація по праву (ст.88а КК). По-новому були редагувати норми про рецидивів Реформи Кримінального кодексу Болгарії за останні десять років демократичного переходу країни спрямовані насамперед на пристосовування закону до нових суспільних відносин і до їхнього захисту від нових форм злочинності. Вони проводяться за трьома напрямками.

По-перше, новими змінами та доповненнями Кримінального кодексу після 1989 року було звільнено від ряду непотрібних ідеологем, які були зайвими і обтяжували текст закону. Подібні ідеологеми надавали закону характер маніфесту правлячої партії. Демократичні зрушення суспільства зумовили і негайну декриміналізацію деяких злочинів, як, наприклад, так званих ідеологічних злочинів проти республіки (ст.108 та ін. КК), поширення чуток проти влади (ст.273 КК) та ін. Декриміналізовано були також і деякі економічні злочини , які не притаманні ринковій економіці. З кодексу були виключені норми про відповідальність за приватну підприємницьку діяльність, спекуляцію, монополію зовнішньої торгівлі і т.ін. У той же час ще з першими реформами Кримінального кодексу після 1989 р. був створений новий режим

охорони власності, у зв'язку з чим злочини проти соціалістичної власності (глава п'ята КК) і злочини проти особистої власності (глава сьома КК) були об'єднані в одній главі - п'ятої «Злочини проти власності». Ці зміни впливають з Конституції Республіки Болгарія 1991 р., яка встановила однаковий режим рівнопоставленості всіх форм власності в країні [185, с. 264].

По-друге, важливим напрямком реформ Кримінального кодексу 90-х років нинішнього століття є охорона нових суспільних відносин у сфері банківської справи (у зв'язку з появою приватних торгових банків), у сфері функціонування авторського права, фінансової та податкової систем та ін. В даному випадку заслуговує на увагу створення нового розділу 1а - глави шостої «Злочини проти кредиторів» та нової глави сьомий «Злочини проти фінансової системи», в якій особливе місце займає стаття 253а Кримінального кодексу, що встановлює вперше в болгарському кримінальному законодавстві кримінальну відповідальність за «відмивання грошей» [185, с. 265].

По-третє, безліч змін у Кримінальному кодексі Болгарії останніх років обумовлено важкою криміногенною обстановкою в країні. Нова суспільно-політична та економічна ситуація викликала небувалий ріст злочинності. Основна реакція законодавця - це посилення репресії, що навряд чи сприяло б позитивної зміни стану і характеру злочинності [185, с. 265].

Відповідно до ч. 1 ст. 277а КК Болгарії особа, яка шукає археологічні пам'ятки без відповідного дозволу, карається позбавленням волі на строк до п'яти років.

Згідно з ч. 2 ст. 277а КК Болгарії особа, яка без відповідного дозволу виконує або замовляє проведення виїзних робіт на місці археологічні розкопки, геофізичні або підводні дослідження або виконує земляні роботи в суперечність процедури, передбаченій законом про площу нерухомого культурного надбання або в її зоні безпеки, карається позбавленням волі на строк до шести років і штрафом від двох тисяч до двадцяти тисяч левів.

Відповідно до ч. 3 ст. 277а КК Болгарії якщо для здійснення дій було використано технічне обладнання або транспортні засоби, покаранням є

позбавлення волі від одного до шести років і штраф від п'яти тисяч до п'ятидесяти тисяч.

Особа, яка замовляє або допускає здійснення протиправної діяльності щодо охоронця території для збереження культурної спадщини, карається позбавленням волі на строк до п'яти років та штрафом від двох тисяч до десяти тисяч левів (ч. 4 ст. 277а КК Болгарії).

Особа, яка продовжує, замовляє або дозволяє продовження діяльності згідно з ч. 4 цієї статті, після того, як його було призупинено належними органами, карається позбавленням волі від одного до шести років та штрафом від трьох тисяч до двадцяти тисяч левів (ч. 5 ст. 277а КК Болгарії).

За КК Хорватії передбачено дві норми – загальна та спеціальна, - про відповідальність за знищення об'єктів культурної спадщини.

Кримінальна відповідальність за зловмисне заподіяння шкоди (Oštećenje tuđe stvari) передбачена статтею 235 КК Хорватії. Відповідальність несе той, хто пошкоджує, руйнує, спотворює або робить непридатним чуже майно [185, С. 259].

Обтяжуючими обставинами є вчинення злочину з низьких спонукань або завдання істотної шкоди.

Відповідно до ст. 319 КК Хорватії той, хто завдає шкоди або знищує предмет культурних цінностей карається позбавленням волі не більше трьох років [230].

У кримінально-правовій літературі КК Хорватії не одноразово ставав об'єктом уваги учених. Так, зверталася увага на те, що за кримінальним правом Хорватії, злочин, за який передбачена кримінальна відповідальність ст. 319 КК Хорватії, не єдиним у механізмі кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини [185, С.257-258]. Наприклад, відповідно до статті 229 КК Хорватії передбачено відповідальність за кваліфіковані види крадіжки, в тому числі за крадіжку культурних цінностей або предмету наукового, мистецького, історичного чи технічного значення, чи з громадської колекції (зібрання), захищеної приватної колекції або виставлені публічно [230].

Кримінальна відповідальність за знищення культурної та національної спадщини (Destruction of Cultural and National Heritage) передбачена і в КК Республіки Латвії [231]. Так, відповідно до ст. 79 КК Республіки Латвії для особи, яка вчиняє навмисне знищення таких цінностей, які становлять частину культурної або національної спадщини, покаранням є позбавлення волі на строк до дванадцяти років.

Самостійна норма про відповідальність за незаконні дії щодо охоронюваного державою пам'ятника культури (Illegal Actions Involving a Cultural Monument Protected by the State) передбачена у КК Республіки Латвії на рівні статті 229.

Згідно з ч. 1 ст. 229 КК Республіки Латвії за знищення, пошкодження або осквернення охоронюваного державою пам'ятника культури, а також за незаконне вивезення з Латвійської Республіки пам'ятника культури, що охороняється державою, або його незаконне відчуження, якщо цим було заподіяно значну шкоду інтересам держави або суспільства, покаранням є позбавлення волі на строк до двох років або тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф.

Відповідно до ч. 2 ст. 229 КК Республіки Латвії за знищення, пошкодження або осквернення пам'ятника культури, що охороняється державою, якщо таке було скоєне шляхом підпалу, використанням вибухових речовин або іншим небезпечним способом або якщо це було вчинено групою осіб, покаранням є позбавлення волі на строк до п'яти років або тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф [231].

Аналогічно до КК Республіки Латвії, у КК Литви передбачено самостійний склад злочину щодо знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини у військовій обстановці. Відповідно до ст. 106 КК Литви [232] передбачено кримінальну відповідальність за знищення об'єктів, що охороняються, розграбування, знищення або нанесення шкоди національним цінним об'єктам нерухомості (Destruction of Protected Objects, Plunder, Destruction of or Causing Damage to National Valuable Properties).

Особа, яка видає наказ, не виправданий військовою необхідністю, знищити або знищує історичні пам'ятники, предмети культури, мистецтва, освіти, виховання, науки або релігія, що охороняється договорами або національними правовими актами, використовує такі предмети або їх середовище для військових дій, пограбування або привласнення національних цінностей особливого значення на окупованій або анексованій території або знищує або завдає їм шкоди актами вандалізму та спричиняє великі збитки, карається позбавленням волі на строк від трьох до дванадцяти років (ст. 106 КК Литви).

Разом з тим, на відміну від КК Республіки Латвії, у КК Литви відповідальність за пошкодження культурних цінностей передбачена на рівні окремих злочинів проти власності. Так, відповідно до ч. 2 ст. 187 КК Литви, якою передбачено кримінальну відповідальність за знищення або пошкодження майна (*Destruction of or Damage to Property*), особа, яка знищує або пошкоджує чуже майно загально-небезпечним способом або розбираючи або пошкоджуючи установку або зібрані блоки, якщо це могло завдати шкоди людям, або знищити, демонтувати або пошкодити майно, що включає інфраструктуру юридичних осіб, що має стратегічне або велике значення для національної безпеки або її частини, або знищує або пошкоджує чуже майно великої вартості або *цінності, що мають значне наукове, історичне або культурне значення*, карається штрафом, обмеженням волі або арештом або засудженням до позбавлення волі на строк до п'яти років [232].

Згідно статті 188 КК Литви особа, яка з необережності, знищує або завдає шкоди чужому майну та завдає серйозної майнової шкоди потерпілому або знищує або пошкоджує цінності, які мають значне наукове, історичне чи культурне значення, карається громадськими роботами, штрафом або обмеженням волі або засудженням до позбавлення волі на строк до двох років [232].

Згідно з § 107 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія передбачено кримінальну відповідальність за напади на культурні цінності [282].

Відповідно до ч. 1 § 107 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія знищення, пошкодження або незаконне привласнення пам'ятки культури, церкви чи іншої споруди чи об'єкта релігійного значення, твір мистецтва чи науки, архів культурних цінностей, бібліотека, музей чи наукова колекція, що не використовується у військових цілях, карається грошовим покаранням або позбавленням волі на два-десять років.

Отже, кримінальна відповідальність настає лише за умови, що такий об'єкт не використовується для військових цілей. Для аналізу об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого § 107 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія важливим, на наш погляд, є встановлення поняття «об'єкту, що використовується для військових цілі». Зауважимо, що поняття об'єктів, які використовуються для військових цілей, обмежується тими об'єктами, які за своїм характером, місцем розташування, призначенням або використанням вносять ефективний внесок у військові дії, а також чиє часткове або повне руйнування, захоплення чи нейтралізація, за певних обставин, забезпечує військову перевагу [254].

Згідно з § 204 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія карається пошкодження або знищення пам'яток культури, архівних записів, музейних предметів або музейних колекцій (Injuring or destruction of cultural monuments, archival records, museum objects or museum collections). Пошкодження або знищення пам'яток культури, архівних записів, музейних предметів або музейної колекції способом, який завдає значної шкоди, карається позбавленням волі на строк від одного до п'яти років [282].

Відповідно до § 205 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія встановлена відповідальність за пошкодження або знищення пам'яток культури, архівних записів, музейних предметів або музею колекції через необережність (Damaging or destroying of cultural monuments, archival records, museum objects or museum collections through negligence).

Згідно з ч. 1 § 205 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія пошкодження або знищення пам'ятника культури, музейного інвентаря або

музейної колекції через необережність способом, який є небезпечним для громадськості або завдає значної шкоди, карається грошовим покаранням або позбавленням волі на термін до одного року.

У кримінально-правовій доктрині країн Східної Європи пошкодження або знищення культурних цінностей означає приведення їх в такий стан, при якому вони втрачають частину своїх властивостей, стають частково непридатними для цільового використання, але підлягають відновленню (пошкодження та (або) приведення у непридатний стан) знищення, коли предмети не підлягають відновленню та повністю втрачають свої ціннісні характеристики (знищення та (або) руйнування) за допомогою різних способів, які, як правило, не мають значення для кваліфікації [261].

Разом з тим, формулювання об'єктивної сторони злочину різняться серед країн Східної Європи. Деякі країни, наприклад, КК Сербії, Чорногорії, називають три дії: руйнування, пошкодження чи інше приведення до непридатного стану культурного об'єкту. У КК Албанії, Словенії, Північної Македонії передбачено відповідальність за пошкодження або знищення об'єктів культурної спадщини. На основі аналізу доктринальних положень розуміння «знищення», «руйнування» та «пошкодження» в контексті ст. 298 КК України, а також практики нормотворення країн Східної Європи, нами запропоновано виключити слово «руйнування» з опису дій об'єктивної сторони складу злочину ч. 2 ст. 298 КК України.

Таким чином, об'єктивна сторона досліджуваного злочину за кримінальним правом України та країн Східної Європи характеризуються альтернативним зазначенням декількох можливих форм: 1) знищення або 2) пошкодження або 3) руйнування. Дисертант вважає, що дані дії слід розмежовувати одну від одної за механізмом заподіяння шкоди. Крім того, використання трьох форм в ст. 298 КК України є зайвим. Пропонуємо слово «знищення» з тексту ч. 2 ст. 298 КК України виключити. Вивчення зарубіжного законодавства дозволяє виявити ряд особливостей і підходів в правову охорону національних пам'яток. *Злочини, що посягають на історичні та культурні*

цінності за кримінальним правом України та країн Східної Європи, можна розділити на наступні групи: 1. Умисне або необережне знищення (пошкодження) історичних або культурних цінностей (Литва); 2. Несанкціоновані археологічні розкопки (Болгарія, Естонія); 3. Військові злочини, коли посягання на культурні цінності є порушенням норм і правил ведення війни і збройних конфліктів (Болгарія, Литва, Латвія, Естонія, Польща); 5. Інші злочини, що посягають на культурні цінності, наприклад, наруга над пам'ятниками історії і культури (Республіка Білорусь). На нашу думку, деякі норми і положення можуть бути затребувані українською кримінально-правова доктриною.

2.2. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи

З метою повного порівняльно-правового аналізу складу злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, необхідно звернутися до аналізу його суб'єктивних ознак. До суб'єктивних ознак суспільно небезпечного посягання слід відносити характеристику ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони.

Суб'єкт складу злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини є обов'язковим елементом такого складу.

Аналіз основ кримінальної відповідальності показує, що склад злочину необхідно розглядати як визначену систему, цілісність, ансамбль, всі елементи і складові частини якого знаходяться в нерозривному зв'язку і взаємозалежності, у своїй єдності утворюючи інтегроване, нерозривне ціле [195]. Як елемент складу злочину суб'єкт злочину характеризується певними ознаками, які поділяються на обов'язкові та додаткові.

До обов'язкових ознак суб'єкта злочину належать: фізична особа; загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність; осудність особи. Відсутність будь-якої із цих обов'язкових ознак указує на відсутність

суб'єкта злочину взагалі. У тих випадках, коли, окрім обов'язкових ознак суб'єкта злочину, передбачаються його додаткові ознаки, їх (ознак) наявність (сукупність) дає змогу охарактеризувати суб'єкта злочину як спеціального. Ознаки такого спеціального суб'єкта можуть закріплюватись в окремих нормах КК або визначатися тлумаченням їх окремих положень. У разі відсутності будь-якої ознаки спеціального суб'єкта злочину наявність складу злочину, елементом якого є такий суб'єкт, виключається. Проте в окремих випадках відсутність усіх ознак спеціального суб'єкта не означає відсутності складу іншого злочину, суб'єкт якого є загальним, або зміст спеціального суб'єкта цього злочину (іншого злочину) передбачає сукупність його інших ознак [15, с. 146].

У статті 15 (2) Другого протоколу зазначається, що держави-учасниці при визначенні форм індивідуальної кримінальної відповідальності повинні дотримуватися загальних принципів права і міжнародного права, включаючи правила, які поширюються на індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, які поряд з тими, хто безпосередньо вчинює діяти, задіяні у вчиненні злочину.

Особи, як-то військовослужбовці або цивільні особи, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності не тільки за вчинення серйозних порушень Другого протоколу, але і за накази до вчинення таких порушень.

У ситуаціях збройного конфлікту озброєні сили або групи зазвичай підпорядковуються командуванню, яке несе відповідальність за поведінку своїх підлеглих. Таким чином, для забезпечення ефективності репресивної системи розумно, щоб вищі керівники несли індивідуальну відповідальність, якщо вони не вживають належних заходів для запобігання серйозних порушень з боку своїх підлеглих.

На практиці форми індивідуальної кримінальної відповідальності включають:

- Особи, безпосередньо здійснюють дію (комісія може включати бездіяльність, у випадках якщо обвинувачений зобов'язаний діяти за законом);

- Ті, хто намагається вчинити дію;
- Ті, хто бере участь у дії в його скоєнні або спробі здійснення (зокрема, замовляючи або допомагаючи) [286, с. 11-12].

Під суб'єктом злочину розуміється не людина і не особистість, а юридична умовність - сукупність ознак, що визначають правової, вікової і психічний статус особи, відповідальної за вчинення злочину. Суб'єкт злочину - саме кримінально-правовий статус, мають кілька юридично значимих складових, необхідних для виникнення кримінальної відповідальності [220, с. 100].

В.В. Базелюк зазначає, що «частина 2 ст. 298 КК передбачає кримінальну відповідальність за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин, ч. 3 - за ті самі дії, вчинені щодо пам'яток національного значення, а ч. 4 - за дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» [12, с. 124]. Дослідниця приходить до справедливого висновку, що «норми, визначені в зазначених частинах ст. 298 КК, також ніяких указівок щодо суб'єкта злочину не містять» [12, с. 124].

На підставі тлумачення цих норм та відповідно до статей 18, 19 та 22 Загальної частини КК можна дійти висновку, що суб'єктом цих злочинів також може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-ти років. Дослідження матеріалів судової практики показало, що суб'єктом вчинення діянь, передбачених у частинах 2, 3 та 4, може бути як стороння особа, так і особа, яка має певний, передбачений нормативно-правовими актами, зв'язок з об'єктом культурної спадщини або пам'яткою національного значення. Виділення останніх також має значення для врахування особи злочинця [12, с. 124]. Л. Р. Клебанов справедливо зазначає, що суб'єктом знищення або пошкодження пам'яток історії та культури є осудна фізична особа, яка досягла 16-річного віку [76, с. 262]. Не можна погодитися з позицією Ю. М. Ткачевського в тому, що

суб'єктом даного злочину слід визнавати особу, яка досягла віку 16 років [166, с. 355]. Нам видається ця точка зору недостатньо обґрунтованою через те, що наявність стану осудності служить обов'язковою ознакою суб'єкта будь-якого злочину і відсутність такого виключає настання кримінальної відповідальності за вчинене, оскільки несамовитий особа не може повною мірою усвідомлювати фактичний характер вчинюваних дій і їх суспільну небезпечність.

Суб'єктом знищення або пошкодження пам'яток історії та культури є осудна фізична особа, яка досягла 16-річного віку. Так, 2 червня 2008 року судом Новосільського району (РФ) винесено вирок у відношенні жителя Московської області, 1970 року народження, за вчинення злочину, передбаченого ч.1 ст. 243 Кримінального кодексу Російської Федерації (знищення або пошкодження пам'яток історії та культури), засуджений до штрафу в сумі 10000 рублів.

За встановленими обставинами, 5 серпня 2007 р в день святкування визволення міста Орла від німецько-фашистських загарбників, засуджений на автомобілі проїжджав повз військово-історичного комплексу «В'яжи», розташованого вздовж автодороги Новосиль - Мценськ. Бажаючи здивувати своїх друзів, за допомогою буксирувального тросу з військово-історичного комплексу «В'яжи» перевіз знаряддя: 76-ти міліметрову гармату ЗІС - 3 зразка 1942 року, вартістю 120000 рублів, що складається на балансі муніципального межпоселенческого установи культури «Новосільській історико-культурний центр», що є складовою частиною пам'ятного знака до військово-історичного комплексу «В'яжи», на 4-й кілометр автодороги «Новосиль - В'яжи. Своїми діями вчинив пошкодження пам'ятника історії, взятого під охорону держави [170].

І.О. Харь дослідила суб'єкт злочину незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (ст. 298 КК) [212, с. 103]. Щодо суб'єкта злочину, передбаченого ст. 298 КК, існують такі судження: 1) В.В.

Кузнецов стверджує, що суб'єкт цього злочину є, як правило, загальним, тому що додаткових (спеціальних) ознак відповідні норми практично не містять, а за ч. 5 ст. 298 КК суб'єктом злочину є службова особа, яка вчиняє злочин з використанням службового становища [106, с. 336]; 2) В.А. Ломако переконує, що суб'єктом злочину, передбаченого частинами 1, 2, 3 і 4 ст. 298 КК, можуть бути особи, які досягли 16-річного віку, а за ч. 5 — будь-яка службова особа, яка вчинила злочин, передбачений частинами 2 або 3 цієї статті, з використанням свого службового становища [124, с. 381]; 3) М.І. Хавронюк, О.О. Дудоров запевняють що суб'єкт злочину, передбачений частинами 1- 4 ст. 298, загальний, а ч. 5 цієї статті — службова особа [210, с. 874]; 4) І.А. Вартилицька наполягає на тому, що суб'єкт злочину, передбачений частинами 1, 2, 3 та 4 ст. 298 КК, — загальний, тобто фізична осудна особа, яка на час вчинення злочину досягла 16-річного віку, а за ч. 5 — спеціальний, а саме: службова особа [28, с. 673]. Аналіз запропонованих поглядів на суб'єкт злочину, передбачений ст. 298 КК, надає нам можливість виділити такі позитивні положення: 1) що суб'єктом злочину, передбаченого частинами 1—4 ст. 298 КК, є фізична осудна особа; 2) це особа, якій виповнилося 16 років; 3) за ч. 5 ст. 298 КК суб'єктом є службова особа [212, с. 103]. А. Е. Шалагін наполягає, що суб'єктом розглядуваного злочину є осудна фізична особа, яка досягла шістнадцятирічного віку [216]. На наш погляд, встановлення вікового порога в 16 років за вчинене діяння цілком виправдано, оскільки в повній мірі узгоджується з рівнем інтелектуального розвитку особистості та здатністю усвідомлення винним як значення культурних цінностей, так і суспільної небезпеки їх знищення або пошкодження

І.О.Харь пропонує таке визначення суб'єкта злочину, передбаченого ст. 298 КК: «Суб'єктом злочину незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за ч. 1—4 цієї статті є фізична осудна приватна, неслужбова особа (громадянин України, особа без громадянства, громадянин

іноземної держави), якій до моменту вчинення злочину виповнилося 16 років, а за ч. 5 ст. 298 КК — будь-яка службова особа, яка вчинила злочин, передбачений частинами 2 або 3 цієї статті, з використанням свого службового становища» [212, с. 103].

На наш погляд, позиція І.О.Харь є дещо спірною. Авторка нічого не говорить про специфіку юридичної конструкції норми ст. 298 КК України. І.О.Харь зазначає про суб'єкт злочину, передбаченого ст. 298 КК, хоча ч. 1 і ч.2 – це два самостійні склади злочинів і давати визначення «суб'єкта злочину незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» [212, с. 103] є не зовсім коректним.

Суб'єкт злочину ст. 344 КК Республіки Білорусь загальний. Відповідальність настає з 16 років. Особи віком від 14 до 16 років, умисно зруйнували, які знищили або пошкодили пам'ятники історії і культури, що знаходяться під охороною держави, або знищили або пошкодили предмети або документи, що мають історичну або культурну цінність, при наявності передбачених законом ознак несуть відповідальність за ч. 2 або 3 ст. 218 КК Республіки Білорусь.

Для того, щоб провести якісне порівняльно-правове дослідження, слід розкрити відмінності загальних положень КК деяких країн Східної Європи щодо вікових меж кримінальної відповідальності. У ст. 10 КК Республіки Польща передбачені вікові межі кримінальної відповідальності [285]. Зокрема, встановлено, що відповідальність несе той, хто вчинив кримінально-каране діяння після досягнення ним 17 років, а у виняткових випадках – з 15 років (якщо було вчинено одне з зазначених злочинів в КК і якщо дозволяють на це обставини справи і певні властивості особистості підозрюваного). Як справедливо зазначає К. Лясковська, «при цьому призначене неповнолітньому покарання не може перевищувати двох третин верхньої межі покарання, передбаченого законом за вчинення даного злочину» [126, с. 29].

Відповідно до статей 31 і 32 КК Болгарія [229] особи віком до 14 років не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, хоча до них можуть застосовуватися заходи виховного характеру, якщо вони скоїли соціально небезпечні діяння. Особа у віці від 14 до 18 років може бути притягнуто до кримінальної відповідальності тільки в тому випадку, якщо він або вона був у змозі зрозуміти природу і сенс дії і керувати своїми діями.

КК Північної Македонії визначає, що кримінальні санкції не можуть застосовуватися до осіб молодше чотирнадцяти років, коли вони вчинили злочин. [Кримінальний кодекс, стаття 71] [235]. *Так, прокуратурою міста Прилеп (Республіка Македонія) було порушено кримінальну справу щодо 15-річного К.Д. через наявність підстав підозри у вчиненні кримінального злочину «пошкодження чи знищення товарів під тимчасовою охороною чи культурною спадщиною або природними раритетами», що караються згідно зі статтею 264 Кримінального кодексу Республіки Македонія.*

30 січня 2018 року працівники міліції помітили, що на пам'ятці культури - Меморіальному музеї «11 жовтня 1941 р.» у Прилепі, який охороняється законом, та кількох інших будівлях були намальовані хрестики зозулі. Після вжитих оперативних заходів було встановлено, що винним був неповнолітній К.Д [275].

Згідно зі ст. 21 КК Молдови діти можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за всі злочини, вчинені з 16 років і за деякі названі злочини з 14 років [233].

У Республіці Молдова законодавчий орган встановлює згадані факти як порушення режиму охорони і використання об'єктів культурної спадщини та пам'яток, зведених в громадських місцях. Вони регулюються Кодексом Республіки Молдова про правопорушення. За такі порушення застосовуються санкції, що передбачають штрафи, накладаються на фізичних, посадових та юридичних осіб [83, с. 50-51].

Суб'єктом злочину є: 1) фізична особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку; 2) юридична особа, що здійснює підприємницьку діяльність.

Новою і суперечливою темою останніх років XX століття та першого десятиліття нашого століття є явище кримінальної відповідальності юридичних осіб. Більшість країн Східної Європи закріпило на рівні кримінально-правових норм можливість реальної кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Ураховуючи, що більшість країн Східної Європи, вже в ЄС наведемо цитату проф. І. Єленека, який зазначає, що наразі останньою європейською державою, в якій законодавчо закріплено кримінальну відповідальність юридичних осіб, була Австрія, де нове законодавство було прийняте з 1 січня 2006 р. У даний час кримінальна відповідальність юридичних осіб запроваджена в тій чи іншій формі в двадцяти чотирьох із двадцяти семи держав Європейського Союзу, а за межами держав Європейського Союзу, кримінальна відповідальність юридичних осіб чітко закріплена у Швейцарії, Норвегії та Ісландії [266].

Словацька Республіка прийняла положення про кримінальну відповідальність юридичних осіб у 2010 р., приєднавшись до більшості європейських держав, які виконали свої міжнародні зобов'язання, і ввела одну з форм кримінальної відповідальності юридичних осіб [278]. Кримінальна відповідальність юридичних осіб дозволяє притягати до відповідальності юридичних осіб за їх протиправну поведінку, дозволяє застосовувати санкції за злочинні діяння.

Кримінальне законодавство Республіки Чехія передбачає 8 видів покарань для юридичних осіб:

1. Припинення діяльності юридичної особи.
2. Конфіскація майна.
3. Грошовий штраф.
4. Конфіскація активів або нерухомого майна.

5. Заборона на здійснення відповідної діяльності.
6. Заборона на отримання нагород, участі в концесійних процедурах і в державних тендерах.
7. Заборона приймати будь-які пожертвування або субсидії.
8. Публікація судового рішення в ЗМІ [74, с.166].

Відповідно до закону Сербії, відповідальність юридичної особи виникає у випадках, коли відсутність нагляду або контролю з боку відповідальної особи призвело до вчинення злочину фізичною особою, що діє під наглядом і контролем відповідальної особи, з вигодою для такої юридичної особи. Інше формулювання міститься в законі Колишньої Югославської Республіки Македонія, яка передбачає, що юридична особа несе відповідальність за вчинення кримінального діяння своїм працівником чи представником, якщо «вчинення діяння сталося внаслідок нездійснення обов'язкового нагляду з боку наглядового органу».

Таким чином, законодавства держав Східної Європи передбачають різні спеціальні системи кримінальних покарань для юридичних осіб, які часто досить різноманітні. Вивчаючи їх, можна виділити цілий ряд «типових», які найбільш часто зустрічаються.

Так, В. Додонов, аналізуючи системи покарань для юридичних осіб в зарубіжних країнах, зазначає, що крім штрафу до корпорацій найбільш часто застосовуються такі санкції:

- 1) спеціальна конфіскація (Албанія);
- 2) обмеження діяльності юридичної особи, в тому числі заборона займатися окремими видами діяльності, закриття підрозділів або філій (Албанія, Литва, Молдова);
- 3) тимчасове припинення діяльності юридичної особи;
- 4) ліквідація юридичної особи (Литва, Молдова);
- 5) публікація вироку [51].

Норми ж КК України передбачають такі види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб (ст. 96-6 КК): 1) штраф; 2) конфіскація майна; 3) ліквідація. Штраф та ліквідація можуть застосовуватися лише як основні заходи кримінально-правового характеру, а конфіскація майна – лише як додатковий. При цьому не уточнюється порядок кримінальної відповідальності фізичних осіб, які діяли як уповноважені особи (представники) від імені та в інтересах юридичної особи. Можна лише допустити, що такі фізичні особи понесуть кримінальну відповідальність за фактично вчинене ними злочинне діяння поряд із застосуванням до підприємства, організації чи установи заходів кримінально-правового характеру [1, с. 35].

У практиці склалося 3 концепції розуміння кримінальної відповідальності юридичних осіб. А) Повний неприйняття кримінальної відповідальності юридичних осіб. Цим шляхом пішли країни Східної Європи - Болгарія, Угорщина, Польща, Югославія. Б) Повне визнання кримінальної відповідальності юридичної особи. При цьому в деяких країнах принцип кримінальної відповідальності юридичної особи не усуває кримінальної відповідальності фізичної особи. Даний принцип закріплений в КК Франції, послідовниками також стали Литва, Молдова, Естонія. КК Ісландії та Норвегії передбачають, що покарання до юридичної особи можуть бути застосовані навіть у тому випадку, якщо конкретний винуватець (фізична особа) не встановлено або не може бути покараний за злочин. С) В той же час ряд країн утримується від прямого залучення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, прагне вишукувати інші способи впливу на них, у випадках незаконної діяльності. Прикладом можна назвати Німеччину, Австрію і т.д [18].

Слід зазначити, що для Литви та Естонії є характерним встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за різні види знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Закріплення відповідальності юридичної особи на рівні окремої частини статті є обов'язковою умовою [260,

С. 48-49]. Так, наприклад, у статті 20 КК Литовської Республіки передбачено, що юридична особа несе відповідальність за злочинні діяння тільки в тому випадку, якщо така відповідальність передбачена спеціальною частиною КК.

В даний час кримінальне законодавство Латвії визнає лише індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб. У статті 11 Кримінального закону Республіки Латвії зазначено про вік, з якого настає кримінальна відповідальність, а у ст. 12 встановлено відповідальність фізичної особи як представника юридичної особи». Слід зазначити, що подібним чином це питання також було врегульовано в Законі Латвії про кримінальну справу 1933 р., де було визначено ст. 51 Загальної частини про відповідальність фізичних осіб у справах юридичних осіб. Коментарі до Закону про кримінальну відповідальність пояснюють, що стаття 51 була такою запроваджено з метою вирішення старого спору щодо того, чи можуть юридичні особи бути самостійними суб'єктами злочинів. Як зазначено в підручнику 1934 року, створеному професором П. Мінкою «Курс кримінального права. Загальна частина», латвійський Закон про кримінальну відповідальність дотримується старої точки зору, проведеної у Швейцарському проекті 1918 р. [284, с. 179].

У Пенітенціарному кодексі Республіки Естонія вчинення певного злочину юридичною особою прямо зазначено на рівні частини другої або третьої відповідних статей (параграфів) цього кодексу, які передбачають відповідальність за незаконне знищення чи пошкодження культурних цінностей. Так, згідно з ч. 3 § 107 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія дія, передбачена в пунктах (1) або (2) цієї статті, яка вчинена юридичною особою, карається грошовим покаранням.

Що означає, що карається знищення, пошкодження або незаконне привласнення пам'ятки культури, церкви чи іншої споруди чи об'єкта релігійного значення, твір мистецтва чи науки, архів культурних цінностей, бібліотека, музей чи наукова колекція, що не використовується у військових

цілях, або те саме діяння, яке завдано великої шкоди, вчинене юридичною особою.

Аналогічно згідно з ч. 2 § 204 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія карається пошкодження або знищення пам'яток культури, архівних записів, музейних предметів або музейних колекцій способом, який завдає значної шкоди, вчинене юридичною особою.

У свою чергу, відповідно до ч. 2 § 205 Пенітенціарного кодексу Республіки Естонія карається пошкодження або знищення пам'яток культури, архівних записів, музейних предметів або музею колекції через необережність способом, який є небезпечним для громадськості або завдає значної шкоди, вчинене юридичною особою.

Крім того, для того, щоб притягти юридичну особу до відповідальності, одного зазначення у спеціальній частині статті не достатньо. Необхідні певні умови, а саме: «по-перше, фізична особа, яка вчинила кримінальний злочин; по-друге, фізична особа, що вчинила кримінальний злочин в інтересах юридичної особи, діючи індивідуально або від імені юридичної особи; по-третє, якщо така фізична особа, займає певну керівну посаду і має право представляти юридичну особу або приймати рішення від імені компанії, контролювати діяльність юридичної особи» [223, с. 123]. Наприклад, Г. Шведас в статті «Деякі проблемні аспекти кримінальної відповідальності юридичної особи в конституційному судочинстві Литви і доктрині кримінального правосуддя» зазначає, що підчас встановлення вини юридичної особи важливо встановити зв'язок між дією, вчиненою фізичною особою, і стратегією діяльності юридичної особи, а також обізнаністю осіб, відповідальних за формування стратегії юридичної особи щодо неправомірної поведінки [225, с. 106].

Суб'єктом злочину (у частині, що стосується навмисного знищення чи пошкодження пам'яток історії та культури) також може бути власник пам'ятки. Згідно зі ст. 7 Закону про охорону пам'яток право розпорядження пам'ятками, що становлять приватну власність, здійснює власник. Однак право

розпорядження власника культурної пам'ятки обмежене. Згідно ст. 1 Закону Республіки Молдова про власність, прийнятого парламентом Республіки Молдова 22.01.1991 р. власник має право вчиняти проти свого майна будь-які дії, що не суперечать закону.

Відповідно до ст. 113 КК Румунії ніхто у віці до 14 років не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Дитина у віці від 14 до 16 років може бути притягнутий до кримінальної відповідальності тільки в тому випадку, якщо можна довести, що він або вона мали «проникливість». Діти старше 16 років притягуються до кримінальної відповідальності «в рамках системи санкцій, що застосовуються до неповнолітніх» [237].

У Румунії передбачені санкції по відношенню до фізичних і юридичних осіб за неналежний захист об'єктів культурної спадщини, а межі штрафів регулюються Постановою уряду [237]. У той же час румунська кримінально-правова система регулює покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі за «вчинення деградації, доведення до стану, що не дозволяє подальше використання або знищення класифікованого культурного блага». Санкції також застосовуються до фізичних осіб, які виконують роботи з консервації або реставрації рухомих культурних цінностей, класифікованих без акредитації і свідоцтва про вільну практиці, або за несанкціоновану діяльність лабораторій або майстерень, які виконують реставраційні роботи або роботи по консервації класифікованих культурних цінностей [83, с. 51].

За КК України, особа, яка вчинила злочин з 16 років, може бути притягнута до кримінальної відповідальності. У КК поняття «вік» стосовно суб'єкта злочину згадується у статтях Особливої частини. Воно також закріплене у статтях 22, 56, 57, 60, 61, 97, 102, 105, 107, 108 КК [15, с. 146].

В. В. Устименко писав, що спеціальний суб'єкт злочину – це особа, що володіє поряд із осудністю та віком кримінальної відповідальності й іншими додатковими юридичними ознаками, що передбачені в кримінальному законі

або такі, що прямо впливають з нього, обмежуючими коло осіб, які можуть нести кримінальну відповідальність за цим законом [208, с. 23].

Т.Р. Завада зазначає, що через наявність наведеного законодавчо визначеного поняття службової особи для ст.ст. 364, 368, 368-2, 369 КК України необхідним є закріплення окремого законодавчого визначення поняття службової особи суб'єкта господарювання як спеціального суб'єкта злочинів у сфері господарської діяльності або вилучення визначення поняття службової особи з примітки ст. 364 КК України для того, щоб норми положення ч. 3 ст. 18 КК України застосовувались у всіх положеннях особливої частини КК України [60, с. 269].

У КК України спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення визначається як фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України). На перший погляд, у визначенні досить повно викладені всі ознаки, які можуть бути наявними у спеціального суб'єкта. Але в жодній нормі кримінального законодавства не визначено, які критерії можуть визначати особу як спеціального суб'єкта, яким способом має бути визначено у відповідній нормі КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, ознаки спеціального суб'єкта злочину. Тому і саме визначення спеціального суб'єкта злочину вимагає більш чіткого формулювання [119, с. 56].

Для проведення нашого порівняльно-правового дослідження ми використовуємо поняття службової особи, яке міститься у ч. 3 ст. 18 КК України, що є загальним для застосування до всіх кримінальних правопорушень, окрім певних винятків, що визначені Приміткою до ст. 364 КК України.

Необхідно зазначити, що особи, які вчинили знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини в стані сп'яніння, викликаного

різними одурманюючими речовинами (алкоголь, наркотичні засоби тощо), підлягають кримінальній відповідальності, оскільки визнаються осудними.

Ступінь сп'яніння при вчиненні кримінальних правопорушень буває різним. Нерідко особи, що вчинили кримінальні правопорушення у стані сильного сп'яніння, посилаються на те, що зовсім не пам'ятають, як вчинили кримінальне правопорушення і чим були зумовлені їхні дії. Зловживання алкогольними напоями, як і наркотичними чи іншими одурманюючими речовинами, й справді знижує самоконтроль людини, розвиває моральну нестійкість, корисливі й агресивні мотиви, у неї з'являється нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних антисоціальних цілей [192, с. 859]. Як зазначає Я.М. Калашник, притягнення до кримінальної відповідальності в таких випадках цілком правильно обумовлюється тим, що людина, напиваючись, знає, що в результаті сильного сп'яніння вона може втратити контроль над своїми діями, проте, знаючи це, вона все ж напивається до такого ступеня, коли не розуміє того, що робить. Таким чином, факт вчинення злочину особою зумовлюється тут діянням, яке мало місце ще до того, коли особа втратила здатність усвідомлювати те, що вона робить і керувати своїми вчинками [71, с.123].

Спеціальним суб'єктом знищення, руйнування або пошкодження, об'єктів культурної спадщини є власник такого об'єкту. За КК Угорщини криміналізовано вандалізм історичних пам'яток або охоронюваних об'єктів культурної спадщини. Так, відповідно до ч. 1 статті 357 КК Угорщини (1) будь-яка особа-власник, яка знищує історичну пам'ятку або будь-який об'єкт, класифікований як об'єкт культурної спадщини, яким він володіє, або як археологічний об'єкт, що знаходиться на його території, винен у вчиненні злочину та карається позбавленням волі на строк до трьох років.

Згідно з ч. 2 статті 357 КК Угорщини будь-яка особа-власник, яка: а) знищує історичну пам'ятку або будь-який об'єкт своєї власності, який класифікується як охоронювані культурні цінності; б) завдає непоправної

шкоди історичній пам'ятці, якою він володіє, внаслідок чого вона втрачає свої особливості як історичної пам'ятки; або в) завдає непоправної шкоди будь-якому об'єкту своєї власності, який класифікується як охоронюваний культурний об'єкт або археологічний об'єкт; карається позбавленням волі від одного до п'яти років.

Таким чином, суб'єктом складу кримінального правопорушення знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини є, як правило, фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення певного віку [240]. Для більшості країн Східної Європи – 16-ти років, Республіка Польща – 17 років. Суб'єктом складу злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством країн Східної Європи є, як правило, фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення певного віку, а також юридична особа, відповідальність якої виникає у випадках, коли відсутність нагляду або контролю з боку відповідальної особи призвело до вчинення злочину фізичною особою, що діє під наглядом і контролем відповідальної особи, з вигодою для такої юридичної особи.

Суб'єктивна сторона будь-якого складу кримінального правопорушення розкриває його внутрішній бік, один із найбільш складних, оскільки напряду стосується психологічних процесів. На думку більшості психологів, психічні процеси - це одна з груп психічних явищ, умовно виділяються в цілісній структурі психіки. Психічні процеси прийнято поділяти на пізнавальні (відчуття, уявлення, уява, увага, сприйняття, пам'ять, мислення, мова), емоційні (емоції, почуття, афекти, стрес) і вольові (боротьба мотивів, прийняття рішення, постановка мети). Такі процеси в сукупності утворюють психічну діяльність людини [122; 175; 176].

Під суб'єктивною стороною злочину в науці кримінального права розуміють психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і його наслідків, що характеризуються конкретною формою вини, мотивом і метою злочину [113, с. 115].

В Особливій частині КК України суб'єктивна сторона складу злочину може бути визначена кількома шляхами: 1. Ознаки суб'єктивної сторони складу злочину можуть визначатись законодавцем прямо, виходячи із самої назви статті (власне, злочину) [29]. Так, у ч. 2 ст. 298 КК України зазначено, що караним є саме умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин [103].

Суб'єктивна сторона злочину, відповідальність за який встановлено ст. 344 КК Республіки Білорусь, характеризується умисною виною. Особа усвідомлює, що її дії спрямовані на руйнування, знищення або пошкодження історико-культурних цінностей, передбачає настання таких наслідків і бажає їх настання (прямий умисел); або, переслідуючи іншу мету, усвідомлює, що здійснювані нею дії свідомо можуть спричинити руйнування, знищення або пошкодження зазначених пам'яток історії і культури, і при цьому свідомо допускає настання цих наслідків або ставиться до них байдуже (непрямий умисел). При цьому умислом винного має охоплюватися усвідомлення того, що предметом таких суспільно небезпечних посягань є пам'ятники історії і культури, що знаходяться під охороною держави, або предмети та документи, що мають історичну або культурну цінність. При відсутності усвідомлення сутності предмета злочинного посягання кваліфікація вчиненого за ст. 344 КК Республіки Білорусь виключається. *Так, під виглядом реставрації будівлі історичної забудови м Гродно по вул. Енгельса, 32 був проведений знесення зазначеного будинку, яке входило до складу комплексної пам'ятки містобудування «Історичний центр м Гродно». Комерційна структура, взявши будівлю в оренду, виготовила проект його реставрації, який вже в початкових даних і в архітектурній частині містив відступу від вимог закону. Нібито для виконання реставраційних робіт будівля розбирається до рівня підвалів і підлог, а місце готується для нового будівництва. З метою приховування цього факту протягом півроку тривала сплата орендної плати за вже неіснуюче*

будівлю. В результаті незаконних дій містобудівний ансамбль назавжди втратив свій складовий елемент [9].

Суб'єктивна сторона знищення або пошкодження пам'яток історії та культури характеризується тільки умисною формою вини. При чому, вид умислу – лише прямий. Винний усвідомлює, що знищує або пошкоджує пам'ятник історії та культури, і бажає вчинити такі дії. Слід вважати, що винний повинен хоча б в загальних рисах усвідомлювати, що предмети, які він пошкоджує або знищує є пам'ятниками історії та культури. Факультативними ознаками умисного знищення або пошкодження пам'яток історії та культури є мотив і мета вчиненого діяння [89, с. 594].

У російській науковій літературі обговорюється питання щодо внесення змін до диспозиції норми статті 243 КК РФ, з метою розмежування вчинення злочину з необережності. За змістом ч. 2 ст. 243 КК РФ дане діяння може бути вчинене як умисно, так і з необережності. Виходячи з цього, деякі автори вважають діяння, передбачене ст. 243 КК РФ, може бути вчинено як умисно, так і з необережності. Однак більшість авторів вважають, що цей злочин може бути вчинено лише з прямим або непрямим умислом [88, с. 586]. На думку О.М. Мартишевої «не можна виключати, що особа пошкоджує або знищує об'єкт культурної спадщини з необережності в силу необізнаності про приналежність такого об'єкта до цінних та особливо цінних об'єктів» [134].

Як зазначалося вище, стаття 8 Римського статуту визначає низку воєнних злочинів, пов'язаних зі знищенням культурної спадщини. Ст. 8 (2) (a) (iv) визначає військовим злочином «знищення та привласнення майна, не виправданого військовою необхідністю, що здійсненого протиправно та безпідставно». Укладачі Римського статуту вирішили вирішити питання про *mens rea* у загальному положенні, яке слугує «правилом за замовчуванням» стосовно необхідних психічних елементів усіх злочинів, перелічених у Статуті. Стаття 30 Статуту визначає, що «якщо не передбачено інше» особа несе

кримінальну відповідальність лише у тому випадку, якщо матеріальні елементи злочину були вчинені з «умислом та усвідомленням» [263].

Подібна дискусія точиться і в українській кримінально-правовій науці. На думку більшості науковців, суб'єктивна сторона знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, культурних цінностей характеризується умисною формою вини, оскільки винний усвідомлює сутність скоєних діянь, передбачає їх наслідки і бажає їх настання. Так, наприклад, Б.М. Одайник, зазначає ст. 298 КК України передбачає лише умисні діяння щодо пам'яток – об'єктів культурної спадщини, залишаючи за межами складу злочину необережну форму вини. І думка автора така, що діяння, передбачене ст. 298 КК України, вчинене по необережності не має необхідного ступеню суспільної небезпеки і не є злочинним [153, с. 13].

А.Е. Шалагін зазначає, що «мотивами таких злочинів найчастіше виступають хуліганські, корисливі, екстремістські спонукання» [216]. Б.М. Одайник обґрунтовує позицію, що є сенс доповнити статтю 298 КК України частиною, що передбачає відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі, або з метою привернення уваги громадськості до своїх певних політичних, релігійних чи інших поглядів, одночасно підсиливши санкцію за вчинення цих суспільно-небезпечних діянь [153].

Підчас пошкодження об'єктів культурної спадщини винний бажає знищити, пошкодити або зруйнувати об'єкт культурної спадщини.

Так, 24 лютого 2011 р. УВС Адміралтейського району м. Санкт-Петербурга було порушено кримінальну справу за фактом пошкодження виявленого об'єкту культурної спадщини - прибуткового будинку Проппер, розташованого на розі Галерної вулиці й набережної Адміралтейського каналу. У ході слідства було встановлено, що в 2010 р. даний об'єкт культурної спадщини був переданий ТОВ «РГС Нерухомість» з обтяженням його змісту

як виявленого пам'ятника історії і культури для реконструкції. Приступивши до реконструкції, ТОВ «РГС Нерухомість» без урахування збереження всіх архітектурних особливостей пам'ятника знесли дворові флігелі, демонтували внутрішні перегородки, що входять в об'єкт, що охороняється комплекс, а також видалили штукатурний шар стін всередині приміщення [196].

Відповідно до норми ст. 57 Конституції Республіки Білорусь, конституційним обов'язком кожного громадянина є обов'язок берегти історико-культурну, духовну спадщину та інші національні цінності. Здійснення права власності, як підкреслюється в ст. 44 Конституції, не повинно суперечити суспільній користі та безпеці, заподіювати шкоду, в тому числі й історико-культурним цінностям. З огляду на особливу значущість історико-культурних цінностей для суспільства і забезпечення дбайливого ставлення до них, закон ставить їх під особливу кримінально-правову охорону, передбачаючи відповідальність за такі злочинні діяння, як умисне знищення або пошкодження (ст. 344 КК), знищення, пошкодження або втрата з необережності (ст. 345 КК), наруга над ними (ст. 346 КК).

На відміну від КК України, статтею 345 КК Республіки Білорусь встановлено відповідальність за знищення, пошкодження історико-культурних цінностей або культурних цінностей, вчинене з необережності, або за їх втрату внаслідок недбалого зберігання, що призвело до заподіяння шкоди у великому розмірі.

У кримінальному законодавстві Польщі, кримінальну відповідальність за цей злочин, вчинений за бездіяльності, може нести тільки особа, яка мала юридичне, конкретне (а не тільки соціальне або морально-етичне) зобов'язання запобігти наслідкам. Правовим джерелом особливого зобов'язання власника пам'ятника щодо запобігання пошкодженню /руйнуванню пам'ятника є ст. 5 Закону Польщі від 23 липня 2003 року про охорону та догляд за пам'ятниками, в якому зазначено, що догляд за пам'ятником з боку його власника полягає, зокрема, в забезпеченні умов: 1) наукових досліджень і документації

пам'ятника; 2) проведення консерваційних, реставраційних та будівельних робіт на пам'ятці; 3) охорона і підтримка пам'ятника і його околиць в найкращому стані; 4) використовувати пам'ятник таким чином, щоб забезпечити постійне збереження його цінності; 5) популяризація та поширення знань про пам'ятник і його історичне та культурне значення [288].

У цьому контексті цікавим є рішення Воєводського адміністративного суду у Варшаві від 23 квітня 2009 р., в якому було встановлено, що у світлі Закону Польщі від 23 липня 2003 року про охорону та догляд за пам'ятниками, догляд за пам'ятником індивідуальний. Відповідальним за його впровадження є поточний власник пам'ятника. Отже, слід зазначити, що внесення будівлі до реєстру пам'яток покладає на власників або користувачів обов'язок дотримання норм закону про охорону та догляд за пам'ятками. Обов'язок власника по догляду за пам'ятником був визначений законодавцем у ст. 5 вищезазначеного акту. Роль власника пам'ятника зводиться до дбайливого поводження з пам'ятником, як найдовшого збереження його в найкращому можливому стані та найкращого використання на благо громадськості завдяки його історичним та науковим цінностям. У рішенні також зазначалося, що: «Немає сумніву, що замовлена робота на [...] історичному місці в С. становить значне фінансове навантаження для власника, однак аргументи економічного, а не юридичного характеру не можуть бути причиною звільнення від обов'язку збереження історичної цінності будівлі, на момент реальної загрози її поступової деградації» [291, с. 57-58].

Вчені Республіки Молдова вважають сумнівним рішення їх законодавця залишити поза межами інкримінування знищення або необережне пошкодження пам'яток історії та культури. Так, в розділі II Особливої частини Кримінального кодексу Республіки Молдова «Злочини проти власності» криміналізовано акт умисного знищення або пошкодження майна (стаття 197 КК Республіки Молдова), а також необережне пошкодження майна (ст. 198 КК РМ).

В.В. Базелюк, аналізуючи подібну норму КК Білорусь за руйнування, пошкодження чи знищення історико-культурних цінностей, що знаходяться під охороною держави, якщо ці дії були вчинені з необережності та потягли за собою збитки у великому розмірі, приходять до висновку, що КК України не містить норм, які б передбачали відповідальність за вчинення зазначених дій з необережності. Вчена також наголошує, що така позиція українського законодавця є правильною, оскільки існування в Республіці Білорусь кримінальної відповідальності за необережне знищення або пошкодження історико-культурних цінностей виглядає необґрунтованим, так як таке діяння, якщо воно вчиняється з необережності, не становить значної суспільної небезпеки, окрім того, не є поширеним на практиці. Тому в даному випадку достатньо було б обмежитись адміністративною відповідальністю [13].

З такою позицією важко погодитись. У КК України у розділі кримінальні правопорушення проти власності передбачено відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України), а також відповідальність за необережне знищення або пошкодження майна, що спричинило тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей, що чітко вказує на логіку українського законодавця – при наявності підвищеної суспільної небезпеки необережного знищення майна необхідна криміналізація даного діяння [35, с. 53]. У випадку криміналізації знищення культурних цінностей з необережності доцільно говорити про вчинення діяння, що завдало значних збитків. З огляду на велике значення для певного народу чи людської спільноти збереження культурних цінностей, акт знищення або пошкодження пам'яток історії і культури характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки.

Мотиви вчинення злочинів проти культурної спадщини вельми різноманітні. У більшості випадків у справах даної категорії це: користь (з пам'ятника зриваються найбільш цінні елементи і продаються в якості кольорового металу); заздрість (бажання знищити або пошкодити культурну цінність, що належить іншій особі); помста (на кшталт помсти вибираються

найбільш цінні в історико-культурному відношенні речі, вони знищуються або пошкоджуються); марнославство (бажання будь-що-будь володіти конкретної антикварної річчю або твором мистецтва, незважаючи на неможливість її публічної демонстрації, адже в трансформованому свідомості володіння художніми цінностями означає набуття високої суспільної значимості); хуліганські спонукання (злочинці не виділяють пам'ятник з ряду журиться ними предметів); політична (знищуються пам'ятники, встановлені з метою увічнення деяких політичних діячів), національна або релігійна нетерпимість, нацистські спонукання (наруга відбувається відносно пам'ятників захисникам Вітчизни, радянським воїнам-визволителям) [132, с. 130-131].

Йохан Броше, Маттіас Легнер, Йоаким Кройц та Акрам Іджла визнають чотири групи мотивів вчинення злочину під час війни: (i) конфліктні, коли культурна власність, є ключовим питанням конфлікту (ii), військово-стратегічні, де культурні цінності спрямовані з метою отримання тактичних переваг (iii), сигнальні - з метою ілюстрації прихильності та (iv), економічні, коли культурні цінності знищуються з метою фінансування збройних формувань. Ця типологія допомагає нам структурувати мотивацію до нападу на культурні цінності як частину збройного конфлікту. Важливо зауважити, що чотири окреслені категорії не є взаємовиключними і що мотиви можуть взаємодіяти між собою [226].

За словами професора міжнародного права Флетчера Тома Данненбаума, мотиви знищення культурних цінностей можна поділити на 3 групи. Данненбаум зазначив, що зловмисники знищують культурні цінності з одним або кількома з таких намірів: викорінення, переселення чи перероблення населення [264].

Б.М. Одайник зазначає, що мотиви вчинення знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони цього складу злочину і не впливають на його кваліфікацію [153]. Однак їх визначення має важливе значення для

встановлення вини суб'єкта та її доказування, оцінки ступеня суспільної небезпеки вчиненого, призначення покарання, а також для виявлення умов скоєння злочину та розробки спеціальних мір по їх попередженню. Найбільш розповсюджені мотиви вчинення цього злочину є хуліганські, корисливі мотиви. Поряд з ними найнебезпечнішими і найпоширенішими в наш час є мотиви ідеологічного, політичного характеру. Судом правильно встановлені фактичні обставини кримінальних правопорушень та зроблений обґрунтований висновок про доведеність винуватості у вчиненні ОСОБА_1 інкримінованих йому кримінальних правопорушень. Такий висновок ґрунтується на зібраних у встановленому законом порядку та перевірених судом доказах, зокрема, показаннях обвинуваченого в судовому засіданні, в яких він повністю визнав себе винним у вчиненні злочинів. Кваліфікація дій обвинуваченого за ч.3 ст. 15, ч.1 ст. 185, ч.3 ст. 298 КК України є правильною і в апеляційних скаргах ніким не оспорується [189].

Білоруський вчений Д.В.Шилін аналізуючи найбільш розповсюджені мотиви вчинення пошкодження та руйнування за КК Республіки Білорусь, зазначає, що основним мотивом часто є корисливий. Як правило, в момент вчинення злочину особа планує продати викрадене майно або використати на свою користь [218, с. 87]. Вчений наводить вдалий приклад з архіву суду Борисівського району Мінської області Республіки Білорусь: «С. під час допиту показав, що вилучений ним шматок алюмінію з пам'ятника історії та культури він збирався використати для покриття даху споруди на власній земельній ділянці» [218, с. 87].

Українській судовій практиці також відомі подібні мотиви. *Так, вироком Коростенського міськрайонного суду Житомирської області 26 червня 2019 р. О. було визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч.2 ст.298 КК України. Винний із застосуванням фізичної сили, умисно пошкодив пам'ятник шляхом зривання мідних частин облицювання, якими окантований вказаний пам'ятник, після чого з місця події зникли [190].*

А.Е. Шалагін зазначає, що «мотивами таких злочинів найчастіше виступають хуліганські, корисливі, екстремістські спонування» [216].

Б.М. Одайник обґрунтовує позицію, що є сенс доповнити статтю 298 КК України частиною, що передбачає відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі, або з метою привернення уваги громадськості до своїх певних політичних, релігійних чи інших поглядів, одночасно підсиливши санкцію за вчинення цих суспільно-небезпечних діянь [153].

У ст. 243 КК РФ не уточнюються форма вини щодо вчиненого діяння і його наслідків, відповідно, можна припустити, що воно може бути як умисним, так і необережним. Висловлюються також думки про необхідність підвищеної захисту об'єктів культурної спадщини, включених до Списку всесвітньої спадщини, посягання на які повинні каратися більш суворо, ніж посягання на об'єкти культурної спадщини іншого рівня, що вимагає підвищення максимально можливого порога покарання за такі дії [43].

Статтею 219 КК Республіки Словенія встановлено кримінальну відповідальність за незаконне пошкодження або знищення пам'яток культури [13]. Стаття 223 «Пошкодження або знищення об'єктів особливого культурного або історичного значення або таких, які мають значні природні особливості» (Damaging or Destruction of Goods of Special Cultural or Historical Significance or Outstanding Natural Features) Республіки Словенія встановлює кримінальну відповідальність за незаконне пошкодження або знищення речей спеціальної культурної чи історичної цінності або таких, що мають значні природні особливості, а також інших природних або суспільних ресурсів (other protected natural resources or a public resource). Кваліфікований вид даного злочину становить пошкодження або знищення речей, що являють собою історичну пам'ятку, що має надзвичайно важливе значення для Республіки Словенія.

Під злочинами проти історико-культурної спадщини слід розуміти передбачені та заборонені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, що посягають на відносини у сфері використання і збереження об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури), рухомих культурних цінностей, місць зосередження культурних цінностей (архіви, музеї, бібліотеки), нематеріальної культурної спадщини. Суспільна небезпека таких злочинів полягає в нанесенні непоправного збитку національній культурній спадщині у вигляді втрати складових його унікальних предметів або їх пошкодження, применшення достоїнств.

Таким чином, за законодавством України та більшості країн Східної Європи з суб'єктивної сторони склад злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини характеризується умисною формою вини. Для кримінального законодавства інших країн Східної Європи є характерним наявність окремої норми щодо відповідальності за необережне пошкодження або руйнування об'єктів культурної спадщини (Республіка Білорусь). За кримінальним законом України та країн Східної Європи, як правило, передбачено кримінальну відповідальність лише за умисні діяння щодо пам'яток – об'єктів культурної спадщини, залишаючи за межами складу злочину необережну форму вини. На наш погляд необхідно розглянути можливість доповнення КК України нормою, що передбачає відповідальність за незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини з необережності.

У результаті кримінально-правового аналізу основного складу знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи, встановлено, що охорона культурної спадщини за кримінальним законодавством Східної Європи носить фрагментарний характер. Знищення культурної спадщини у країнах, що змінили своє законодавство після підписання міжнародних конвенцій, зазвичай карається не лише як військовий злочин, а також як злочин проти власності. Охорона

культурної спадщини здійснюється за міжнародним договірним режимом, який стосується міжнародного гуманітарного права, і та за кримінальним правом шляхом встановлення відповідальності за знищення та пошкодження культурної спадщини у мирний час (кримінальні правопорушення власності), що вплинуло на здатність забезпечити достатній захист та адекватне покарання та стримування знищення культурної спадщини в країнах Східної Європи. Зроблено висновок, що більшість КК країн Східної Європи містить такий злочин, як знищення, руйнування або пошкодження пам'яток - об'єктів культурної спадщини міститься у розділі злочини проти власності (Чорногорія, Сербія, Албанія та ін). Існують і виключення. Так, КК Північної Македонії виокремлює цілий розділ «Злочини проти культурної спадщини та природних раритетів».

З'ясовано, що об'єктивна сторона досліджуваного злочину за кримінальним правом України та країн Східної Європи характеризуються альтернативними діями, які полягають у: 1) знищенні або 2) пошкодженні або 3) руйнуванні. Проаналізовано доктринальні положення розуміння «знищення», «руйнування» та «пошкодження» в контексті ст. 289 КК України, а також філологічне навантаження таких термінів. У результаті логіко-семантичного аналізу понять, з'ясовано тотожність таких понять як «знищення» та «руйнування». Автором запропоновано виключити слово «руйнування» з опису об'єктивної сторони складу злочину. Зазначається, що у більшості кримінальних законів країн Східної Європи відсутнє така дія, в диспозиції норми. Дисертант вважає, що «знищення» та «пошкодження» слід розмежовувати одна від одної за механізмом заподіяння шкоди.

Злочини, що посягають на історичні та культурні цінності за кримінальним правом України та країн Східної Європи, автором поділено на наступні групи: 1. Умисне або необережне знищення (пошкодження) історичних або культурних цінностей (Литва); 2. Несанкціоновані археологічні розкопки (Болгарія, Естонія); 3. Військові злочини, коли посягання на культурні цінності є порушенням норм і правил ведення війни і збройних

конфліктів (Болгарія, Литва, Польща); 5. Інші злочини, що посягають на культурні цінності, наприклад, наруга над пам'ятниками історії і культури (Республіка Білорусь). На думку автора, деякі норми і положення можуть бути затребувані українською кримінально-правова доктриною.

Обґрунтовано, що штучне об'єднання законодавцем у ст. 298 КК України двох самостійних складів злочинів - незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298) і умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ч. 2 ст. 298). Крім того, сам же законодавець у частинах 3-5 ст. 298 розмістив кваліфіковані види умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ч. 2 ст. 298).

З'ясовано, суб'єктом складу злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством країн Східної Європи є, як правило, фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення певного віку, а також юридична особа, відповідальність якої виникає у випадках, коли відсутність нагляду або контролю з боку відповідальної особи призвело до вчинення злочину фізичною особою, що діє під наглядом і контролем відповідальної особи, з вигодою для такої юридичної особи.

Встановлено, що за законодавством України та більшості країн Східної Європи з суб'єктивної сторони склад злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини характеризується умисною формою вини.

Автором зазначено, що для кримінального законодавства інших країн Східної Європи є характерною наявність окремої норми щодо відповідальності за необережне пошкодження або руйнування об'єктів культурної спадщини (Республіка Білорусь). Автор наголошує, що у КК України у розділі кримінальні правопорушення проти власності передбачено відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України), а також відповідальність за необережне знищення або пошкодження майна, що

спричинило тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей, що чітко вказує на логіку українського законодавця – при наявності підвищеної суспільної небезпеки необережного знищення майна необхідна криміналізація даного діяння. У випадку криміналізації знищення культурних цінностей з необережності доцільно говорити про вчинення діяння, що завдало значної шкоди. З огляду на велике значення для певного народу чи людської спільноти збереження культурних цінностей, акт знищення або пошкодження пам'ятників історії і культури характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки. На основі вивчення зарубіжного досвіду країн Східної Європи з метою диференціації кримінальної відповідальності в залежності від форми вини, запропоновано доповнити Розділ XII КК України ст. 298-2 «Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин з необережності».

Визначено, основні мотиви вчинення знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин, а також кримінально-правову доктрину України та країн Східної Європи. Встановлено, що з урахуванням особливої небезпеки проявів екстремізму та шовінізму, а також особливої функції об'єктів культурної спадщини як символу почуття єдності національних та релігійних спільнот, необхідним є доповнення ч.4 ст. 298 КК України новою кваліфікуючою ознакою вчинення умисного знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

РОЗДІЛ 3.

КВАЛІФІКОВАНІ ВИДИ ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Підстави систематизації кваліфікуючих ознак складу знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини

Кваліфіковані склади і кваліфікуючі ознаки є одними з найбільш поширених засобів диференціації караності в статтях Особливої частини Кримінальних кодексів України та країн Східної Європи. Кваліфіковані конструкції знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи свідчать про намагання законодавців країн Східної Європи максимально диференціювати кримінальну відповідальність. При цьому, кваліфіковані види знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини має вказувати на підвищення ступеню суспільної небезпечності вчиненого.

Для більшості кримінальних законів країн Східної Європи є більш характерною модель конструювання кваліфікованого складу на рівні окремої самостійної статті. Кримінальні закони країн Східної Європи пострадянського простору мають такі форми будови кваліфікованих конструкцій: 1) кваліфікуючі ознаки закріплюються в законі в диспозиції статті; 2) кваліфіковані склади викладаються в частині другій, особливо кваліфіковані у частині третій, в наступних частинах «особливо-особливо» кваліфіковані; 3) при описі кваліфікованих складів застосовується словосполучення «те саме діяння», при описі особливо кваліфікованих словосполучення «діяння, передбачені ...»; 4) при наявності в статті декількох кваліфікуючих ознак, вони позначаються буквами, цифрами [163, с. 91].

Така схожість законодавчих підходів в країнах Східної Європи пострадянського простору пояснюється впливом радянської правової школи. На це вже звертали увагу вчені [147, с. 73]. Разом з тим, на наш погляд, окрему групу серед таких країн завжди займали країни Балтії. Але це пояснюється впливом на кримінальне законодавство цих країн скандинавської кримінально-правової традиції (або законодавства країн нордичної правової групи [185, с. 208; 189]) та кримінально-правової політики ЄС. Крім того, країни Балтії не мали впливу Модельного кримінального кодексу для держав – учасниць СНД, затвердженого постановою Міжпарламентської Асамблеї держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у 1996 році [142]. На відміну від інших країн пострадянського простору, які у врегулюванні багатьох кримінально-правових проблем, у тому числі проблем диференціації кримінальної відповідальності за допомогою кваліфікуючих ознак, мають споріднені підходи [147, с. 73]. Не зважаючи на незалежний розвиток країн та їх національні кримінально-правові традиції, робота над Модельним кримінальним кодексом триває і вплив, в певній мірі, зберігається [169].

Розкриття підстав систематизації кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи, є неможливим, без розкриття правової природи кваліфікуючих ознак. Відомий український учений В.О. Навроцький вважає, що кваліфікуючі ознаки – це додаткові ознаки складу злочину, які підвищують ступінь суспільної небезпечності злочину [145, с. 305]. Нам точка зору В.О. Навроцького імпонує. Учений виважено і послідовно доводить підвищення ступеню суспільної небезпечності кваліфікованого виду злочину.

Крім того, розкриття підстав систематизації кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи є особливо важливим для правильної кваліфікації злочинних діянь такого виду. У кримінально-правовій науці України, питанням кваліфікації було приділено значну увагу. Так,

В.О. Навроцький дослідив поняття кримінально-правової кваліфікації в його динаміці, показавши, як процес розвивається в часі, з'ясувавши, які складові (стадії та етапи) включає цей процес [145]. Вихідні положення до визначення стадій та етапів кримінально-правової кваліфікації: 1) процес кримінально-правової кваліфікації не можна ототожнювати з процесом застосування кримінального закону. Кваліфікація - це лише частина застосування кримінального закону. В дещо спрощеному вигляді можна сказати, що застосування кримінального закону складається з двох головних дій - кваліфікації діяння та визначення його правових наслідків (переважно - призначення покарання); 2) між окремими стадіями та етапами кримінально-правової кваліфікації існує діалектичний взаємозв'язок. Їх відокремлення можливе лише у ході теоретичного аналізу. При кваліфікації ж на практиці окремі стадії та етапи «переплітаються» між собою, може мінятися їх послідовність, до певних стадій у ході кваліфікації доводиться повертатися неодноразово; 3) всі стадії кримінально-правової кваліфікації є рівноцінними, не можна виділяти стадій головних і другорядних, первинних і вторинних тощо; 4) кваліфікація повинна пройти всі стадії. Відсутність хоча б однієї із стадій свідчить, що процес кваліфікації не відбувався взагалі чи не є завершеним; 5) етапи кваліфікації мають виділятися в межах окремих її стадій. Інакше кажучи, стадії кваліфікації включають у себе етапи, які є віхами, рубежами, що відділяють одну стадію від іншої; 6) кримінально-правова кваліфікація - це діяльність, у ході якої вирішуються не лише питання матеріального кримінального права, але і процесу. Тому вона включає в себе як аналіз фактичних обставин справи, вибір правової норми так і обґрунтування кваліфікації (того, що має застосовуватися саме ця, а не якась інша правова норма) та її юридичне закріплення у процесуальних документах [145].

Отже, аналіз підстав систематизації кваліфікуючих ознак складу знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини доцільно розпочати із термінологічного аналізу терміну. Звернемо увагу, що в

науці кримінального права більшості країн Східної Європи деякі науковці не вживають словосполучення «кваліфікуючі ознаки», а використовують термін «обтяжуючі обставини» [23, с. 41].

Ю. Ю. Лемішко зазначає, що у чинному Кримінальному кодексі України обтяжуючі обставини не лише утворюють законодавчий перелік, передбачений у ч.1 ст.67 КК, але й включені до диспозицій статей Особливої частини КК, як ознаки кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів [121, с. 115]. Автор припускає, що у кримінальному праві існує дві групи обтяжуючих обставин, першу з яких утворюють обставини, які обтяжують покарання, а другу - кваліфікуючі/особливо кваліфікуючі ознаки складу злочину [121, с. 115].

Л. Л. Кругліков зазначає, що основним є зв'язок кваліфікуючих ознак з категорією складу злочину. Адже у всіх випадках вони суть ознаки складу і цим якісно відрізняються від звичайних обставин, що згадуються в ст. 61 і 63 КК РФ. Л.Л. Кругліков зазначає, що відмінність між цими обставинами полягає у тому, що: а) кваліфікуючі ознаки мають подвійну правову природу, яка обумовлена тим, що вони входять у сукупність ознак складу злочину, а тому впливають на кваліфікацію вчиненого та на появу нової «типової» санкції; б) ці дві групи обтяжуючих обставин виконують різні функції, оскільки використовуються законодавцем як різні засоби (кваліфікуючі ознаки - як засіб диференціації відповідальності, тоді як обставини, що обтяжують покарання, - як засіб її індивідуалізації) [115, с.93].

Однією з головних завдань у сфері диференціації є побудова кваліфікуючих ознак за «блоковим» принципом як по горизонталі (в рамках однієї частини статті), так і по вертикалі (при переході від кваліфікуючої до особливо кваліфікуючої ознаки) [45, с. 10].

Диференціація кримінальної відповідальності за допомогою градації типового покарання здійснюється за допомогою такого специфічного засобу, як кваліфікуючі та привілейовані ознаки складу злочину. З їх допомогою

законодавець конструює кваліфіковані і привілейовані склади злочинів, встановлюючи відповідні їм нові межі санкцій, підвищені або знижені, в порівнянні з відповідними рамками санкцій, основного складу злочину. Саме така властивість кваліфікуючих ознак відображає в законі типовий ступінь суспільної небезпеки, який притаманний певним групам злочинів [33].

Е.В. Гасанова вважає, що кваліфікуючі ознаки є «засобом диференціації кримінальної відповідальності» [33]. Тому авторка не погоджується з В.Г. Кучером, який вважає, що конструювання кваліфікованих складів злочинів - це законодавчо-технічне рішення [111, с. 68]. А ось визначення санкцій тих же спеціальних норм (в тому числі і норм з кваліфікованими складами злочинів) автор беззастережно відносить не до сфери законодавчої техніки, а до сфери кримінальної політики, причому вирішення останнього з названих питань, досліднику не уявляється складним [33].

І. Наконечна, аналізуючи кваліфікуючі й особливо кваліфікуючі ознаки злочинів за кримінальним законодавством окремих пострадянських держав, вважає значним досягненням в цій галузі і латвійських законотворців, де у 1998 році було прийнято новий КК Латвії [147, с. 76]. За підрахунками авторки, норми Особливої частини цього закону містять близько 70 кваліфікуючих ознак. Проте вживаються вони не так часто, як у КК України: приблизно 30% статей Особливої частини КК Латвії передбачають одну чи кілька кваліфікуючих ознак. Ті, що характеризують об'єктивну сторону злочину, складають більшість (48). Найчастіше використовуються такі з них, що вказують на спосіб та наслідки злочину. Найменше таких ознак, що характеризують суб'єкта злочину (9). Розміщено кваліфікуючі ознаки традиційно в тих же статтях, що й ознаки основних складів, але в наступних їх частина [147, с. 76].

З метою уніфікації кримінально-правових норм доцільним є використання при формулюванні кваліфікованих складів таких зворотів, як «те саме діяння», «дії, передбачені ч. 1 цієї статті» тощо. Це дає можливість

уникнути зайвої термінологічної обтяженості диспозиції статті, а також зменшити обсяг тексту закону [147, с. 76].

Таким чином, аналіз законодавчих підходів до будови кваліфікованих та особливо кваліфікованих конструкцій показав різницю юридичної техніки України та деяких країн Східної Європи. Якщо для юридичної конструкції складу злочину за кримінальним законодавством України, Республіки Білорусь, Литви, Естонії та деяких інших країн є характерним, конструювати склад таким чином, щоб основний склад злочину знаходився у ч. 1 відповідної стаття про кримінальну відповідальність за вчинення знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, а в наступних частинах – кваліфіковані види складу цього злочину.

Наприклад, об'єкти археологічної спадщини в ст. 243 КК РФ вказані в якості кваліфікуючої ознаки знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, а кримінальна відповідальність за посягання на них посилюється майже в два рази. Це пов'язано з тим, що об'єкти археологічної спадщини мають, на думку законодавця, особливу унікальність. Як об'єкт, виключно створений людиною, він несе в собі певний обсяг інформації про минулі події історії. При цьому важливо відзначити, що для його пошуку необхідно проведення розкопок із суворим дотриманням методів археології, що відрізняє археологічний об'єкт від пам'ятника історії і культури. Іншими словами, поява об'єктів ч. 2 ст. 243 КК РФ багато в чому стосується особливостей правового режиму об'єктів археологічної спадщини, а також проведення тривалих розкопок, що виділяє їх з маси інших історико-культурних об'єктів. Їх знищення або пошкодження завдають непоправної шкоди культурі, так як відновлення подібних об'єктів практично неможливо [135].

То для інших країн Східної Європи така законодавча техніка притаманна рідше.

Так, злочин, передбачений § 248а «Пошкодження та руйнація пам'яток культури» КК Словачії, характеризується, діями винного, який пошкоджує,

знецінює або знищує нерухомий об'єкт, який є пам'яткою культури, або перешкоджає процедурі визнання нерухомого об'єкта пам'яткою культури і тим самим завдає значної шкоди. Законодавець розрізняє ступінь суспільної небезпечності посягання в залежності від властивостей предмета кримінально-правової охорони.

У кримінальних законах деяких держав наявний кваліфікований вид умисного знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, а саме впізнаваного об'єкта (ч. 2 ст. 167 КК Республіки Хорватія; ч.2 ст. 183 Республіки Боснія та Герцеговина).

У свою чергу стаття 248а «Пошкодження та руйнація пам'яток культури» КК Словачії таку структуру:

«1) Хто, навіть через необережність, пошкодить, знецінить або знищить нерухому річ, яка є пам'яткою культури, або буде перешкоджати процедурі визнання нерухомої речі пам'яткою культури і, таким чином, завдасть значної шкоди, карається позбавленням волі на строк до одного року.

2) Винний, карається позбавленням волі на шість місяців до трьох років, якщо він вчиняє діяння, зазначене у частині 1:

- (а) шляхом зухвалої поведінки,
- (b) для конкретних цілей, або
- (c) з корисливою метою на свою користь або на користь іншої особи.

(3) Винний, карається позбавленням волі на два-шість років, якщо він вчинить діяння, зазначене у частині 1:

- а) як член небезпечної групи,
- (b) тим самим завдаючи великої шкоди;
- в) на території, що користується охороною відповідно до спеціального Регламенту.»

Ми навели на сторінках роботи текст статті 248а КК Словачії з метою наочно продемонструвати спільність та відмінність законодавчої техніки в країнах Східної Європи. Так, чітко видно, що у країнах Східної Європи

пострадянського простору, як правило, не використовуються обороти «хто, навіть через необережність» або «той, хто вчиняє» тощо. Як правило, законодавці таких країн Східної Європи вживають обороти: «дії, які передбачені...», «ті самі дії,..», «ті самі діяння, вчинені...» тощо. Крім того, слово «карається», що розкриває сутність санкції кримінально-правової норми, ніколи не міститься на початку змісту відповідної частини статті, а завжди стоїть після слів, що розкривають диспозицію певної кримінально-правової норми.

І. Наконечна розглядає також Кримінальний кодекс однієї із сусідніх з Україною держав – Республіки Польща. Деякі вчені переконані, що Кримінальний кодекс Польщі 1997 року (КК Польщі) фактично започаткував реформування кримінального законодавства багатьох країн Східної Європи, в тому числі й України. Однак, на відміну від України, кримінальне законодавство Польщі становить не лише Кримінальний кодекс [5], а й інші закони про кримінальну відповідальність. Щодо кваліфікуючих ознак, то таких, за нашими підрахунками, є 39. Порівняно з КК України та кримінальними законами інших країн це небагато. Законодавець використовує їх з метою диференціації кримінальної відповідальності не часто. Всього 45 статей КК Польщі містять у своїх диспозиціях одну або кілька кваліфікуючих ознак. Переважно використовуються об'єктивні ознаки, що характеризують наслідки злочину, спосіб його вчинення та співучасть у злочині [147, с. 77].

Авторка також зауважує про розміщення в Загальній частині КК Польщі Глави XIV, в якій роз'яснено зміст окремих понять Кодексу, в тому числі й таких, що використовуються при формулюванні кваліфікуючих ознак. Наприклад, «майнова вигода», «майно значної цінності», інші. Вважаємо, що подібна практика була б корисною і для українського правозастосування. І. Наконечна поділяє думку О. Лукашова та Е. Саркісової, які зазначають, що Кримінальний кодекс Польщі 1997 року є простим за структурою, лаконічним

за змістом і таким, що охоплює основні питання, які потребують кримінальноправового регулювання [147, с. 77].

Дослідження питань систематизації кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи дало можливість виділити певні підстави систематизації [42, с. 154].

Так, за ознаками предмету злочину законодавці країн Східної Європи виділяють: щодо культурної та духовної спадщини, яка перебуває під особливим захистом міжнародного права (ч. 2 ст. 383 КК Республіки Сербія; ч.2 ст. 183 Республіки Боснія та Герцеговина); предмети, що являють собою природну чи історичну пам'ятку, яка є надзвичайно важливою для Республіки Словенія (ч.2 ст. 223 КК Республіки Словенія); щодо особливо цінних матеріальних історико-культурних цінностей або особливо цінних матеріальних культурних цінностей (ч.2 ст. 344 КК Республіки Білорусь); щодо особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації, об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації, включених до Списку всесвітньої спадщини, історико-культурних заповідників і музеїв-заповідників або стосовно об'єктів археологічної спадщини, включених до єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації (ч.2 ст. 243 КК Російської Федерації); щодо пам'яток національного значення (ч. 3 ст. 298 КК України); знищення або пошкодження виявлених об'єктів археологічної спадщини (ч.2 ст. 243 КК Російської Федерації), щодо особливо цінних матеріальних культурних цінностей» ч. 2 ст. 344 КК Республіки Білорусь, щодо творів культури загальнодержавного значення» частина 2 статті 160 КК Албанії; завдано «культурні цінності, що мають загальнодержавне значення» ч.3 ст. 219 КК Хорватії)

Законодавець розрізняє ступінь суспільної небезпечності посягання в залежності від властивостей предмета посягання. Так, об'єкти археологічної

спадщини в ст. 243 КК РФ вказані в якості кваліфікуючої ознаки знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Кримінальна відповідальність за посягання на них посилюється майже в два рази. Це пов'язано з тим, що об'єкти археологічної спадщини мають особливу унікальність. Як об'єкт, виключно створений людиною, він несе в собі певний обсяг інформації про минулі події історії. При цьому важливо відзначити, що для його пошуку необхідно проведення розкопок із суворим дотриманням методів археології, що відрізняє археологічний об'єкт від пам'ятника історії і культури. Іншими словами, поява об'єктів ч. 2 ст. 243 КК РФ багато в чому стосується особливостей правового режиму об'єктів археологічної спадщини, а також проведення тривалих розкопок, що виділяє їх з маси інших історико-культурних об'єктів. Їх знищення або пошкодження завдають непоправної шкоди культурі, так як відновлення подібних об'єктів практично неможливо [135].

У кримінальних законах деяких держав наявний кваліфікований вид умисного знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, а саме впізнаваного об'єкта (ч. 2 ст. 167 КК Республіки Хорватія; ч.2 ст. 183 Республіки Боснія та Герцеговина).

Повторність кримінально-караних діянь, як правило, відображає підвищений ступінь суспільної небезпечності діяння, яке вчинене суб'єктом. Тому повторність як кваліфікуюча ознака знищення, пошкодження або руйнування об'єктів культурної спадщини передбачена в ряді норм кримінальних законів країн Східної Європи (ч.2 ст. 344 КК Республіки Білорусь, п. а ч. 3 ст. 248-а «групою осіб» КК Республіки Словаччина).

Окрему групу кваліфікуючих ознак, які характеризують перший елемент складу злочину, становлять кваліфікуючі ознаки про розмір заподіяної шкоди: «дії, що призвели до заподіяння шкоди в особливо великому розмірі» (ч.2 ст. 344 КК Республіки Білорусь); «значна шкода» (п. б, ч. 3 ст. 248-а КК Республіки Словаччина; ч.3 ст. 219 КК Хорватії) ч.2 ст. 107 КК Естонії).

Наступними звертають на себе увагу ознаки, що характеризують мету вчинення злочину («з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» (ч. 4 ст. 298 КК України)).

Кваліфікуючі ознаки, як ми встановили вище, впливають на зміну рівня суспільної небезпеки діяння. Відзначимо, що для включення такої ознаки в склад злочину необхідно, щоб вона підвищувала ймовірність настання шкідливих наслідків, що є найважливішим показником небезпеки дії. В.М. Кудрявцев писав, що «небезпека дії полягає в тому, що вона може викликати певні шкідливі наслідки. Однак ці наслідки настають не в усіх випадках. Природньо, що дії будуть порівняно тим небезпечніше, чим вище ступінь ймовірності настання шкідливих наслідків» [117, с. 102].

Цілком природньо, що зростає ймовірність настання шкідливих наслідків при груповому вчиненні злочину та ін. Окрему групу становлять ознаки, що характеризують мету вчинення злочину, а саме: «дії, вчинені службовою особою з використанням службового становища» (ч. 5 ст. 298 КК України), «вчинення злочину групою осіб» (ч.2 ст. 344 КК Республіки Білорусь).

Аналіз кваліфікованих складів знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини показав, що для кримінальних законів країн Східної Європи характерна тенденція до більш глибокої диференціації кримінальної відповідальності за вчинення знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за рахунок кваліфікуючих ознак. Але в той же час відсутня цілісна концепція їх нормативного регулювання в кримінальних законах країн Східної Європи. Такий висновок зроблений нами, спираючись на проведені дослідження законодавчого закріплення цих ознак і застосування їх на практиці.

Таким чином, дослідження питань систематизації кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи дало можливість систематизувати підстави виділення кваліфікуючих ознак умисного

незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи, а саме: 1) за ознаками об'єкту складу злочину (за предметом: щодо культурної та духовної спадщини, яка перебуває під особливим захистом міжнародного права (Сербія; Республіка Боснія та Герцеговина та ін.); щодо особливо цінних матеріальних історико-культурних цінностей або особливо цінних матеріальних культурних цінностей (Республіка Білорусь, Словенія, Албанія; Хорватія та ін.); за ознаками об'єктивної сторони діяння (розмір заподіяної шкоди (Білорусь, Республіки Словаччина; Хорватія, Естонія та ін.); 2) за ознаками суб'єктивної сторони (з низьких мотивів (Хорватія)), з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» (Україна); за ознаками суб'єкта (вчинення знищення, руйнування або пошкодження пам'яток історії та культури, об'єктів культурної спадщини групою осіб (Словаччина; Республіка Білорусь), вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища (Україна).

3.2. Основні різновиди кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи

Дослідження різновидів кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи буде здійснено нами за тими підставами систематизації, які були викладені у попередньому підрозділі роботи.

Аналіз кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини почнемо з тих ознак, які розкривають особливі об'єктивні елементи складів відповідних злочинів.

Як відомо, будь-який склад злочину у своїй структурі має чотири складові елементи: об'єкт, об'єктивна сторона (об'єктивні елементи), суб'єкт і суб'єктивна сторона (суб'єктивні елементи).

Тому ми розпочнемо аналіз із ознак об'єкту складу злочину. За особливостями предмету складу злочину знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: щодо культурної та духовної спадщини, яка перебуває під особливим захистом міжнародного права (ч. 2 ст. 383 КК Республіки Сербія; ч.2 ст. 183 Республіки Боснія та Герцеговина); предмети, що являють собою природну чи історичну пам'ятку, яка є надзвичайно важливою для Республіки Словенія (ч.2 ст. 223 КК Республіки Словенія); щодо особливо цінних матеріальних історико-культурних цінностей або особливо цінних матеріальних культурних цінностей (ч.2 ст. 344 КК Республіки Білорусь); щодо особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації, об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації, включених до Списку всесвітньої спадщини, історико-культурних заповідників і музеїв-заповідників або стосовно об'єктів археологічної спадщини, включених до єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації (ч.2 ст. 243 КК Російської Федерації); щодо пам'яток національного значення (ч. 3 ст. 298 КК України); знищення або пошкодження виявлених об'єктів археологічної спадщини (ч.2 ст. 243 КК Російської Федерації).

Учинене стосовно до особливо цінних, унікальних пам'яток історії та культури («особливо цінних матеріальних культурних цінностей» ч. 2 ст. 344 КК Республіки Білорусь; «витворів культури загальнодержавного значення» частина 2 статті 160 КК Албанії; завдано «культурні цінності, що мають загальнодержавне значення» ч.3 ст. 319 КК Хорватії, ч. 3 ст. 298 КК України).

Учинене стосовно до особливо цінних, унікальних пам'яток історії та культури: у ч. 2 ст. 160 КК Албанії зазначено, що «коли злочинне діяння призвело до знищення або пошкодження витворів культури загальнодержавного значення, воно карається штрафом або позбавленням волі на строк до восьми років».

Відповідно до частини 3 статті 319 «Пошкодження та незаконний експорт культурних цінностей» КК Хорватії якщо внаслідок злочину, передбаченого у частині 1 або 2 цієї статті, завдано значної шкоди або культурні цінності мають загальнодержавне значення, злочинець карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років.

У ч. 3 ст. 298 КК України зазначено: «Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені щодо пам'яток національного значення».

В Україні існує спеціальний Реєстр пам'яток національного значення [177]. Сьогодні Державний реєстр нерухомих пам'яток України включає 4719 пам'яток, з яких 891 – національного значення, а 3828 – місцевого значення. Пам'ятки національного значення внесені до Реєстру двома постановами Кабінету Міністрів України: 1) від 3 вересня 2009 р. №928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (744 пам'ятки); 2) від 10 жовтня 2012 р. №929 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (147 пам'яток).

Відтак пам'ятки різних видів – архітектури, містобудування, історії, археології, монументального мистецтва, науки і техніки, ландшафту, садово-паркового мистецтва представлені у вигляді єдиного реєстру, відповідно до адміністративно-територіального устрою України [50].

Згідно з *Переліком пам'яток культурної спадщини національного значення м. Києва, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України*, такими є: Замкова гора — Андріївський узвіз, Будинок, у якому жив письменник М. П. Булгаков; Андріївська церква; Могила режисера, актора народного артиста України Л. Ф. Бикова та ін.

Відповідно до КК Республіки Білорусь, кримінальна відповідальність за ч. 2 ст. 344, має місце за умисне руйнування, знищення чи пошкодження, вчинене стосовно до особливо цінних, унікальних пам'яток історії та культури.

Аналогічно, при вчиненні тих же актів з необережності, але стосовно особливо цінних, унікальних історичних та культурних цінностей, в результаті яких було завдано шкоди у великих розмірах, настає кримінальна відповідальність за ч. 2 ст. 345 КК Республіки Білорусь.

Як бачимо білоруський законодавець в ч. 2 ст. 344 вживає словосполучення «пам'ятки історії та культури», а в ч. 2 ст. 345 – «історико-культурні цінності». Хоча очевидно, що різниці у змістовному наповненні понять не проводиться. Про це неодноразово писали білоруські вчені, наголошуючи, що така ситуація з термінологічною «чехордою» можливо внаслідок не вдалого запозичення зарубіжного досвіду [127].

У Законі Республіки Білорусь «Про охорону історико-культурної спадщини» відсутнє поняття «особливо цінних, унікальних історичних та культурних цінностей».

Цим Законом встановлено категорії матеріальних і духовних історико-культурних цінностей:

Категорія «0» - це цінності, які включені або запропоновані до включення до Списку всесвітньої спадщини;

Категорія «1» - це найбільш унікальні цінності, духовні, естетичні та документальні переваги яких являють міжнародний інтерес;

Категорія «2» - це визначні цінності, що характеризують відмінні риси історико-культурної спадщини всієї республіки;

Категорія «3» - це цінності, що характеризують відмінні риси історико-культурної спадщини окремих регіонів республіки [70].

Отже, настання кримінальної відповідальності за такою кваліфікуючою ознакою за КК РБ ускладнюється через невизначеність визначення предмета злочинного посягання.

24 грудня 2002 року було порушено кримінальну справу за ч. 2 ст. 304 КК РБ за фактом пожежі у будівлі Національного історико-культурного заповіднику «Несвіж», у так званому Несвізькому замку Радзівілла.

Незважаючи на те, що свого часу рішенням Науково-методичної ради з питань історико-культурної спадщини Несвізькому замку було присвоєно найвищу категорію цінності «0», слідство припинило кримінальну справу, оскільки нормою ст. 304 КК РБ передбачено кримінальну відповідальність лише за наявності шкоди у великому розмірі, тобто розмірі, що перевищує в двісті п'ятдесят разів розмір мінімальної заробітної плати. За оцінкою комісії, сума шкоди, заподіяної пожежею Несвізькому замку, становила близько 150 у.о. Таким чином, кримінальне провадження було припинено на підставі відсутності пошкодження пам'ятника у великих розмірах. Такий приклад не одноразово ставав причиною для обурення в наукових колах білоруських дослідників [129, с. 256-257].

Предметом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 243 КК РФ, є особливо цінні об'єкти або пам'ятники загальноросійського значення. Перелік таких об'єктів затверджений Указом Президента РФ від 20 лютого 1995 р. №176 «Про затвердження Переліку об'єктів історичної та культурної спадщини федерального (громадського) значення», Постановою Уряду РФ від 30 листопада 1992 р. №919 «Про особливо цінні об'єкти культурної спадщини Російської Федерації». До таких об'єктів також відносяться відповідно до ст. 9 Закону РФ «Про вивезення і ввезення культурних цінностей» рухомі предмети, що представляють історичну, художню, наукову або іншу культурну цінність і які відповідно до чинного законодавства до особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації, незалежно від часу їх створення [202, с. 291].

Знищення або пошкодження таких предметів має підвищеною суспільною небезпекою.

Якщо предметом знищення або пошкодження виступають будівлі і споруди в громадських місцях, які не є пам'ятками історії та культури, вчинене слід кваліфікувати як вандалізм (ст. 214 КК РФ) або знищення або пошкодження майна (ст. Ст. 167, 168 КК РФ).

Якщо пам'ятники історії і культури не тільки пошкоджуються, а й викрадаються (хоча б частково, окремими фрагментами), то вчинене має додатково кваліфікуватися як злочин проти власності, в тому числі і як розкрадання предметів, що мають особливу цінність [202, с. 291].

У необхідних випадках для встановлення особливої цінності конкретного пам'ятника історії або культури, предмета або документа необхідно провести відповідну (мистецтвознавчу, екологічну та ін.) експертизу [198, с. 232].

Наступна кваліфікуюча ознака – це вчинення знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини повторно. Дана кваліфікуюча ознака закріплена у ч.2 ст. 344 КК Республіки Білорусь. У Кримінальному кодексі Республіки Білорусь термін «повторність» використовується у вузькому значенні (ст. 41 КК). Повторність злочинів - це вчинення однією особою двох або більше злочинів, передбачених однією і тією ж статтею або в спеціально передбачених випадках - різними статтями Особливої частини Кримінального кодексу, якщо попередні злочини не втратили свого кримінально-правового значення. У інших країн Східної Європи такого кваліфікованого складу виявлено не було.

Перейдемо до аналізу наступних кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, які характеризують суб'єктивні ознаки.

Для кримінального права України є характерною кваліфікуюча ознака «з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини», яка встановлена у ч. 4 ст. 298 КК України. Аналогічної кваліфікуючої ознаки у країнах Східної Європи, які нами було проаналізовано, виявлено нами не було.

Частина 4 ст. 298 КК посилює відповідальність за дії, передбачені частинами 2 або 3, у разі вчинення їх з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини. Такими діями визнається лише умисне, незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єкта

археологічної спадщини, вчинене з метою пошуку на такому об'єкті рухомих предметів, за умови самовільного (без відповідного дозволу) проведення пошукових робіт [105, с. 371]. У ч. 4 ст. 298 КК України записано: «Дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини».

На наш погляд слід погодитись з тим, що встановлення такої особливо кваліфікуючої ознаки, як «з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини», у ч. 4 ст. 298 КК України є недоречним. Про це зазначав С. О. Бочарников [17, с. 496]. Вчений зазначає, що за одні й ті ж самі суспільно небезпечні дії особу можна притягнути до відповідальності як за ч. 1 ст. 298 КК, так і за ч. 3 цієї статті. Це може призвести до необ'єктивності суду у винесенні вироку у кримінальній справі за ст. 298 КК України. При цьому дії, спрямовані на проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці, що не супроводжуються їх знищенням, руйнуванням або пошкодженням, не містять суспільної небезпеки, а тому не можуть визнаватися злочином [17, с. 497].

М. О. Акімов зазначає, що за змістом ч. 4 ст. 298 КК України у ній криміналізоване вчинення діяння, передбаченого у частинах 2 або 3 цієї статті, але стосовно предметів, які у них не вказані у (тобто протиправні дії щодо об'єктів культурної спадщини з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини). Тому дії особи, яка незаконно проводить археологічні розвідки, розкопки, інші земляні чи підводні роботи на об'єкті археологічної спадщини з метою пошуку рухомих предметів, що походять з такого об'єкта, підпадають одночасно під ознаки ч. 1 та ч. 4 ст. 298 КК України [3]. Відомий український вчений В.О. Навроцький, вказуючи, що кримінальна відповідальність настає за умови, що пошук відповідних предметів супроводжувався знищенням, руйнуванням або пошкодженням археологічних пам'яток [146, с. 826].

Загалом, наявність такої кваліфікуючої ознаки як знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, породжує ряд практичних та доктринальних розбіжностей. Крім того, до правових колізій веде і наявність двох самостійних складів злочинів у тексті однієї статті. Так, логіка побудови статей КК України передбачає розміщення основного складу злочину у ч.1 статті з виокремленням кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів злочину у наступних частинах статей. Відповідно, до ч.1 ст. 298 КК України незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини караються штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Частина друга та третя ст. 298 встановлює відповідальність за умисне незаконне зниження, управління або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин. Частина 4 ст. 298 КК України є «термінологічно перенавантаженою», оскільки передбачає відповідальність за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини.

Відповідно до ч. 3 ст.1 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» археологічні розкопки - це вид наукового дослідження археологічної спадщини, спрямований на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини, що здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта. Виходячи з позицій логіки, сам процес пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини у

розумінні ч. 4 ст. 298 КК України є незаконними археологічними розкопками; відповідальність за такі дії передбачена ч. 1 ст. 298 КК України.

Таким чином, з метою забезпечення логіки побудови КК доцільним видається відмежування окремих складів злочинів, передбачених відповідно ч.1 ст. 298 КК України та ч.2 ст. 298 КК України та виокремити зазначені самостійні склади злочинів у окремих статтях ст.298 та ст.298-3 КК України. Частина 4 ст. 298 виключити із зазначеної статті, а ст.298-3 «Незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини» доповнити ч. 2 – «ті самі дії, що призвели до пошкодження або знищення об'єкта культурної спадщини».

Схожий підхід до криміналізації подібних діянь знаходимо у КК країн Східної Європи. Так, спеціальним складом злочину є пошкодження або знищення об'єктів культурної спадщини внаслідок проведення незаконної природоохоронної або реставраційної діяльності. Відповідно до ч. 2 статті 264 КК Македонії той, хто без дозволу компетентного органу здійснює природоохоронну або реставраційну діяльність або, без дозволу чи всупереч забороні, здійснює археологічні розкопки або дослідження або іншу недозволену дослідницьку діяльність об'єктів, що знаходяться під тимчасовою охороною чи культурною спадщиною, або природними рідкісними явищами, якщо він знав або був зобов'язаний або міг знати, що це такий об'єкт, засуджується до позбавлення волі від трьох до десяти років.

Кваліфікуючою ознакою даного злочину є пошкодження або знищення об'єктів культурної спадщини внаслідок злочину, зазначеного у частині 2 статті 264 КК Македонії.

За КК РФ такі дії охоплюються ч. 1 ст.243. Так, Дзержинський районний суд Санкт-Петербурга розглянув апеляційну скаргу адвоката на вирок мирового судді у кримінальній справі стосовно Олега Ро. Раніше 2 липня 2014 року він був визнаний винним в скоєнні злочину, передбаченого ч.1 ст.243 КК РФ (пошкодження пам'ятника історії і культури, взятого під охорону

держави), і йому призначено покарання у вигляді обов'язкових робіт терміном на 300 годин.

Суд встановив, що Олег Ро з 29 серпня 2011-го по 19 вересня 2012 року справив самовільні роботи по реконструкції горищного приміщення і будівництва мансарди над квартирою 19 в будинку №4/1 літера А по Мільйонній вулиці. Будівля 1732 року є пам'яткою історії та культури. В результаті злочинних дій був порушений вигляд будівлі, створений архітекторами Доменіко Трезини і Джакомо Кваренги, змінена конфігурація покрівлі та пошкоджено елементи декору [57].

Кримінальне законодавство деяких країн Східної Європи також розглядає групове вчинення знищення, руйнування або пошкодження пам'яток історії та культури як діяння, що володіє більшим ступенем суспільної небезпечності в порівнянні з таким злочином, вчиненим однією особою. У зв'язку з цим і кримінальна відповідальність осіб, які вчиняють злочини в групі, передбачається більш серйозна, ніж відповідальність осіб, які вчинили аналогічний злочин поодиноці. Так, у п. а ч. 3 ст. 248-а «Пошкодження та руйнація пам'яток культури» КК Республіки Словаччини закріплено, що винний карається позбавленням волі на строк від двох до шести років, якщо він вчинить діяння, зазначене у пункті 1 як «член небезпечної групи».

На наш погляд, важливим є питання, що розуміє словацький законодавець під вчиненням злочину у складі групи. Так, відповідно до ч.1 ст. 129 КК Словаччини організована група визначається: а) об'єднання щонайменше трьох осіб з метою вчинення кримінального правопорушення, б) розподіл доручених завдань між окремими членами групи, в) планування та координація, (г) підвищена ймовірність успішного правопорушення.

У розумінні статті 141 КК Словаччини під небезпечною групою мається на увазі (а) злочинна група, або (б) терористична група. Злочинна група являє собою структуровану групу із щонайменше трьох осіб, яка існує протягом певного періоду та діє скоординовано з метою вчинення одного або кількох

злочинів. Терористична група – це структурована група, яка включає щонайменше трьох осіб, яка існує протягом певного періоду з метою вчинення злочину тероризму.

Отже, у розумінні п. а ч. 3 ст. 248-а КК Республіки Словаччини вчинення злочину у складі небезпечної групи, означає вчинення пошкодження або руйнування пам'яток культури у складі структурованої групи із щонайменше трьох осіб, яка існує протягом певного періоду та діє скоординовано з метою вчинення одного або кількох злочинів.

Крім того, кваліфікуюча ознака вчинення злочину групою осіб передбачена у ч. 2 ст. 344 КК Республіки Білорусь. Відповідно до ч. 1 ст. 16 Кримінального кодексу Республіки Білорусь співучастю в злочині визнається умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочину. З даного визначення випливає, що в співучасті виділяються дві групи ознак: 1) об'єктивні; 2) суб'єктивні.

До об'єктивних ознак співучасті відносяться: участь в скоєнні злочину двох і більше осіб; спільність дій учасників. Участь в скоєнні злочину двох і більше осіб означає, що співучасть у злочині утворює тільки спільна діяльність декількох (двох і більше) фізичних осіб, які відповідають ознакам суб'єкта злочину, тобто мають бути здатними нести кримінальну відповідальність. Вони повинні досягти певного віку і бути осудними [116, с. 161].

Іншим об'єктивним ознакою співучасті є спільність участі двох і більше осіб у вчиненні злочину. Спільність означає, що дії кожного з учасників спрямовані на вчинення одного загального злочину. Дії учасників взаємно доповнюють один одного, мають спільну мету і знаходяться в причинному зв'язку з наслідками, суспільно небезпечними наслідками. Спільна участь у вчиненні злочину відсутній в тому випадку, коли кілька осіб незалежно один від одного завдають шкоди одному і тому ж об'єкту кримінально-правової охорони, коли в діях кожного міститься склад відповідного злочину [116, с. 161].

Суб'єктивні ознаки співучасті включають в себе два моменти. По-перше, співучасть можливо тільки в скоєнні умисних злочинів. По-друге, всі беруть участь у вчиненні злочину особи повинні діяти умисно [116, с. 161].

С.О. Бочарников, аналізуючи кваліфікуючі ознаки злочину, передбаченого ст. 298 КК України, прийшов до висновку, що необхідним законодавчим кроком має бути доповнення кваліфікуючих ознак злочину, передбаченого ст. 298 КК України, такими ознаками, як вчинення цього злочину групою осіб, організованою групою та вчинення шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально-небезпечним способом, якщо вони спричинили загибель людини чи інші тяжкі наслідки [17, с. 497]. Тобто звернемо увагу саме на пропозицію вченого щодо доповнення ст. 298 КК України такими ознаками, які характеризують таку форму множинності як співучасть. На наш погляд, пропозиція заслуговує на увагу.

У цьому контексті проаналізуємо і пропозицію російського вченого, який запропонував викласти частину 2 статті 243 КК РФ в такій редакції: «Ті ж діяння, вчинені: а) щодо особливо цінних об'єктів чи пам'яток загальноросійського значення; б) групою осіб за попередньою змовою або організованою групою; в) особою з використанням свого службового становища; г) з мотивів політичної, ідеологічної, расової, національної чи релігійної ненависті або ворожнечі чи з мотивів ненависті або ворожнечі відносно якої-небудь соціальної групи» [216].

З такою точкою зору ми не можемо погодитися щодо виділення в якості єдиної кваліфікуючої ознаки двох самостійних ознак з різним ступенем суспільної небезпечності – «б) групою осіб за попередньою змовою або організованою групою». Зрозуміло, що ми не маємо можливості та не беремо на себе сміливість вносити зміни до положень законодавства країни проживання даного вченого. Наша цікавість викликана виключно бажанням дослідження можливого вдосконалення юридичної конструкції ст. 298 КК України.

Так, вироком від 1 жовтня 2012 року Ленінського районного суду Автономної Республіки Крим, ОСОБУ_2 та ОСОБУ_3, визнано винними у вчиненні злочину, передбаченого ч.2 ст. 298 КК України. *19 травня 2012 року приблизно о 3 год. 30 хв. ОСОБА_2 та ОСОБА_3, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, діючи умисно, в групі та за попередньою змовою між собою, з меморіального комплексу Братської могили радянських воїнів 1942-1944 років, що розташований у с. Завітне Ленінського району АР Крим, має статус пам'ятника історії місцевого значення і відноситься до об'єкту культурної спадщини, з корисних мотивів демонтували десять тротуарних плит, чим пошкодили об'єкт культурної спадщини.*

В судовому засіданні підсудний ОСОБА_2 провину визнав повністю і показав, що увечері 18 травня 2012 року він та ОСОБА_3 розпочали розпивати спиртні напої. Вночі вони підійшли до пам'ятника, де демонтували 10 плит, які продали за 30 грн. ОСОБА_4 Гроші витратили на придбання спиртного. За декілька днів вони повністю усунули заподіяну шкоду та поклали плити на місце. У скоєному розкаюється. Обставинами, що обтяжують покарання обох підсудних, суд вважає вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, особами, які перебували у стані алкогольного сп'яніння, а також рецидив злочинів щодо підсудного ОСОБА_2 [191].

Приклад судової практики свідчить про неможливість врахування судом підчас кваліфікації дій винних суспільної небезпечності вчиненого групового пошкодження пам'ятника історії місцевого значення, який відноситься до об'єкту культурної спадщини, через відсутність такої кваліфікуючої ознаки злочину.

В останні роки загрози світовій культурній спадщині стають все більш очевидними. Злочинні збройні групи, часто пропагують той чи інший варіант насильницького екстремізму, прагнучі знищити деякі з найдорожчих світової культурної спадщини, як-то в Сирії, Малі, Іраку або Афганістані. Міжнародна реакція була енергійною, але розрізненою. Як підкреслив Джеймс Куно, не

вистачало «широкої правової та дипломатичної бази, заснованої на прецедентах, до яких прихильне міжнародне співтовариство» [274, с. 5].

Розглядаючи питання про вчинення знищення або пошкодження культурних цінностей групою осіб, слід згадати про випадки вчинення таких дій злочинними угрупованнями. Василікі Георгіопулу, досліджуючи питання знищення культурної спадщини ІДІЛ в контексті загрози безпеці міжнародній спільноті, зазначає, що «Ісламська держава» веде кампанію знищення культурної спадщини Іраку та Сирії, богослужіння з теологічним мотивом у масштабі, який, як вважають, не має прецедентів у сучасній історії. Стародавні церкви та гробниці руйнуються; незамінні статуї розбиваються. Але ворожість ІДІЛ щодо історичних артефактів поділяють і інші войовничі сунітські ісламістські угруповання, що датуються щонайменше релігійним відродженням 18 століття, що призвело до народження сучасної Саудівської Аравії. Зовсім недавно в роботі ісламістів спостерігалися знищення скарбів від Афганістану до Сомалі. Але ІДІЛ значно перевершила гру, перевищуючи будь-якого сучасного колегу, пошкоджуючи та знищуючи безцінні старожитності. Але ця «культурна чистка» не нова, що можна пояснити фотографіями та відео 11 історичних артефактів та місць, втрачених світом від різних ісламістських груп [262].

К.В. Юртаєва, розглядаючи питання особливостей кваліфікації незаконне поводження терористичних угруповань з об'єктами культурної спадщини відповідно до кримінального законодавства України, зазначає, що подібні злочинні дії підпадають під регулювання відразу двох статей – ст. 258 «Терористичний акт» та ст. 298 «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» КК України, що призводить до конкуренції загальної та спеціальної норм. Частина 2 ст. 298 КК України застосовується незалежно від наявності спеціальної мети та мотивів вчинення нищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Однак

неврахування спеціальної мети вчинення терористичних актів та значно більш суворої санкції, передбаченої ст. 258 КК України, звичайно, було б неприпустимим, тому вчинення терористичного акту шляхом руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини має кваліфікуватися за сукупністю ч. 1 або 2 ст. 258 та ч. 2 ст. 298 КК. При цьому вбачається, що скоєне слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 258 КК України як терористичний акт, що призвів до тяжких наслідків, у випадку руйнування найбільш цінних об'єктів культурної спадщини, зокрема, віднесених до Списку Всесвітнього спадку ЮНЕСКО [221, с. 131].

У деяких країнах Східної Європи, зокрема, у Чеській Республіці відсутня спеціальна норма щодо пошкодження або руйнування культурних цінностей. Так, відповідно до ч.1 ст. 228 КК Чеської Республіки той, хто знищує, пошкоджує або робить непридатною річ іншого і, таким чином, завдає незначної шкоди майну іншого, засуджується до позбавлення волі на строк до одного року, до заборони діяльності або до конфіскації речі або іншої вартості майна .

Кваліфікуючою ознакою цього злочину відповідно ч. 3 ст. 228 КК Чеської Республіки є вчинення такого діяння з мотивів расової, етнічної, національної, соціальної, політичної нетерпимості чи релігійних переконань.

Для кваліфікації з мотивів політичної, ідеологічної, расової, національної чи релігійної ненависті або ворожнечі, або з мотивів ненависті або ворожнечі відносно якої-небудь соціальної групи досить встановити одну з перерахованих ознак, що визначають характер ненависті або ворожнечі. Отже, досить вказати, що діяння вчинене з мотивів расової ненависті або з мотивів ідеологічної ворожнечі та не потрібно встановлювати наявність всіх прикметників, що визначають характер ненависті або ворожнечі [187, с. 3]. Розглядаючи прикметники «расової», «релігійної», «національної» ненависті або ворожнечі, що визначають зміст мотиву політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі і мотиву ненависті або ворожнечі у

відношенню до будь-якої соціальної групи, слід зазначити, що їх зміст більшою мірою відображає екстремістський характер вчинення злочинного діяння [187, с. 8].

Країни Східної Європи значною мірою потерпали від знищення або пошкодження культурної спадщини саме з вище зазначених мотивів. У конфліктах у колишній Югославії релігія та етнічна приналежність стали основними ідентифікаторами відмінностей, а руйнування та пошкодження культових споруд ставали способом встановлення влади над ворогом. Під час війни в Боснії (1992– 1995 рр.), знищення культурних цінностей було широко поширеним; мечеті, церкви та монастирі систематично руйнувалися. Основна причина цих атак пов'язана з претензіями на певну територію [226].

Деякі хорватські вчені вважали свого часу недоліком кримінального законодавства щодо відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини відсутність в юридичній конструкції складу цього злочину кваліфікуючої ознаки з урахуванням мотивів. Так, хорватська дослідниця Івана Джурас зазначала, що при кваліфікації даного діяння слід враховувати емоційну сферу винного, який через неможливість оволодіти своїми негативними емоційними станами і незважаючи на них вчиняє кримінальне правопорушення. Такі мотиви дослідниця називає низькими. Вона зазначає, що для того, щоб захистити пам'ятки культури та культурну спадщину ефективно, дотримуючись цілей спеціальної та загальної профілактики, у кожному окремому випадку слід оцінювати, чи не був злочин, визначений ч. 1 ст. 319 КК Хорватії, вчинений з низьких мотивів [281].

Нанесення концептуально нейтрального малюнку або малюнку, що має провокаційний зміст не матимуть такої ж ваги. Івана Джурас наводить приклад, а саме нанесення тоталітарного символу комунізму на бюст першого президента Хорватії, який також є першим президентом багатопартійної та демократичної сучасної хорватської держави [281].

Так, через графіті образливого змісту, написані на північній стіні фортеці Венеранда, місто Хвар сьогодні подало до Хварського відділення поліції кримінальну скаргу проти невідомого злочинця за пошкодження культурних цінностей (пункт 1 статті 319 Кримінального кодексу NN 125/2011). Фортеця (колишня церква) були побудовані в 16 столітті для потреб моряків східного обряду у венеціанському флоті, а церква мала дворянське призначення. На початку 19 століття Наполеонівська адміністрація перетворила Венеранду в фортецю, побудувавши оборонну стіну, а Австрійський уряд її укріплення. З 1858 року на колишній дзвіниці розміщувалася найстаріша метеорологічна станція Хорватії, яка діє і сьогодні, а з середини 20 століття Венеранда слугувала культурним цілям.

Законом передбачено покарання до трьох років позбавлення волі за це кримінальне правопорушення, а у випадку, якщо буде визначено, що злочин було вчинено з низьких мотивів або спричинило значну шкоду, призначається покарання від шести місяців до п'яти років позбавлення волі [289].

Україна, що знаходиться у центрі Європейського континенту, завжди була багатонаціональною та мультиетнічною державою, що в свою чергу було як перевагою, так і призводило до певних ірредентичних настроїв. На наш погляд доцільним є доповнити ч.3 ст. 298 КК України «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

Окремої уваги заслуговує дослідження такої кваліфікуючої ознаки, як знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини шляхом підпалу, вибуху або іншим загально небезпечним способом. Нами встановлено, що КК країн Східної Європи здебільшого не містять такої кваліфікуючої ознаки.

Разом з тим, відповідно до ч. 2 ст. 229 КК Латвійської Республіки, кваліфікуючою ознакою знищення, пошкодження або осквернення пам'ятки культури, що охороняється державою є вчинення такого діяння шляхом підпалу, з використанням вибухових речовин або іншим загальнонебезпечним способом. У КК України відсутня такий кваліфікований склад злочину.

Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини загально небезпечним способом є діянням значної суспільної небезпечності, що потребує додаткової уваги з боку законодавця. Наявність необхідності та логічності такої кваліфікуючої ознаки дій, передбачених ч.2 та ч. 3 ст. 298 пояснюється і схожим підходом до криміналізації подібних за об'єктивною стороною діянь, передбачених ч.2 ст. 194 КК України. Так, кваліфікуючою ознакою умисного знищення або пошкодження майна згідно з ч. 2 ст. 194 КК України є вчинення такого діяння шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки.

На потребу внесення відповідних змін у ст. 298 КК України вказувала В.В. Базелюк, що пропонувала доповнити ч. 4 ст. 298 КК України наступним змістом: «діяння, передбачені частиною другою або третьою цієї статті, вчинені шляхом підпалу, вибуху, чи іншим загальнонебезпечним способом». На нашу думку, така позиція є логічною та відповідає вимогам сучасних українських реалій. Підчас вивчення матеріалів судової практики встановлено, що знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини досить часто відбуваються шляхом «випадкових» пожеж. Підвищена суспільна небезпека знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини шляхом пожежі пояснюється і тим, що зазвичай в них знаходяться і інші предмети, культурні цінності, які також знищуються.

Однак, окремої уваги потребують і наслідки знищення та пошкодження об'єктів культурної спадщини. Зв'язок між масовим винищенням людей та нападами на культурну спадщину був помічений ще у 1821 році німецьким єврейським поетом Генріхом Гейне, коли він написав: «Там, де вони спалювали книги, вони закінчують спаленням людей». Більше століття пізніше, в 1933 році, книги Гейне були серед тих, що були спалені на берлінському Оперплац, пророкуючи вбивство понад шести мільйонів євреїв у жорстокій і розрахованій кампанії геноциду [274, с. 4]. Знищення або пошкодження будь-яких об'єктів культурної спадщини, вчинене загально небезпечним способом або такого, що

спричинило будь-які тяжкі наслідки, є набагато небезпечнішим, ніж аналогічні дії, без таких ознак. Це пояснюється тим, що в даному випадку відбувається посягання додатково на два об'єкти – життя і здоров'я людини, а також, на громадську безпеку.

На наш погляд, необхідно доповнити ч.5 ст. 289 КК України, словами: «вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки», що по-перше створить можливість адекватної охорони культурної спадщини, та, по-друге, збереже логіку побудови кримінального кодексу [38, с. 222].

Таким чином, проаналізовано основні різновиди кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. Визначено, що побудова ст. 298 КК України, а також більшість кваліфікуючих ознак не є притаманними для законодавства країн Східної Європи.

Отже, проведений аналіз основних різновидів кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини КК України і країн Східної Європи дозволив запропонувати наступні зміни до чинного КК України, а саме виключити з ч.4 ст. 298 КК України слова «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини»; доповнити ч.3 ст. 298 КК України «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості»; доповнити ч.4 ст.298 КК України після слів «з використанням службового становища» словами «шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально небезпечним способом або якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки».

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладено узагальнені основні результати дисертаційного дослідження та сформульовано пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства. Найбільш важливими є такі висновки і пропозиції:

1. До початку ХХ ст. відбувався поступовий процес накопичення матеріальних цінностей, створених людством, а також переосмислення культури та її матеріальних форм як необхідного аспекту розвитку спільнот та соціумів, що потребує охорони, в тому числі і на законодавчому рівні. На основі історичного аналізу нормативно-правових актів та історіографічних надбань виокремлено періоди становлення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні: 1) імперський – початок ХХ – 1917 р.; 2) період національно-визвольного руху – 1917–1921 рр.; 3) радянський – 1921–1991 рр.; 4) сучасний – з 1991 року по теперішній час.

2. Визначення поняття «культурна спадщина», «культурна цінність», «культурна власність» не носять універсального характеру як в законодавстві нашої країни, так і в законодавстві країн Східної Європи відсутня термінологічна єдність. Це може привести до збільшення числа правових колізій та негативно позначитися на правозастосовній практиці. Наявність законодавчо закріпленої дефініції, яка б включала лише основні сутнісні ознаки, значною мірою може спростити застосування такого терміну на практиці. Крім того, аналіз понять, закріплених у різних нормативно-правових актах, показав, що існує необхідність уніфікації термінологічного апарату.

3. Кримінальне законодавство країн Східної Європи пропонує різні підходи до визначення змісту предметів правової охорони. У цих країнах такі предмети злочинних посягань, як об'єкти культурної спадщини мають різне найменування: пам'ятники культури (КК Словаччини, Республіки Болгарія), витвори культури (КК Албанії), культурні цінності (КК Хорватії), національні цінності (КК Литовської Республіки), культурна спадщина (КК Північної

Македонії) та ін. У деяких країнах Східної Європи предметом досліджуваного злочину стають не лише культурні чи історичні цінності (пам'ятки), а й природні об'єкти, наприклад, у КК Боснії і Герцеговини. Охорона культурної спадщини за законодавством Східної Європи носить фрагментарний характер. Знищення культурної спадщини у країнах, що змінили своє законодавство після підписання міжнародних конвенцій, зазвичай карається як військовий злочин, а також як злочин проти власності. Охорона культурної спадщини здійснюється за допомогою норм кримінального права щодо охорони культурної спадщини у період збройних конфліктів, воєнного стану та у мирний час. Установлено, що більшість кримінальних кодексів країн Східної Європи містить такий склад злочину, як знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини у розділі злочини проти власності (Чорногорія, Сербія, Албанія та ін.). Однак існують і виключення. Так, у КК Північної Македонії міститься окремий розділ, який має назву «Злочини проти культурної спадщини та природних раритетів».

4. Для кримінального законодавства та кримінально-правової доктрини деяких країн Східної Європи є характерним наявність окремої норми щодо відповідальності за необережне пошкодження або руйнування об'єктів культурної спадщини чи дискусії щодо доцільності криміналізації такого діяння. Порівняльне дослідження суб'єкта умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини країн Східної Європи показало, що за законодавством більшості країн Східної Європи суб'єктом є фізична осудна особа (громадянин відповідної держави, іноземний громадянин або особа без громадянства), яка до вчинення злочину досягла 16-річного віку, а також юридична особа. Крім того, суб'єктом кваліфікованого виду умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи, як правило, виступає службова особа, яка для досягнення злочинної мети використовує своє службове становище.

5. Систематизовано підстави виділення кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи, а саме: 1) за предметом: щодо культурної та духовної спадщини, яка перебуває під особливим захистом міжнародного права (Сербія, Республіка Боснія та Герцеговина та ін.); щодо особливо цінних матеріальних історико-культурних цінностей або особливо цінних матеріальних культурних цінностей (Республіка Білорусь, Словенія, Албанія, Хорватія та ін.); 2) за ознаками об'єктивної сторони діяння: за наслідком, а саме розміром заподіяної шкоди (Республіка Білорусь, Словаччина, Хорватія, Естонія та ін.); 3) за ознаками суб'єктивної сторони: з низьких мотивів (Хорватія), з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини (Україна); 4) за ознаками суб'єкта: вчинення знищення, руйнування або пошкодження пам'яток історії та культури, об'єктів культурної спадщини групою осіб (Словаччина, Республіка Білорусь), вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища (Україна).

6. На підставі аналізу основних різновидів кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи встановлено, що побудова ст. 298 КК України, а також більшість кваліфікуючих ознак не є типовими для законодавства країн Східної Європи.

7. Проведений аналіз основних різновидів кваліфікуючих ознак знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини кримінальних кодексів України і країн Східної Європи дозволив запропонувати наступні зміни до чинного КК України:

– виключити з ч. 4 ст. 298 КК України слова «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини»;

– доповнити ч. 3 ст. 298 КК України словами «дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості»; – доповнити ч. 4 ст. 298 КК України після слів «з використанням службового становища» словами «шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально небезпечним способом або якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки»;

– на підставі вивчення досвіду країн Східної Європи в сфері кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини викласти зміст статей 298, 298², 298³ КК України в такій редакції:

«Стаття 298. Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини

1. Умисне незаконне знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин,

– карається штрафом від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо пам'яток національного значення,

– караються позбавленням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості,

– караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Дії, передбачені частинами другою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, або вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально небезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки,

– караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого»;

«Стаття 298². Знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин з необережності
Необережне знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, що завдало значної шкоди,

– карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців»;

«Стаття 298³. Незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини
Незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини,

– карається штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абакумова Ю.В. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльна характеристика. *Право та державне управління*. 2016 р., №1 (22) с. 32-41.
2. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/znyshhuvaty> (дата звернення: 08.03.2019).
3. Акімов М.О. Деякі питання кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак у нормах про злочини проти моральності. URL: https://ndipzir.org.ua/wpcontent/uploads/2020/05/Tezy_Bolgaria_03.20/Tezy_Bolgaria_03.20_3.pdf (дата звернення: 08.03.2019).
4. Александрова Е. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София, 1978. С. 9–14.
5. Алетин Р. А. Проблемы квалификации вандализма. *Пробелы в российском законодательстве*. 2015. №4. С. 222–225.
6. Административное право /под ред. Л. Л. Попова. М., 2004. 661 с.
7. Аналіз злочинів проти громадської безпеки, громадського порядку та моралі за 2014 рік. URL: https://km.zp.court.gov.ua/sud0812/pokazniki-diyalnosti/analitichna_robota/69 (дата звернення: 08.03.2019).
8. Ардашев Н.Н. Граф А.С.Уваров как теоретик археологии. *Древности: Труды Московского археологического общества*. Т.23, вып.1. Москва, 1911. URL: https://www.icon-art.info/bibliogr_item.php?id=8171(дата звернення: 08.03.2019).
9. Архив Высшего Хозяйственного суда Республики Беларусь за 1994 г. – Дело №1038/КТ хозяйственного суда Гродненской области. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org450/basic/text0024.htm> (дата звернення: 08.03.2019).
10. Афонин И. Б. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей Авт. диссертации на соискание ученой степени к. ю. н. Москва, 2005. 22 с.

11. Бабурин В.В., Мартышева О.М. Предмет преступления, предусмотренного ст. 243 УК РФ. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2015. №1 (56). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predmet-prestupleniya-predusmotrennogo-st-243-uk-rf> (дата звернення: 08.03.2019).
12. Базелюк В.В. Особенности субъекта преступлений, предусмотренных ст. 298 УК Украины. *Проблеми законності*. 2013. №122. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-subekta-prestupleniy-predusmotrennyh-st-298-ukukrainy> (дата звернення: 16.06.2020).
13. Базелюк В.В. Порівняльний аналіз кримінальної відповідальності за посягання на культурні цінності. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2014_2_34.pdf (дата звернення: 16.06.2020).
14. Баланюк Ю.С. Політико-правові механізми формування і збереження об'єктів нерухомої культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні. дис. канд. політ. наук. Чернівці, 2016. 215 с.
15. Берзін П. С., Гацелюк В. О. Суб'єкт злочину Вісник Асоціації кримінального права України, 2013, №1(1). URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_9.pdf (дата звернення: 16.06.2020).
16. Біда О. А., Блага А. Б., Коваль Д. О., Мартиненко О. А., Статкевич М. Г.. Зі щитом чи на щиті? : захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України. за заг. ред. А. П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, КИТ, 2016. 72 с.
17. Бочарников С. О. Кваліфікуючі ознаки злочину, передбаченого ст. 298 КК України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. №3. С. 492-498. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_3_72 (дата звернення: 16.06.2020).
18. Богдановская В. А. Анализ правового регулирования уголовной ответственности юридических лиц в зарубежных странах. *Вестник Казанского юридического института МВД России*. 2010. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-pravovogo-regulirovaniya-ugolovnoy->

otvetstvennosti-yuridicheskikh-lits-v-zarubezhnyh-stranah (дата звернення: 16.06.2020).

19. Боголюбова Н.М., Николаева Ю.В. Охрана культурного наследия: международный и российский опыт. *Вестник СПбГИК*. 2014. №4 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ohrana-kulturnogo-naslediya-mezhdunarodnyu-i-rossiyskiy-opyt> (дата звернення: 08.03.2019).

20. Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей. Москва: Междунар. отношения, 1979. 192 с.

21. Боднарчук Р. О. Поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 КК України). 2011. №3. С. 53-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_3_10 (дата звернення: 08.03.2019).

22. Болотова Е.Д. О необходимости установления уголовной ответственности за осквернение памятников истории и культуры. *Вестник МГОУ*. Серия: Юриспруденция. 2020. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-neobhodimosti-ustanovleniya-ugolovnoy-otvetstvennosti-za-oskvernenie-pamyatnikov-istorii-i-kultury> (дата звернення: 08.03.2019).

23. Бородин, С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. Москва: Юрист, 1994. 216 с.

24. Вандалізм як прояв агресивної протиправної поведінки. Проблеми законності. 2015. Вип. 131. С. 116-123.

25. Братанов В. В. Уголовная ответственность за посягательства на культурные ценности в России: ретроспективный анализ. URL: <http://center-bereg.ru/g859.html> (дата звернення: 08.03.2019).

26. Булденко К.А. Хищение культурных ценностей и правоприменительная практика в связи с принятием УК РФ. *Материалы науч.-практ. конф.* Красноярск, 1997.

27. Вандали пошкодили пам'ятник жертвам холокоста в Кривому Роге. URL: <https://iz.ru/966056/2020-01-19/vandaly-povredili-pamiatnik-zhertvam-kholokosta-v-krivom-roge> (дата звернення: 08.03.2019).
28. Вартилецька І.А. Злочини проти громадського порядку та моральності. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; За заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В. В. Чернея; НАВС. К. : Юрінком Інтер, 2016. С. 654—696.
29. Вереша Р. В. Визначення ознак суб'єктивної сторони складу злочину в Особливій частині КК України. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64 (дата звернення: 08.03.2019).
30. Вирок Міщанського районного суду м Москви РФ. URL: <http://www.sud-praktika.ru/precedent/104585.html> (дата звернення: 09.06.2020).
31. Втрачена спадщина: чи врятує ЮНЕСКО культурні об'єкти Криму? URL: <https://ua.krymr.com/a/28749299.html> (дата звернення: 08.03.2019).
32. Гаврилов Б. Надлежит вам беречь. *История*. №38. С. 3-5.
33. Гасанова Э.В. Виды дифференциации уголовной ответственности //Вестник ВУиТ. 2010. №72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vidy-differentsiatsii-ugolovnoy-otvetstvennosti> (дата звернення: 08.03.2019).
34. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. 316 с.
35. Герелюк Т.Б. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи. *Znanstvena misel journal*. №36, 2019. С. 52-55.
36. Герелюк Т.Б. Розуміння об'єктів археологічної та культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*: зб. наук. пр. Міжнар. гуманіт. ун-т. Одеса: МГУ, 2019. С. 139-142.
37. Герелюк Т.Б. Генезис кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні. Вчені записки Таврійського

національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки». Том 30 (69) №6, 2019. С. 114-118.

38. Герелюк Т.Б. Кваліфікуючі ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи. *Правова позиція*. №4 (25), 2019. С. 218-223.

39. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. Вісник Південного Регіонального центру Національної академії правових наук України. №23. 2020. С. 81-87.

40. Герелюк Т.Б. Історія кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні. «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (Львів, 20-12 вересня 2019 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 96-99.

41. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини, за законодавством України та країн Східної Європи «Стан та перспективи розвитку юридичної науки», м. Дніпро, Україна, 6 – 7 вересня 2019 р. С. 79-82.

42. Герелюк Т.Б. Основні різновиди кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини, за законодавством України і країн Східної Європи «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє», м. Харків, 1–2 листопада 2019 року. С.154-155.

43. Гильманов Э.М. Некоторые вопросы уголовной ответственности за повреждение или уничтожение объектов культурного наследия. *Oeconomia et Jus*. 2019. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-voprosy-ugolovnoy-otvetstvennosti-za-povrezhdenie-ili-unichtozhenie-obektov-kulturnogo-naslediya> (дата обращения: 09.06.2020).

44. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1979. 128 с.

45. Грибов А.С. Дифференциация ответственности за экономические преступления в России, ФРГ и США (сравнительно-правовое исследование). Автореф. дис. канд. юрид. наук. Саратов, 2011.
46. Губарь К. М. Поняття злочинів проти моральності. Наше право. 2013. №13. С. 127-131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_13_23 (дата звернення: 08.03.2019).
47. Давва В. В. Питання української національної культури в політиці революційних урядів у 1917–1920 рр. URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/ku/kultura46/16.pdf (дата звернення: 08.03.2019).
48. Давлетшина О. В. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Ростов н/Д, 2003. 201 с.
49. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. Москва, Юрид. лит., 1975. 184 с.
50. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Пам'ятки національного значенню. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/294593 (дата звернення: 08.03.2019).
51. Додонов В. Ответственность юридических лиц в современном уголовном праве. URL: <http://www.zazakon.ru/> (дата звернення: 01.08.2019).
52. Долгов С. Г. Культурные ценности как объекты гражданского права и их защита: Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. юрид. наук. М., 2000. 189 с.
53. Дорохіна, Ю. А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2016. 744 с.
54. Еспресо. Поліція завела кримінал за пошкодження пам'ятника комуністу Щорсу. URL: https://espreso.tv/news/2017/03/21/policiya_zavela_kryminal_za_poshkodzhennya_pamyatnyka_komunistu_schorsu (дата звернення: 01.08.2019).

55. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (дата звернення: 01.08.2019).

56. Ємельянов В. П. Щодо визначення предмету злочину та класифікації об'єктів злочинів: дискусійні питання. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2007. Вип. 17. С. 225-232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2007_17_20 (дата звернення: 01.08.2019).

57. Жалоба на приговор о повреждении памятника в Петербурге оставлена без удовлетворения. URL: <https://regnum.ru/news/accidents/1850538.html> (дата звернення: 01.08.2019).

58. Жуков Д.В. Право на доступ к культурным ценностям: сравнительно-правовой анализ зарубежного законодательства. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. №4 (65). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-dostup-k-kulturnym-tsennostyam-sravnitelno-pravovoy-analiz-zarubezhnogo-zakonodatelstva> (дата звернення: 21.02.2020).

59. Жуков Ю. Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры, 1917-1920 гг.; Отв. ред. Н.М. Катунцева; АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва : Наука, 1989. 301 с.

60. Завада Т. Р. Деякі аспекти поняття «службова особа суб'єкта господарювання» як спеціального суб'єкта злочинів у сфері господарської діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. №1. С. 268–271.

61. Загидуллин Ф. Несносные памятники. *Российская газета* (ВолгаУрал). 2005. 6 июля.

62. Закон Республики Беларусь «Об охране историко-культурного наследия» URL: <http://krichev.gov.by/nasledie/itemlist/category/194-zakonodatelnye-akty-respubliki-belarus-ob-okhrane-istoriko-kulturnogo-naslediya> (дата звернення: 21.02.2020).

63. Закон за паметниците на културата и музеите Републики България
URL: <http://www.museum-system.com/zakon-za-pametnicite-na-kulturata-i-muzeite.html> (дата звернення: 21.02.2020).

64. Закон за заштита на културното наследство
[/http://www.ceprosard.org.mk/IPARD/PDF/ZP/Z/Zakon_za_zastita_na_kulturnoto_nasledstvo.pdf](http://www.ceprosard.org.mk/IPARD/PDF/ZP/Z/Zakon_za_zastita_na_kulturnoto_nasledstvo.pdf) (дата звернення: 01.04.2019).

65. Закон о музеях Републики Молдова
URL:<http://lex.justice.md/ru/373716%20/> (дата звернення: 21.02.2020).

66. Закон о культуре Републики Молдова
URL:<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=311664&lang=1> (дата звернення: 01.04.2019).

67. Закон об охране национального движимого культурного наследия Републики Молдова. URL:
<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=342998&lang=2>
(дата звернення: 01.04.2019).

68. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення: 01.04.2019).

69. Закон України «Про охорону культурної спадщини» URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 01.04.2019).

70. Закон Републики Беларусь «Об охране историко-культурного наследия». URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/zakon2/z037.htm> (дата звернення: 01.04.2019).

71. Калашник Я. М. Медицинская и уголовно-правовая оценка состояния алкогольного опьянения. Советское гос-во и право. 1963. №10.

72. Катаргіна Т.І. Міжнародна рада з питань охорони пам'яток і визначних місць. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі /Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL:

http://www.history.org.ua/?termin=Mizhnarodna_rada_okhorony_pamyatok (дата звернення: 01.04.2019).

73. Каткова Т.Г. Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством. *Право і безпека*. 2005. Т. 4. №5. С. 148–152.

74. Качалов В.В. Наказания для юридических лиц по уголовному праву зарубежных стран. *Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки*. 2014. №3-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nakazaniya-dlya-yuridicheskikh-lits-po-ugolovnomu-pravu-zarubezhnyh-stran> (дата звернення: 01.04.2019).

75. Клебанов Л.Р. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей. Автореферат на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 2012. 47 с. URL: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01005089955.pdf (дата звернення: 09.06.2020).

76. Клебанов Л.Р. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей : диссертация доктора юридических наук : 12.00.08. Московская государственная юридическая академия. Москва, 2012. 512 с.

77. Клебанов Л.Р. Уголовная ответственность за уничтожение или повреждение памятников истории или культуры. *Пробелы в российском законодательстве*. 2008. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-za-unichtozhenie-ili-povrezhdenie-pamyatnikov-istorii-ili-kultury> (дата звернення: 01.04.2019).

78. Кобец П.Н. Общая характеристика объективной стороны преступления по действующему уголовному законодательству Российской Федерации. *Символ науки*. 2017. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschaya-harakteristika-obektivnoy-storony-prestupleniya-po-deystvuyuschemu-ugolovnomu-zakonodatelstvu-rossiyskoy-federatsii> (дата звернення: 09.06.2020).

79. Кваліфікація злочинів проти громадського порядку та моральності. URL: https://arm.naiiu.kiev.ua/books/kval-ok-zlochuniv-25-04-207/lectures/lecture_9.html (дата звернення: 01.04.2019).

80. Кобец П.Н. О проблеме испытательного срока в механизме условного осуждения. Российская юстиция. М., 2009 №9. С. 13-16.

81. Кобец П.Н. О современной уголовной политике Российской Федерации как сложном социальном феномене. Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели: материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая- 1 июня 2012 года). Москва: Проспект, 2012.

82. Коваль Д. Міжнародно-правовий аналіз дефініції поняття «культурні цінності». URL: <https://www.academia.edu/> (дата звернення: 15.05.2019).

83. Комендант В. Санкции, применяемые государственными органами некоторых европейских государств, за допущение нарушений в области охраны национального культурного наследия. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. Вип. 4 (80). С. 49-54.

84. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Под ред. А. В. Бриллиантова. Москва, 2010. 1392 с.

85. Комментарий к Уголовному кодексу РФ /отв. ред. А. В. Наумов. М., 1996. 824 с.

86. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) /А. А. Ашин, А. П. Войтович, Б. В. Волженкин [и др.]; под ред. А.И. Чучаева. 2-е изд., испр., перераб. и доп. Москва, 2010. VIII. 1039 с.

87. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) /А. В. Бриллиантов, Г. Д. Долженкова, Я. Е. Иванова [и др.]; под ред. А. В. Бриллиантова. М., 2010. 1392 с.

88. Комментарий к Уголовному кодексу РФ /Под общ. ред. В.В. Мозякова. Москва, 2003. 380 с.

89. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) с практическими разъяснениями официальных органов и постатейными материалами. 7-е издание, переработанное и дополненное. (Серия «Профессиональные комментарии законодательства Российской

Федерации»). Автор комментариев и составитель: А.В. Борисов. М: Книжный мир. 2014. 880 с.

90. Комісаров С. Структура та основні елементи дефініції «Публічний порядок». Підприємство, господарство і право: науково-практичний юридичний журнал/Науково-дослідний інститут приватного права і підприємства ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. - Київ: ТОВ «Гарантія», 2019. - №9. - С. 116-120.

91. Конвенція IV про закони і звичаї війни на суходолі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 01.04.2019).

92. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157 (дата звернення: 15.05.2019).

93. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (від 16.11.1972 р.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_089 (дата звернення: 15.05.2019).

94. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52 (дата звернення: 11.09.2019).

95. Конвенція ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 15.05.2019).

96. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. №30. Ст. 141.

97. Конституция Республики Молдова URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2> (дата звернення: 11.09.2019).

98. Конституцията на България URL: <https://www.parliament.bg/bg/const> (дата звернення: 11.09.2019).

99. Конституция Республики Беларусь. URL: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>(дата звернення: 08.03.2019).

100. Конституция Российской Федерации. URL: <http://www.constitution.ru/> (дата звернення: 11.09.2019).
101. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва : Госюриздат, 1957. 140 с.
102. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 11.09.2019).
103. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.11.2019).
104. Кримінальний кодекс УСРР в редакції 8 червня 1927р. Харків : Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1927. 38 с.
105. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник /Ю.В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 608 с.
106. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності. Дисертація на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук, за спец. 12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Київ, 2013. 676 с.
107. Кузьменко Є. І. Міжнародно-правові основи нормативного забезпечення відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/adv_2009_2_4.pdf (дата звернення: 11.09.2019).
108. Кулыгин В. В. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: монография. Москва, 2006.125 с.
109. Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. /под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Т. 1 : Учение о преступлении. 624 с.
110. Курс уголовного права. Особенная часть /под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М., 2002. Т. 4. 662 с.

111. Кучер В.Г. Законодательно-технические аспекты специализации норм в уголовном праве. Проблемы уголовного и уголовно-процессуального законодательства. Труды ИЖиСП. Вып. 56. Москва, 1994. С. 67-83.

112. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. [П.С. Матишевський, П.П. Андрушко, С.Д. Шапченко та ін.] За ред.- П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.

113. Кримінальне право України : Особлива частина : підручник /Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова та ін.; за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П. П. Андрушка. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 673с.

114. Крылова М.С. понятие «памятник истории и культуры» в советском и российском законодательстве 1918–2002 гг. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 21. Управление (государство и общество). 2017. №3, С. 91 – 107.

115. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (вопросы теории). Воронеж : Изд-во Воронежского унив., 1985. 164 с.

116. Круглов В.А. О понятии «группа лиц» в уголовном праве. URL: https://elib.institutemvd.by/bitstream/MVD_NAM/3521/1/Kruglov%20%282%29.pdf (дата звернення: 11.09.2019).

117. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юрид. лит., 1972. 352 с.

118. Кузнєцов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності: стан та перспективи удосконалення. «Вісник Вищої ради юстиції», №4 (8) 2011. С. 84-96. URL: http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik08_07.pdf (дата звернення: 15.05.2019).

119. Ландіна А. В. Спеціальний суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. *Вісник асоціації кримінального права України* 1 (10), 2018. С. 54-63.

120. Левинсон Н.Р. Охрана внемузейных памятников. *Советский музей*. 1930. №6. С. 56–66.

121. Лемішко Ю.Ю. Співвідношення обставин, які обтяжують покарання із кваліфікуючими ознаками. Форум права. 2016. №5. С. 115–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_5_21 (дата звернення: 11.09.2019).

122. Леонова А.Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. М., 1984. С. 4–6; Мясищев В. Н. Психология отношений [Электронный ресурс] /под ред. А. А. Бодалева. Москва–Воронеж, 1995. URL: http://alextoaman.ru/wpcontent/uploads/2012/12/psiholodgy_otnosheniya%D0%9C%D1%8F%D1%81%D0%B8%D1%89%D0%B5%D0%B2.pdf (дата звернення: 15.05.2019).

123. Логіка відношення між поняттями. URL: https://pidru4niki.com/11750721/logika/logichni_vidnoshennya_mizh_ponyattiyami (дата звернення: 08.03.2019).

124. Ломако В.А. Злочини проти довкілля. *Кримінальне право України: Особлива частина* : підручник /Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. І допов. Харків : Право, 2015. С. 367—397.

125. Лошицький М.В. Адміністративно-правові відносини у сфері охорони громадського порядку : дис.. канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2002. 181 с.

126. Ляковска Катажина. Сравнительный анализ отдельных норм общей части уголовных кодексов Польши и России. *АВБсП*. 2016. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-otdelnyh-norm-obschey-chasti-ugolovnyh-kodeksov-polshi-i-rossii> (дата звернення: 09.06.2020).

127. Мартыненко И.Э. Международно-правовая охрана историко-культурного наследия и новое уголовное законодательство Республики Беларусь URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/290229944.pdf> (дата звернення: 16.04.2020).

128. Мартыненко, И.Э. Правовая защита культурного наследия: учеб. пособие. Минск: ЕГУ, 2003. 240 с.

129. Мартыненко, И.Э. Правовой статус, охрана и восстановление историкокультурного наследия : монография. Гродно : ГрГУ, 2005. 343 с.

130. Мартыненко И. Э. Практика применения уголовного законодательства, предусматривающего ответственность за преступления против историко-культурного наследия. Наследие и современность. Москва, 2004. №12.

131. Мартыненко И. Э. Уголовная ответственность за преступления против культурного наследия: опыт установления в странах СНГ. *Юридическая наука*. 2013. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-kulturnogo-naslediya-opyt-ustanovleniya-v-stranah-sng> (дата звернения: 08.06.2020).

132. Мартыненко И. Э. Уголовная ответственность за преступления против культурного наследия: опыт установления в странах СНГ (окончание). *Юридическая наука*. 2013. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-kulturnogo-naslediya-opyt-ustanovleniyav-stranah-sng-okonchanie> (дата обращения: 08.06.2020).

133. Мартышева О.М. Уголовная ответственность за уничтожение или повреждение объектов культурного наследия и культурных ценностей. URL: https://www.omamvd.ru/diss/wp-content/uploads/2015/06/%d0%b0%d0%b2%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b5%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b0%d1%82_%d0%bc%d0%b0%d1%80%d1%82%d1%8b%d1%88%d0%b5%d0%b2%d0%be%d0%b9.pdf (дата звернения: 16.04.2020).

134. Мартышева О.М. Преступления, посягающие на культурные ценности, и их квалификация. *Вестник ОмГУ. Серия. Право*. 2012. №2 (31). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prestupleniya-posyagayuschie-na-kulturnye-tsennosti-i-ih-kvalifikatsiya> (дата звернения: 05.11.2018).

135. Мартышева Олеся Маратовна. Уголовная ответственность за уничтожение или повреждение объектов культурного наследия и культурных ценностей: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.08 /Мартышева Олеся Маратовна; [Место защиты: Омская академия МВД России, <https://www.oma.mvd.ru>]. Омск, 2015. 169 с.

136. Матишевський П.С. Об'єкт злочину. Кримінальне право України. Заг. част: [підруч. для студ. юрид. вузів і фак.; за ред. П.С. Матишевського та ін.] К. : Юрінком Інтер, 1997. 257 с.

137. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text (дата звернення: 16.04.2020).

138. Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_761#Text (дата звернення: 16.04.2020).

139. Медведев Е.В. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: дис...к.ю.н. Ульяновск: УГУ, 2000. 200 с.

140. Международные нормативные акты ЮНЕСКО /Сост. И. Д. Никулин. Москва: Издательская фирма «Логос», 1993. 640 с.

141. Минкина Н. И. Культурные ценности как объект уголовно-правовой охраны. *Сибирский юридический вестник*. 2003. №3. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1138921> (дата звернення: 16.04.2020).

142. Модельний кримінальний кодекс для держав – учасниць СНД. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/ihl-nat-3.htm> (дата звернення: 16.04.2020).

143. Музыка А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. К.: Паливода А. В., 2011. 192 с.

144. Музика А. А., Лашук Є. В. Про загальне поняття предмета. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/2_7.pdf (дата звернення: 16.04.2020).

145. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

146. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. [5-те вид., переробл. та доп.]. Київ, 2008.

147. Наконечна І. Кваліфікуючі й особливо кваліфікуючі ознаки злочинів за кримінальним законодавством окремих пострадянських держав <http://www.chasopysnapu.gr.gov.ua/ua/pdf/9-2016/nakonechna.pdf> (дата звернення: 16.04.2020).

148. Научно-практическое пособие по применению УК РФ /под ред. В.М.Лебедева. Москва: Норма, 2005. 928 с.

149. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому праву. Москва, 1960. 232 с.

150. Никифоров, А.А. Понятие «достопримечательное место» в системе охраны недвижимого культурного наследия. *Культура: управление, экономика, право*. 2013. №4. С. 7–13.

151. Новак О.С. Становлення системи пам'яткоохоронних інституцій в Україні (1917-1921 рр.): організаційний аспект. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/11740>

152. Одайник. Б. М. Кримінально-правова охорона пам'ятників історії і культури в історії вітчизняного права. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/6846/205-209%D1%84.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 16.04.2020).

153. Одайник Б. М. Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток - об'єктів культурної спадщини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Акад. адвокатури України. Б.м., 2010. 19 с.

154. Одайник Б. М. Об'єктивна сторона знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 1. С. 89-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2011_1_14

155. Одайник Б. Проблеми відмежування злочину, передбаченого ст. 298 КК України, від суміжних злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. №1. С. 81-86. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2010_1_15 (дата звернення: 16.04.2020).

156. О вывозе и ввозе культурных ценностей: закон от 15 апреля 1993 г. №4804-1. *Российская газета*. 1993. 15 мая.

157. О запрещении вывоза за границу предметов искусства и старины : декрет СНК РСФСР от 19 сент. 1918 г. *Собр. узаконений РСФСР*. 1918. №19. ст. 751.

158. О порядке реквизиции и конфискации имущества частных лиц и обществ : декрет СНК РСФСР от 17 окт. 1921 г. (утратил силу). *Собр. узаконений РСФСР*. 1921. №70. ст. 564.

159. О регистрации, приеме на учет и охранении памятников искусства и старины, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений : декрет СНК РСФСР от 5 окт. 1918 г. *Собр. узаконений РСФСР*. 1918. №73. ст. 794.

160. Об охране и использовании памятников истории и культуры : Закон СССР от 29 октября 1976 г. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazazru/texts25/txt25745.htm> (дата звернення: 11.09.2019).

161. Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 №2117-ХІІ URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2117-12&p=1260343170231885> (дата звернення: 16.04.2020).

162. Основы законодательства Российской Федерации о культуре: закон от 19 октября 1992 г. №3612-1 (в ред. от 28.11.2015). *Российская газета*. 1992. 17 ноября.

163. Павлова Л.О. К вопросу о построении квалифицирующих признаков и влиянии на них категоризации преступлений. *Развитие общественных наук российскими студентами*. 2017. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-postroenii-kvalifitsiruyuschih-priznakov-i-vliyanii-na-nih-kategorizatsii-prestupleniy> (дата звернения: 16.04.2020).

164. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Москва, 1961. 666 с.

165. Плютина Е.М. Уничтожение или повреждение имущества: проблемы квалификации и соотношения со смежными составами преступлений (По материалам судебной практики Краснодарского края): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. 199 с.

166. Полный курс уголовного права : в 5 т. /под ред. А. И. Коробеева. СПб., 2008. Т. IV : Преступления против общественной безопасности. 672 с.

167. Полякова, М. А. «Культурное наследие»: историческая динамика понятия. URL: http://www.ifapcom.ru/files/Monitoring/poljakova_kult_nasl_historical.pdf (дата звернения: 16.04.2020).

168. Пономарьова М. С. Загальна характеристика кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини України. *Юридична наука*. 2014. №5. С. 137-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_5_14 (дата звернення: 16.04.2020).

169. Постановление №33-19 Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств об изменениях и дополнениях к Модельным уголовному и уголовно-процессуальному кодексам для государств-участников СНГ по вопросам борьбы с терроризмом https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_069#Text

170. Приговор Новосильского районного суда Орловской области <http://prokuratura-orel.ru/news/sostoyalsya-prigovor-za-povrejdienie-pamyatnika-istorii> (дата звернення: 16.04.2020).

171. Проект Положения об охране древних памятников, предложенный Московским археологическим обществом от 21 марта 1869 г. *Материалы по вопросу сохранения древних памятников, собранные имп. Московским археологическим обществом*. Москва, 1911. С. 35–39.

172. Про охорону культурної спадщини. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 16.04.2020).

173. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18 березня 2004р. №1626. Відомості Верховної Ради України. 2004. №26. ст. 361.

174. Про стан збереження культурної спадщини України URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013740.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 16.04.2020).

175. Психологическая диагностика: учеб. пособие /под ред. К.М. Гуревича, Е.М. Борисовой. М., 1997. URL: <http://www.psi-test.ru/pub/psy-diagnos/1-6.html> (дата звернення: 16.04.2020).

176. Психология : учебник /отв. ред. А.А. Крылов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2012. 474 с.

177. Реєстр пам'яток національного значення. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245365203&cat_id=244910406 (дата звернення: 16.04.2020).

178. Рекомендація про збереження і сучасну роль історичних ансамблів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_726#Text (дата звернення: 16.04.2020).

179. Рекомендація про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_723#Text (дата звернення: 16.04.2020).

180. Российское законодательство X-XX вв.: В 9 т. [Под общ. ред. О.И. Чистякова]. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. 352 с.

181. Российское уголовное право. Общая часть :учебник /[С.В. Бородин, В.Н.Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова; Институт государства и права РАН. [2-е изд., перераб. и доп.]. Москва: Спарк, 2000. 478 с.

182. Сергеев Д.Н. Международная криминализация посягательств на культурные ценности. *Российское право: образование, практика, наука*. 2019. №3 (111). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-kriminalizatsiya-posyagatelstv-na-kulturnye-tsennosti> (дата звернення: 20.02.2019).

183. Словник. URL: https://slovnyk.me/dict/synonyms_poluga/%D1%80%D1%83%D0%B9%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення: 20.02.2019).

184. Словник синонімів української мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/synonyms/%D1%80%D1%83%D0%B9%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F> (дата звернення: 20.02.2019).

185. Соловйова А.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти власності: порівняльно-правове дослідження: монографія. Вінниця, 2018. 460 с.

186. Соловйова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань : монографія. К. : КНТ, 2007. 174 с.

187. Соловьёва С. В. Проблемы определения мотива политической, идеологической, расовой, национальной, религиозной ненависти или вражды либо ненависти или вражды в отношении какой-либо социальной группы в

статьях Особенной части УК РФ. *Научный журнал КубГАУ*. 2012. №82. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-opredeleniya-motiva-politicheskoy-ideologicheskoy-rasovoy-natsionalnoy-religioznoy-nenavisti-ili-vrazhdy-libo-nenavisti-ili> (дата звернення: 15.02.2019).

188. Соловйова А. М. Кримінально-правова охорона власності: порівняльно-правове дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук, за спец. 12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Запоріжжя, 2019. 514 с.

189. Справа №727/7894/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61163535> (дата звернення: 15.02.2019).

190. Справа №279/6102/18. провадження 1-кп/279/314/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82686237> (дата звернення: 15.02.2019).

191. Справа №113/2864/12 провадження 1/113/231/2012 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/26615710> (дата звернення: 15.02.2019).

192. Стеблинська О.С. Поняття, види та правове значення стану сп'яніння. Форум права. 2010. №4. С. 859-864.

193. Сухонос, В.В., Сухонос В.В. (мол.) Склад злочину: закон, теорія та практика : монографія. Суми: Університетська книга, 2018. 200 с.

194. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть Общая: лекции. 2-е изд., пересм. и доп. СПб.: Гос. тип., 1902. Т. 1. 823 с.

195. Терентьев В.І. Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08; Одеська національна юридична академія. О., 2003. 20 с.

196. Уголовное дело по случаю повреждения доходного дома Проппера в Петербурге. URL: http://www.gazeta.ru/culture/2011/02/24/a_3536329.shtml.

197. Уголовное право. Особенная часть: учебник /под ред. Н.И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. М., 1998. 768 с.

198. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник

/Ю.В. Грачева, Л.Д. Ермакова, Г.А. Есаков и др.; под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. 2-е изд., испр. и доп. М.: КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2009. 800 с.

199. Уголовное право России. Особенная часть. Учебник. 2-е изд., испр и доп. (под редакцией В.П. Ревина, доктора юридических наук, профессора, заслуженного деятеля науки Российской Федерации). Юстицинформ, 2010. 393 с.

200. Уголовное право России. Особенная часть /под ред. В. П. Репина. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2010. 345 с.

201. Уголовное право России: учебник для вузов /под ред. А.Н. Игнатова, Ю.А. Красикова. М., 2000. Т. 2. 816 с.

202. Уголовное право России. Особенная часть: учебник /С.А. Балеев, Л.Л. Кругликов, А.П. Кузнецов и др.; под ред. Ф.Р. Сундурова, М.В. Талан. М.: Статут, 2012. 943 с.

203. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть /под ред. Б. Т. Разгильдиев, А. Н. Красиков. Саратов, 1999. С. 412.

204. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК23 августа 1922. Харьков: Издание Наркомюста УССР, 1922. 100 с.

205. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. URL: <http://museumreforms.ru/node/13654> (дата звернення: 11.09.2019).

206. Уложение о наказаниях, уголовных и исправительных (издание 1885 г.). Екатеринослав: Типография Артели Екат. раб. печат. дела, 1909. 570 с.

207. Українська правда. За пошкодження пам'ятника Щорсу відкриють кримінальне провадження – КМДА. URL: <https://kiev.pravda.com.ua/news/58d228b708e3b/>

208. Устименко В.В. Специальный субъект преступления. Х.: Вища школа, 1989. 104 с.

209. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів його охорони: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. К., 2004. 35 с.

210. Хавронюк М.І., Дудоров О.О. Злочини проти громадського порядку та моральності. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юридична думка, 2012. С. 864—886.

211. Халиков И.А. Уголовная ответственность за нарушение требований сохранения или использования объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) народов Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва. 2018. 196 с.

212. Харь І.О. Суб'єкт злочинів проти громадського порядку і моральності. Юридична наука. 2017. №3. С. 98-112. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2017_3_11 (дата звернення: 11.09.2019).

213. Циркулярное письмо Наркомпроса и Главнауки «Об учете памятников архитектуры» от 7 декабря 1928 г. *Бюллетень Наркомпроса*. 1930. №16. Ст. 470.

214. Чеботарьова Г.В. Проблеми визначення поняття об'єктивної сторони злочину. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского*. Юридические науки. 2009. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemi-viznachennya-ponyattya-ob-ektivnoyi-storoni-zlochinu> (дата звернення: 11.09.2019).

215. Чорновол Е.П., Головизнин А.В. Законодательные и доктринальные аспекты определения правовой дефиниции «культурные ценности». *Культура: управление, экономика, право*. 2015. №4. С. 3-9.

216. Шалагин А.Е. Уголовно-правовая защита памятников истории и культуры в Российской Федерации. *Вестник Казанского юридического института МВД России*. 2012. №4. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovno-pravovaya-zaschita-pamyatnikov-istorii-i-kultury-v-rossiyskoj-federatsii> (дата звернення: 11.09.2019).

217. Шилин Д.В. Система уголовно-правовых норм о культурном наследии. URL: <http://center.gov.by/publikatsii-rabotnikov-tsentra/sistema-ugolovno-pravovy-h-norm-o-kul/> (дата звернення: 11.09.2019).

218. Шилин Д.В. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей в Республике Беларусь. Монография. Мн.: РИВШ, 2014. 136 с.

219. Ширшикова Р. Сутнісно-функціональний аналіз категорій громадського порядку та громадської безпеки. Історико-правовий часопис. 2013. №2. С. 74-78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2013_2_18 (дата звернення: 11.09.2019).

220. Щербаков А.В. Проблемы определения субъекта преступления в современном уголовном праве. *Пробелы в российском законодательстве*. 2013. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-opredeleniya-subekta-prestupleniya-v-sovremennom-ugolovnom-prave> (дата звернення: 11.09.2019).

221. Юртаєва К.В. Кримінально-правова охорона об'єктів культурної спадщини від сучасних загроз тероризму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. №3. С. 125-136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkauk_2015_3_13 (дата звернення: 11.09.2019).

222. Ярмакі Х.П. Сутність та зміст громадського порядку і його охорони. Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 26. С. 84-91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_26_14 (дата звернення: 11.09.2019).

223. Abramavičius A.; et al. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso komentaras. Bendroji dalis (1 – 98 straipsniai). Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004. 659 p.

224. Aleksandrenko O.V., Veselovska N.O. Vandalism On Objects Of Cultural Heritage. *Юридична Наука*. №3/2014. С. 41-47.

225. Aliukonienė R., Baranskaitė A., Bieliūnas E., et. Al. Lietuvos Respublikos baudžiamajam Prosecutor v Duško Tadić, Appeal Judgment, No IT-94-1-A, Appeals Chamber, ICTY (2 October 1995) at 66–70.

226. Brosché Johan, Mattias Legnér, Joakim Kreutz and Akram Ijla Motives for Targeting Cultural Property during Armed Conflict. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1051738/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 11.09.2019).

227. Criminal Code of the Republic of Albania. URL: <http://rai-see.org/wp-content/uploads/2015/08/Criminal-Code-11-06-2015-EN.pdf> (дата звернення: 11.09.2019).

228. Criminal Code of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.iccnw.org/documents/criminal-code-of-bih.pdf> (дата звернення : 20.04.2020).

229. Criminal Code of the Republic of Bulgaria (1968, amended 2017) (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8395/file/Bulgaria_Criminal_Code_1968_am2017_ENG.pdf (дата звернення : 25.05.2020)

230. Criminal Code of The Republic of Croatia. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7896/file/Croatia_Criminal_Code_2011_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

231. Criminal Law of the Republic of Latvia (1998, amended 2018) (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8266/file/Latvia_CC_1998_am2018_en.pdf (дата звернення: 25.05.2020).

232. Criminal Code of the Republic of Lithuania (2000, amended 2017) (English version). URL: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/17/Lithuania/show> (дата звернення : 25.05.2020).

233. Criminal Code of The Republic of Moldova. URL: <https://www.legislationline.org/download/id/3559/file/Criminal%20Code%20RM.pdf> (дата звернення : 25.05.2020).

234. Criminal Code of Montenegro URL: https://www.legislationline.org/download/id/8406/file/Montenegro_CC_am2018_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

235. Criminal Code of the Republic of North Macedonia (2009, amended 2018) (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8145/file/fYROM_CC_2009_am2018_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

236. Criminal Code of the Republic of Poland. (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/7354/file/Poland_CC_1997_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

237. Criminal Code of the Republic of Romania (2009, amended 2017) (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

238. Criminal Code of the Republic of Serbia. URL: https://www.legislationline.org/download/id/5480/file/Serbia_CC_am2012_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

239. Criminal Code of the Republic of Slovenia. URL: https://www.legislationline.org/download/id/3773/file/Slovenia_CC_2008_en.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

240. Complicity in Criminal Offence. Criminal Code (Official Gazette of RS, Nos. 85/2005, 88/2005, 107/2005) URL: <https://www.osce.org/serbia/18244?download=true> (дата звернення : 25.05.2020).

241. Constitution of Bosnia and Herzegovina. URL : <http://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20->

%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf (дата звернення : 25.05.2020).

242. Constitution of the Republic of Bulgaria. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/bg/bg033en.pdf> (дата звернення: 11.04.2019).

243. Constitution of The Republic of Croatia. URL: https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The_consolidated_text_of_the_Constitution_of_the_Republic_of_Croatia_as_of_15_January_2014.pdf (дата звернення: 11.04.2019).

244. Constitution of the Republic of Estonia. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide> (дата звернення: 11.04.2019).

245. Constitution of the Republic of Latvia. URL: <https://likumi.lv/ta/en/id/57980-the-constitution-of-the-republic-of-latvia> (дата звернення: 11.04.2019).

246. Constitution of the Republic of Lithuania. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/lt/lt045en.pdf> (дата звернення: 11.04.2019).

247. Constitution of the Republic of Moldova URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Moldova_2006.pdf (дата звернення: 11.04.2019).

248. Constitution of Montenegro URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/me/me004en.pdf> (дата звернення: 11.04.2019).

249. Constitution of the Republic of North Macedonia. URL: <https://www.sobranie.mk/the-constitution-of-the-republic-of-macedonia.nspх> (дата звернення: 11.04.2019).

250. Constitution of The Republic Of Poland URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (дата звернення: 11.04.2019).

251. Constitution of the Republic of Romania. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003.pdf?lang=en (дата звернення: 21.03.2019).

252. Constitution of the Republic of Serbia. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74694/119555/F838981147/SRB74694%20Eng.pdf> (дата звернення : 25.05.2020).

253. Constitution of the Republic of Slovenia URL: <https://www.us-rs.si/media/constitution.pdf> (дата звернення – 11.04.2019).

254. Definition of Military Objectives. URL: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule8 (дата звернення: 20.04.2020).

255. Dėl siūlomų įrašyti į kultūros vertybių registrą kilnojamųjų daiktų vertinimo kriterijų aprašo patvirtinimo. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.336952?jfwid=-l5uh8xc0t> (дата звернення: 20.04.2020).

256. Drept penal /Sergiu Brânză, Xenofon Ulianovschi, Vitalie Stati,... Ed. a 2-a – Ch.: Cartier, 2005 (Combinatul Poligr.). Vol. 2. 2005. 804 p. URL: <http://drept.usm.md/public/files/Dreptpenalspecialf2f52.pdf> (дата звернення : 20.04.2020).

257. Drakšienė, A. BK 178 str. komentaras. In Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso komentaras. Specialioji dalis (99-212 straipsniai). Vilnius: VĮ Registrų centras, 2009, p. 297.

258. Farrokhi Mansour. Humanitarian And Criminal Protection Of Cultural Heritage In International Law. URL: <http://journals.uran.ua/visnyknakkkim/article/download/178783/178814> (дата звернення : 20.04.2020).

259. Frigo Manlio Cultural property v. cultural heritage: A «battle of concepts» in international law? URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/854.pdf> (дата звернення : 20.04.2020).

260. Gereliuk T. Protection of archaeological and cultural heritage the criminal legal aspects. *Юридична наука*. №3(57), 2016. С. 48-53.

261. Gereliuk T. Protection of archaeological and cultural heritage: the criminal-legal aspects. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 3 березня 2017 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 156-159.

262. Georgopoulou V. The destruction of cultural heritage by ISIS as a threat to security Reactions from the international community. URL: https://www.researchgate.net/publication/321331508_The_destruction_of_cultural_heritage_by_ISIS_as_a_threat_to_security_Reactions_from_the_international_community (дата звернення : 20.04.2020).

263. Gottlieb Y. Criminalizing Destruction of Cultural Property: A Proposal for Defining New Crimes under the Rome Statute of the ICC URL:<https://pdfs.semanticscholar.org/3219/2cc714859d06a580d85b27209a442a8fa65f.pdf> (дата звернення: 05.11.2018).

264. Ilyas M. Deliberate Warfare: Destruction of Cultural Property During Armed Conflict in Bosnia & Armenia URL: <https://sites.tufts.edu/fletcherrussia/files/2018/09/2018-Mariya-Ilyas-Deliberate-Warfare.-Destruction-of-Cultural-Property-During-Armed-Conflict-in-Bosnia-Armenia.pdf> (дата звернення: 05.11.2018).

265. International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991. URL: <https://www.icty.org/x/cases/strugar/tjug/en/str-tj050131e.pdf> (дата звернення: 05.11.2018).

266. Jelínek J. Trestní odpovědnost právnických osob jako předmět zkoumání
URL: <https://www.mvcr.cz/clanek/trestni-odpovednost-pravnickych-osob-jako-predmet-zkoumani.aspx> (дата звернення: 05.11.2018).

267. Joris D. Kila Kultuuriväärtuste kaitse olulisus relvakonflikti korral. Kultuuriväärtuste ekspertide kasutamine sõjaväes rahu- ja sõjaajal: praktilisi näiteid lahinguväljalt P. 5-28.

268. Kodeksui – 10 metų: recenzuotų mokslinių straipsnių, skirtų baudžiamosios politikos ir baudžiamųjų įstatymų teisėkūros, baudžiamosios teisės, baudžiamojo proceso ir nusikaltimų kvalifikavimo problematikai, rinkinys. Vilnius: Registrų centras, 2011. P. 106.

269. Koneska M. Krivini dela protiv kulturno nasledstvo i prirodni retkosti
URL: <http://uzkn.gov.mk/dokumenti/Ohrid2006/Maja%20Koneska.pdf> (дата звернення: 05.11.2018).

270. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej URL:
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf> (дата звернення: 16.04.2020).

271. Lietuvos Respublikos kilnojamųjų kultūros vertybių įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 14-352. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.24349?jfwid=rivwzvpvg> (дата звернення: 16.04.2020).

272. Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo įstatymas. Valstybės žinios, 1995, Nr. 3-37. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.15165?jfwid=bkaxlfhf>

273. Lietuvos Respublikos Konstitucija. Valstybės žinios, 1992, Nr. 33-1014.
URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm> (дата звернення: 16.04.2020).

274. Luck Edward C. Cultural Genocide and the Protection of Cultural Heritage. URL: https://www.getty.edu/publications/pdfs/CulturalGenocide_Luck.pdf

275. Малолетник цртал кукасти крстови на објекти во Прилеп. URL: <https://www.pravdiko.mk/maloletnik-tsrtal-kukasti-krstovi-na-objekti-vo-prilep/> (дата звернення: 16.04.2020).

276. Manlio Frigo Cultural property v. cultural heritage: A «battle of concepts» in international law? URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/854.pdf> (дата звернення: 16.04.2020).

277. Марковић И. Уништење непокретних културних добара - заштита према међународном кривичном праву. URL: <https://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2018/01/spm-3-2017-7.pdf> (дата звернення: 16.04.2020).

278. Medelský J. Trestná zodpovednosť právnických osôb v slovenskom právnom poriadku URL: https://www.law.muni.cz/sborniky/cofola2011/files/odpovednost/Medelsky_Jozef_5728.pdf (дата звернення: 16.04.2020).

279. Muinsuskaitseadus. Vastu võtetud 20.02.2019. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019013> (дата звернення: 16.04.2020).

280. Muziejų Įstatymas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=5v2xfgw36&actualEditionId=QCmFeYrPhQ&documentId=TAIS.18317&category=TAD> (дата звернення: 05.11.2018).

281. «Niske pobude» kod oštećenja tuđe stvari grafitima. URL: <https://www.edusinfo.hr/DailyContent/Topical.aspx?id=36855> (дата звернення: 16.04.2020).

282. Penal Code of the Republic of Estonia (2001, as of December 2019). (English version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8244/file/Estonia_CC_am2019_en.pdf (дата звернення: 16.04.2020).

283. Pruszyński J. Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna, t. I, Kraków 2001, s. 50.

284. Rozenbergs Jānis. Vainas institūts krimināltiesībās un tā nozīme noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijā. URL:

https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/5122/22890-Janis_Rozenbergs_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 06.06.2020).

285. The Penal Code of the Republic of Poland. URL : https://www.legislationline.org/download/id/7354/file/Poland_CC_1997_en.pdf (дата звернення: 06.06.2020).

286. The Penal Protection Of Cultural Property. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Penal-Protection-Cultural-Property-En_01.pdf (дата звернення: 06.06.2020).

287. Trzeciński Maciej Przestępczość przeciwko zabytkom P. 36-52. URL: <https://pk.gov.pl/wp-content/uploads/2013/12/0efe8fa93d14feca1f54dba8ac9aa7c8.doc> (дата звернення: 16.04.2020).

288. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568> (дата звернення: 06.06.2020).

289. Vandalizam na Venerandi, zaštićenom kulturnom dobru i spomeniku baštine. URL: <http://www.hvar.hr/portal/vandalizam-na-venerandi-zasticenom-kulturnom-dobru-i-spomeniku-bastine/> (дата звернення: 06.06.2020).

290. Veršekys Paulius. Vertinamieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai. Disertacija Vilniaus universitete Vilnius, 2013 С. 200 338 p.

291. Wandalizm wobec dziedzictwa naturalnego i kulturowego pod redakcją naukową Wiesława Pływaczewskiego Szymona Buczyńskiego. Olsztyn, 2015. URL: <http://www.uwm.edu.pl/kryminologia/wp-content/uploads/2017/02/Wandalizm-wobec-dziedzictwa-naturalnego-i-kulturowego.pdf>. (дата звернення: 06.06.2020).

292. Wierczyńska Karolina, Andrzej Jakubowski Author Notes Individual Responsibility for Deliberate Destruction of Cultural Heritage: Contextualizing the ICC Judgment in the Al-Mahdi Case. URL:

<https://academic.oup.com/chinesejil/article/16/4/695/4633658> (дата звернення: 06.06.2020).

293. With the shield or on the shield? : Protection of cultural property in the Situation of armed conflict in the East of Ukraine /ex. Chief Editor A. P. Bushchenko /Ukrinian Helsinki Human Rights Union. С., KIT, 2016. 68 p. URL : https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/Ukraine_kultura_ANG_Layout-1.pdf (дата звернення: 06.06.2020).

294. Zákon o ochrane pamiatkového fondu. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-49> (дата звернення: 06.06.2020).

295. Zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, ve znění pozdějších předpisů. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1987-20> (дата звернення: 06.06.2020).

ДОДАТКИ:**ДОДАТОК А****СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**

1. Gereliuk T. Protection of adchaeological and cultural heritage the criminal legal aspects. *Юридична наука*. 2016. №3(57). С. 48-53.
2. Герелюк Т.Б. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи. *Znanstvena misel journal*. 2019. №36. С. 52-55.
3. Герелюк Т.Б. Розуміння об'єктів археологічної та культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*: зб. наук. пр. Міжнар. гуманіт. ун-т. Одеса: МГУ, 2019. С. 139-142.
4. Герелюк Т.Б. Генезис кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*». 2019. №6. Том 30 (69). С. 114-118.
5. Герелюк Т.Б. Кваліфікуючі ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи. *Правова позиція*. 2019. №4 (25). С. 218-223.
6. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. *Вісник Південного Регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2020. №23. С. 81-87.
7. Герелюк Т.Б. Суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн Східної Європи. *Вісник Південного Регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2020. №24. С. 48 – 57.

8. Gereliuk Taras. Protection of archaeological and cultural heritage: the criminal-legal aspects. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 3 березня 2017 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 156-159.

9. Герелюк Т.Б. Історія кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні. *Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи* (Львів, 20-12 вересня 2019 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 96 -99.

10. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини, за законодавством України та країн Східної Європи. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки* (м. Дніпро, Україна, 6-7 вересня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 79-82.

11. Герелюк Т.Б. Основні різновиди кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти археологічної та культурної спадщини, за законодавством України і країн Східної Європи. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє* (м. Харків, 1–2 листопада 2019 року). Харків, 2019. С.154-155.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дисертацію обговорено на засіданнях кафедри кримінального права, кримінології, цивільного та господарського права ВНЗ «Національна академія управління». Основні положення, теоретичні та практичні висновки дисертаційної роботи викладено у 4 доповідях на науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 3 березня 2017 року); «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпро, 6–7 вересня 2019 р.); «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 20–12 вересня 2019 р.); «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє» (м. Харків, 1–2 листопада 2019 року).

ДОДАТОК Б**ЛОГІЧНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА»
ТА «КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ»**

ДОДАТОК В
АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ СПІЛКИ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ ВІД 4 КВІТНЯ
2018 Р.

Спілка адвокатів України
 вул. В. Васильківська, 23-б, м. Київ, 01601
 тел./факс +38 (044) 234-44-66
 тел./факс + 38 (044) 239-72-86
 ел. пошта cay.ukraine@mail.ru
 www.advokatura.org.ua

Union of Advocacy of Ukraine
 23 b, Vel. Vasilkivska str., Kyiv 01601, Ukraine
 tel./fax +38 (044) 234-44-66
 tel./fax + 38 (044) 239-72-86
 e-mail cay.ukraine@mail.ru
 www.advokatura.org.ua

20.04.2020 № 023

До Спеціалізованої вченої ради Д. 41.086.03.
 Національного університету «Одеська
 юридична академія»
 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

«20» квітня 2020 року

Акт

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 «Кримінально-правова характеристика знищення, руйнування або
 пошкодження об'єктів спадщини за законодавством України та країн
 Східної Європи» за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та
 кримінологія; кримінально-виконавче право Герелюка Тараса
 Богдановича.**

Цей акт складений на підтвердження того, що результати дисертаційного дослідження Т.Б. Герелюка «Кримінально-правова характеристика знищення, руйнування або пошкодження об'єктів спадщини за законодавством України та країн Східної Європи» отримали своє впровадження в процес підготовки правників впродовж 2019-2020 років.

Висновки та пропозиції Герелюка Т.Б. сприяють поглибленню знань щодо розуміння що кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах Східної Європи.

Враховуючи сучасні глобалізаційні процеси та євроінтеграційний вектор зовнішньої політики України дане дослідження є необхідним для поглиблення загально-теоретичної підготовки правників.

Рівень положень цього наукового дослідження дає змогу вважати, що їх впровадження мало ефективний та якісний характер, що в цілому сприяло підвищенню рівня загальнотеоретичної підготовки правників.

Президент Спілки адвокатів України,
 доктор юридичних наук, доцент,
 заслужений юрист України

О.М. Дроздов

ДОДАТОК Г.
АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ ВНЗ «НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ» ВІД 18 ЛЮТОГО 2019 Р.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор ВНЗ «Національна
 академія управління» доктор
 економічних наук, професор

С.А. Срохін

20 квітня 2020 р.

Акт

впровадження результатів дисертаційного дослідження Герелюка Тараса Богдановича на тему: «Кримінально-правова характеристика знищення, руйнування або пошкодження об'єктів спадщини за законодавством України та країн Східної Європи за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право в навчальний процес і наукову роботу ВНЗ «Національна академія управління»

Комісія у складі:

Голова – проректор зі стратегії розвитку д.е.н., доцент, к.ю.н. Паризький І.В.

члени комісії:

- декан юридичного факультету к.ю.н., доцент кафедри Матвєєв С.В.
- в.о. завідувача кафедри кримінального права, кримінології, цивільного та господарського права к.ю.н., доцент кафедри Козакова І.В.

Склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Герелюка Т.Б. «Кримінально-правова характеристика знищення, руйнування або пошкодження об'єктів спадщини за законодавством України та країн Східної Європи» використовуються в освітньому процесі при вивченні навчальних дисциплін «Кримінологія», «Кримінальне право. Особлива частина», «Правові основи зовнішньо-економічної діяльності», підготовки навчальних програм та методичних посібників для студентів, методичних матеріалів, при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять, програмних матеріалів, робочих навчальних програм, у методичних рекомендаціях, в яких використовуються наступні публікації Герелюка Т.Б.:

1. Gereliuk Taras. Protection of archaeological and cultural heritage: the criminal-legal aspects . Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 3 березня 2017 року). – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. – С. 156-159.

2. Герелюк Т.Б. Історія кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини в Україні. «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (Львів, 20-12 вересня 2019 р.). – Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. – 108-110 с.

3. Gereliuk T. Protection of archaeological and cultural heritage the criminal legal aspects. Юридична наука №3 (57) 2016 с. 48-53;

4. Герелюк Т.Б. суб'єктивні ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах східної Європи. Znanstvena misel journal. №36/2019. Vol. 2. С. 52-55;

5. Герелюк Т.Б. Розуміння об'єктів археологічної та культурної спадщини за законодавством України та країн східної Європи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2019 с. 139-143;

6. Герелюк Т.Б. Генезис кримінально-правової охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини в Україні. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. Том 30 (69) №6, 2019. С. 114-118.

7. Герелюк Т.Б. Кваліфікуючі ознаки знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини в Україні та країнах східної Європи. Правова позиція №4 (25), 2019, с. 218-223;

8. Герелюк Т.Б. Об'єктивна сторона знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини за законодавством України і країн східної Європи. Науковий журнал Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. №23 (2020) с. 81-87.

Також, Герелюком Т.Б. досліджено основні різновиди кваліфікуючих ознак умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини за законодавством України та країн Східної Європи. На підставі вивчення досвіду країн Східної Європи в сфері кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини запропоновано викласти диспозиції статті 298 у новій редакції, які використовуються у навчальному процесі на денній та заочній формах здобуття освіти.

Голова комісії:

Члени комісії:

І.В. Паризький

С.В. Матвеев

І.В. Козакова